

KÖZGAZDASÁGTAN

Társadalom-gazdaságtan, makroökonómiai alapok

Szerkesztette: Dr. habil. Csath Magdolna (DSc)

KÖZGAZDASÁGTAN

Társadalom-gazdaságtan, makroökonómiai alapok

Szerkesztette:

Dr. habil. Csath Magdolna (DSc)

Nemzeti Közszolgálati Egyetem
Budapest, 2014

Nemzeti Közszolgálati Egyetem
Közigazgatás-tudományi Kar

Szerzők:

© Dr. Bogár László, Dr. habil. Csath Magdolna, Dr. Gazdag László,
Dr. Hutkai Zsuzsanna, Dr. Szegő Szilvia, Dr. habil. Vass Csaba, 2014

Szerkesztő:

Dr. habil. Csath Magdolna (DSc)
közgazdász egyetemi tanár

Lektor:

Dr. Blahó András
egyetemi tanár

Kiadja:

© Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 2014

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz, illetve más adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz és rögzítéshez a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

Olvasószerkesztés, tördelés:

Nemzeti Közszolgálati és Tankönyv Kiadó Zrt.

Nyomdai kivitelezés: Pauker-Holding Kft.

Felelős vezető: Vértés Gábor

ISBN 978-615-5491-41-2

Szerzők:

Dr. Bogár László (PhD)
közgazdász, egyetemi docens

Dr. habil. Csath Magdolna (DSc)
közgazdász, egyetemi tanár

Dr. Gazdag László (PhD)
közgazdász, egyetemi docens

Dr. Hutkai Zsuzsanna
közgazdász, jogász,
egyetemi adjunktus

Dr. Szegő Szilvia (PhD)
közgazdász, egyetemi docens

Dr. habil. Vass Csaba (PhD)
közgazdász, szociológus, egyetemi magántanár

Szerkesztő:

Dr. habil. Csath Magdolna (DSc)
közgazdász, egyetemi tanár

TARTALOM

Előszó	11
1. FEJEZET	13
A „jó gazda gondosságával” gazdálkodni	13
1.1 Értelmezési keret és fogalomkészlet	13
1.2 Az uralkodó magángazdaságtan és a társadalom-gazdaságtan elbeszélési módjainak legfőbb összeütközési pontjai és ezek okai.....	16
1.3 A társadalom-gazdaságtan mint az ökológiai és szociális harmónia alapja	18
2. FEJEZET	23
A tradicionalitás létmódja	23
2.1 Az ember eredendő antropológiai talapzata	23
2.2 Szakralitás és deszakralitás a gazdálkodásban	25
2.3 Kairosz és Kronosz, gazdálkodás az időben és az idővel	27
2.4 A redistribúció, a reciprocitás és a kölcsönös gondoskodás „szeretetgazdaságai” mint az emberi gazdálkodás alapjai	30
2.5 A szakralitás létszerveződési módjának felbomlása és a felbomlás okai	34
2.6 Öngerjesztő örvénylések.....	36
3. FEJEZET	39
A nyugatias modernitás létmódja és hatása az emberi gazdálkodásra	39
3.1 A nyugatias modernitás deszakralis létmódja. Miért jöhetett létre?	39
3.2 Kamat, búcsúcédula, könyvnyomtatás és reformáció	41
3.3 A felvilágosodás mítoszai.....	42
3.4 A „magán” közvetítő mezőinek (kereskedelem, pénz, média) szerepe.....	45
3.5 Hogyan tarolja le a Nyugat a világ „maradékát”? The West and the Rest ..	46
3.6 „The rape of the world”, a külső természet kirablása.....	48
3.7 A „trikontinentális” zóna alávétésének rövid összegzése	49
4. FEJEZET	55
A globalitás létmódja és hatása az emberi gazdálkodásra	55
4.1 A globalitás mint a modernitást felváltó új létmód	55
4.2 A valóság „leváltása”: műanyag, mű élet, mű lélek	57
4.3 A globalitás hatalmi rendszerének struktúradinamikája: a kényszerítő hatalom	59
4.4 A globális figyelmeztető-fegyelmező hatalom	61
4.5 A globális média és a producens mint tematizációs, értelmező véleményhatalom	63
4.6 A „washingtoni konszenzus”	66

5. FEJEZET	69
A globalitás mint evolúciós zsákutca – válságok és megoldási kísérletek	69
5.1 A globalitás nem megoldja, hanem elmélyíti a válságot	69
5.2 A Nagy Globális (V)Álság	70
5.3 Amerika „kettős” szerkezete.....	73
5.4 PIGS, avagy a disznókat leölik ugye?.....	75
5.5 Megszorítás-gazdaságtan, a „strukturális reformok” mitológiája.....	77
6. FEJEZET	81
A gazdasági fejlődés mozgatórugói.....	81
6.1 Módszertani megközelítés: közgazdaságtan – társadalom-gazdaságtan	81
6.2 A gazdaság mint a társadalom alrendszere	82
6.3 Természet – társadalom – gazdaság: a beágyazottság kérdése.....	83
6.4 Konzervativizmus és innováció.....	84
6.5 Népesedés és innováció	85
7. FEJEZET	89
A gazdasági törvények	89
7.1 A gazdasági törvények és a természeti törvények különbözősége	89
7.2 A közgazdaságtan ismeretelméleti irányzatai.....	89
7.3 A tudomány paradigmarendszerei	90
8. FEJEZET	93
A hosszú távú gazdasági ciklusok.....	93
8.1 Marx 8-10 éves konjunktúraciklusai	93
8.2 Fernand Braudel 3-4 évszázados ciklusai	93
8.3 Nyikolaj D. Kondratyev fél évszázados ciklusai	94
8.4 A három egy évszázados fejlődési ciklus.....	96
8.5 A Jánossy-féle helyreállítási periódusok	99
8.6 A természetes ráta hipotézise	101
9. FEJEZET	105
Gazdasági szabályozás.....	105
9.1 Az állami szabályozás intenzitásának ciklusai	105
9.2 A keynesiánus költségvetési szabályozás.....	105
9.3 A beruházás és a megtakarítás kapcsolata.....	108
9.4 A szabályozási ciklusok okai	109
10. FEJEZET	113
A humán tőke elmélete	113
10.1 Humán tőke – holt tőke	113
10.2 A fejlődés fő mozgatórugója	113

10.3 A reálbérszínvonal optimális rátája	115
10.4 A felső korlát kérdése	115
10.5 A GDP számítása és az „időjós csapda”	116
11. FEJEZET	119
Az adósságválság kialakulása	119
11.1 Első fázis: működtetőke-kivitel a perifériákra	119
11.2 Második fázis: pénztőkefeleslegek és a politikai változások	119
11.3 Harmadik fázis: kamatrobbanás	121
12. FEJEZET	123
Növekedési elméletek	123
12.1 Régi (hagyományos) növekedési elméletek	123
12.2 Új növekedési elméletek	124
12.3 Hogyan nő a nemzeti jövedelem?	126
12.4 A gazdasági és társadalmi teljesítmény mérése	129
12.5 A társadalmi egyenlőtlenségek problémája	136
12.6 A növekedés korlátai és növekedésellenes vagy a „0 növekedés” melletti nézetek	138
13. FEJEZET	147
Versenyképesség	147
13.1 Mit értünk versenyképességen?	147
13.2 A versenyképesség mérése	150
13.3 A versenyképesség puha tényezői	154
13.4 A versenyképesség még egy fontos feltétele: az üzleti ökoszisztéma	160
13.5 Következtetések: hogyan függ össze a növekedés, a versenyképesség és az alternatív mutatók?	162
14. FEJEZET	167
Pénz – életvilág – pénzhálózati rendszerek	167
14.1 A pénz konstruált története	168
14.2 Pénz, pénzpiacok, adópénz és banki adósságpénz (hitelpénz).....	169
14.3 Bankok és bankrendszerek – a piacgazdaság hálózati felépítményei	176
14.4 A központi bank és az állam viszonyának jelentős megváltozása a pénzügyi válságban: az Európai Központi Bank és a FED közötti különbség ...	182
14.5 Árnyékbankrendszer – banki „pénzátsomagolás” újrahasonosításra és a jelenkor bankválsága.....	185
14.6 Pénzügyi válságok – a piacgazdasági hitelpénz elfogadásának válságai ...	190

15. FEJEZET	197
Pénzügyi globalizáció: pénzkibocsátás határok nélkül. Fékek és vészfékek a pénzügyi örvénylésben	197
15.1 Pénzhálózati globalizáció	197
15.2 Nemzetközi pénzrendszerek – tereprendezés globális pénzkibocsátáshoz	201
15.3 Az aranydevizastandard-rendszer nemzetközi szabályozó intézménye, a Nemzetközi Valutaalap (IMF)	203
15.4 Az Európai Monetáris Unió és az euró	207
15.5 Árfolyam és eladósodás – ha a fizetések kiegyenlítésének nincsenek sem piaci sem állami rendszerei	213
15.6 A monetáris és fiskális politika kapcsolata	218
16. FEJEZET	227
Az EU mint globális szereplő – EU döntési mechanizmusok, fejlődési irányok és azok hatásai a nemzetállamok társadalmi-gazdasági döntési lehetőségeire	227
16.1 Az Európai Unió döntéshozatala	228
16.2 Szabályozott területek, fejlődési irányok és hatások	234

Előszó

„A közgazdászt az jellemzi, hogy megpróbálja bebizonyítani, hogy az, ami a gyakorlatban működik, miért nem működik az elméletben.”¹

A Tisztelt Olvasó egy nem szokványos szakkönyvet tart a kezében. Elsősorban nem azért, mert nem szerepel benne valamennyi, a tipikus makrokönyvekben megtalálható témakör. Sokkal inkább a szemlélete miatt. Ugyanis e könyv szerzőinek, szemben a szokásos nézetekkel, az a véleménye, hogy a gazdaság nem választható el a társadalomtól, hanem éppen annak részeként, alrendszerként tárgyalandó. A gazdasági sikert így csak akkor tekintik igazi sikernek, ha annak előnyeit a lakosság is érzékeli és élvezheti. Másrésztől a könyv szerzői – több idézett szerzőhöz hasonlóan – nem hisznek a piac mindenhatóságában. Helyette a hozzáértő, hosszú távon gondolkodó és hatékonyan működő állam gazdaság szabályozó szerepének fontosságát hangsúlyozzák. Mindezzel összhangban mellőzik ebben a könyvben a bonyolult matematikai képletek közlését, mert az a véleményük, hogy azokat sok esetben a szerzők egyszerűbb „taníthatóság”, másrészt az elméletek hiányosságainak elleplezése céljából alkalmazzák. Említsük meg ennek kapcsán, hogy a hagyományos nézetek hívei például nem számolnak modelljeikben a gazdasági növekedés társadalomra káros következményeivel, az úgynevezett externáliákkal. Ilyen például a környezetszennyezés vagy a társadalmon belüli, illetve az országok közötti egyenlőtlenségek növekedése. Ezeket az úgynevezett főáramú közgazdászok „piacon kívüli” és „nem mérhető” tényezőknek tartják, ezért egyszerűen figyelmen kívül hagyják. A főáramú közgazdaságtan hívei ugyanis csak a megfigyelhető, árakkal mérhető mennyiségi tényezőkkel kívánnak foglalkozni. Teszik ezt annak ellenére, hogy modelljeik egyre-másra csődöt mondanak. Bizonyítják ezt a 2007-ben indult válságjelentésekkel, illetve a megszorítások hatásaival kapcsolatos sikertelen matematikai előrejelzések is. Ezek bizonyítják, hogy a valóságot, különösen nagy változások és bizonytalanságok idején, a hagyományos modellek annyira leegyszerűsítik, hogy azok alapján nem lehet a gyakorlat számára hasznos következtetéseket levonni. Ezért viszont a modellekből kapott eredmények alapján gazdaságpolitikai döntéseket sem lehet hozni.

E könyv szerzői abban hisznek, hogy az olyan gazdasági növekedés, amely a társadalomnak kárt okoz, hiába növeli a nemzeti jövedelmet, mégsem ítéltető meg pozitívan. Ezzel összhangban a szerzők, ellentétben a „főáramú közgazdászok” tipikus érvelésével, amely szerint a legfontosabb cél a GDP-vel mért gazdasági növekedés, a pénzzel mért gazdasági felhalmozás és a profit növelése, amellet állnak ki, hogy a gazdasági növekedés csak akkor fogadható el eredményként, ha együtt jár a társadalmi haladással.

1 angol mondás

Ez azt is jelenti, hogy az etikus értékrend és a társadalmi felelősségvállalás is része kell, legyen a közgazdasági gondolkodásnak. Vagyis a társadalmi normákat sem lehet „rendszeren kívüli” elemeknek tekinteni. Ezzel összhangban elvetik azt a nézetet is, amely szerint a piaci verseny mindenek feletti, és természetes, ha egyéni önzéssel párosul. A fejlődés végső célja az emberi élet minőségének javítása kell, legyen. Tehát szemben a hagyományos nézetekkel, az embert nem lehet csupán a termelés „inputjának” tekinteni, amelyre azért van szükség, hogy hozzájáruljon a gazdasági növekedéshez. Ezért elvárható tőle, hogy költözzön oda, ahol munkát adnak neki, hátrahagyva családját, a közösséget, amelyhez kötődik. Fontosnak tartják továbbá az életminőség javítását, amely nem vizsgálható a GDP-vel mért gazdasági növekedéssel. A szerzők bizonyítják, hogy az önzés rossz hatással van a társadalomra, mivel a közösségek felbomlásához és végső soron magányhoz, boldogtalansághoz vezethet. A boldogságot pedig nem lehet csupán anyagiakkal megvásárolni. Érdemes ezzel kapcsolatban idézni az egyik neves amerikai professzort², aki egyszer így fakadt ki: *több mint 25 évig tanítottam a verseny szépségét és fontosságát, amikor rájöttem, hogy az, amit kollégáimmal együtt ilyen régen tanítunk, sok szenvedést, boldogtalanságot okozott az embereknek, és felgyorsította a kapitalizmus hanyatlását* (nem szó szerinti idézet). Ennek egyik jele az egyenlőtlenségek drámai fokozódása, amelyről napjaink sikerkönyvének szerzője, a francia Thomas Piketty (2014)³ így ír: „a bevételek és a vagyonok területén az egyenlőtlenségek az elmúlt 250 évben nőttek. Ez a növekedés azonban az elmúlt 40 évben még fel is gyorsult.”

Az olvasó tehát olyan könyvet tart a kezében, amely nemcsak a gazdaságról, hanem az élet valós problémáiról, a társadalmi gondokról és megoldásokról is szól.

Éppen ezért adtuk neki a *Társadalom-gazdaságtan, makroökonómiai alapok* alcímet. A könyv valószínűleg tabukat fog megkérdőjelezni, vitákat fog kiváltani. A szerzők ennek örülnek, mivel ezeken a területeken a vita csak előremutató lehet, és talán meg is változtathat korábbiól meggyökerezett, máig továbbélő hibás nézeteket.

Végezetül igyekeztünk jól áttekinthető, könnyen érthető, jól elsajátítható, „emészthető” tananyagot összeállítani. Ezt szolgálják a fejezetek végén levő összefoglalók, jegyzetek és ellenőrző kérdések.

A szerkesztő

2 Shoshana Zuboff a társadalomfilozófia nyugdíjas professzora a Harvard Egyetemen.

3 PIKETTY (2014): *Capital in the Twenty-first Century*. The Belknap Press of Harvard University Press. Cambridge.

1. FEJEZET

BOGÁR LÁSZLÓ – VASS CSABA

A „jó gazda gondosságával” gazdálkodni

1.1 Értelmezési keret és fogalomkészlet

A világról többféle elképzelést munkáltak ki elődeink, s mi magunk ezekbe illeszkedünk be, ezekkel vitázunk, vagy éppen újabbakat keresünk. A világról kidolgozott főbb elbeszéléstípusokat, Foucault (1998) nyomán, „diskurzusoknak” nevezik. A diskurzusok egymástól főként abban különböznek, hogy mit tekintenek az elbeszélés központi értékének, amihez képest határozzák meg az elbeszélés legfőbb elemeit, amely megmutatja a többi diskurzustól való különbözőségeket. Ez azt jelenti, hogy egy-egy diskurzus minden eleme, ha hangtani szempontból emlékeztetnek is egymásra, vagy éppen azonos hangzásúak, a diskurzust szervező elv szerint különbözik más diskurzusok minden elemétől. Mielőtt tovább lépnének a diskurzusok differenciálásához, jelezzük, hogy nem foglalunk állást egyik mellett sem, csupán előítéletek és megbélyegző, esetenként rágalmozó ítéletek nélkül ismertetjük az egyes diskurzusokkal kapcsolatos tényeket. Méltatlan is lenne ilyen eszközökhöz folyamodni, s lerontaná szándékunk megvalósulását, mi szerint tudományos művet kívánunk hallgatóinknak átnyújtani, nem pedig ideológiai csatározásokhoz adunk újabb muníciót.

Alapvetően három fő diskurzustípus között zajlik az a vita, amely a világ „természetét” megkülönbözteti egymástól: az emberiség életének túlnyomóan nagy részében uralkodó helyzetben lévő „szakrális diskurzus”, amellyel kapcsolatban azt kell kiemelni, hogy néhány százezer éven keresztül biztosította nemcsak az emberiség fennmaradását, de az élet lehetőségét is a Földön. A második nagy elbeszélésre a néhány ezer évvel ezelőtti ókortól ismerünk alkotókat és műveket, s ennek a diskurzusnak az adja a jellegzetességét, hogy tagadja magasabb entitás létezését, tagadja a transzcendenst és szakráliszt. Önmagát hibás megnevezéssel „materialistának” hirdeti – a materialista a „Mater” szóból ered, aki a legősibb világmagyarázatban a főisten asszony volt, s így eredetileg szakrális-transzcendens létezőt nevezett meg –, amit „anyagelvűként” szoktak megnevezni, meghatározni. A harmadik nagy elbeszélés, amely még fiatal, mindössze két évszázados előkészületek után, néhány évtizeddel ezelőtt tört ki. Alapjával, a globalitással együtt e kettősségből a „tisztán emberi” alapokra helyezett diskurzus felépítését kezdte meg. A diskurzusok azonban nemcsak egymás között képeznek differenciákat, hanem önmagukon belül is. Például a szakrális gazdaság diskurzusában a keresztény és az iszlám szakrális gazdaságok közötti különbség a legismertebb ma. Az anyagelvű gazdaságelméletek két nagy narratívája a liberális és a marxista. Így azt tapasztaljuk, hogy

az adott diskurzusokon belül egymással vitában álló „narratívák” feszülnek egymásnak, amelyekel összefüggésben a következőket érdemes figyelembe venni.

Az ember a világról alkotott elbeszélését, diskurzusát mindig egymással szemben álló, különböző értelmezési keretekben igyekszik elhelyezni, és ezekhez tartozó sajátos fogalomkészleteket használ elbeszéléséhez. A diskurzusokon belüli értelmezési keretek és fogalomkészletek egységét elbeszélési módnak vagy narratívának nevezzük. Minden világra vonatkozó elmélet tehát egy sajátos alapon álló elbeszélésben és ennek elbeszélési módjaiban fogalmazódik meg, így teljesen természetes, hogy semmiképpen nem lehet egyik sem maga az „igazság” hanem legfeljebb az igazság egy sajátos megragadási kísérlete. Tartjuk magunkat a régi inlelemhez, miszerint *„Szeressétek azokat, akik keresik az igazságot, de óvakodjatok azoktól, akik már meg is találták azt!”* Mindezt azért fontos előrebocsátani, mert e tankönyv szerzői már itt a bevezetőben szükségesnek tartják hangsúlyozni, hogy nem „kész” tudást kívánunk átadni. Ezt már csak azért sem tehetjük, mert ilyen egészen egyszerűen nincs. Minden emberi mű, a legkülönbözőbb tankönyvek is, csupán a valóság értelmezésének egy lehetséges módját testesítik meg. Célunk tehát az, hogy világossá tegyük, minden tudás csak folyamatos vitában formálódhat. Az ilyen vita azonban csak akkor lehetséges, ha minden résztvevő belátja, hogy ő is csupán egy a lehetséges világerőtelmezési lehetőségek közül. Tankönyvünk tehát egy sajátos világerőtelmezési logika alapján készült, amelyről úgy véljük, hogy árnyaltabban és pontosabban írja le a valóságot, mint az uralkodó gazdaságtan. Ebből természetesen az is következik, hogy könyvünk természeténél fogva „kritikai” gazdaságtan, s mint ilyen, valamiképpen vitairat is. Ezt már a címével is egyértelművé kívánjuk tenni, ezért a Közgasdaságtan főcím mellett alcímként megjelenítjük a Társadalom-gasdaságtant is. Bár a társadalom-gasdaságtan fogalmának részletesebb kifejtésére még többször is visszatérünk, de itt is fontosnak tartjuk előrebocsátani, a tantárgy címével egy elengedhetetlen összefüggésre kívánjuk felhívni a figyelmet. Ez pedig nem más, mint az, hogy az emberi gazdálkodás az emberi létezés döntő fontosságú, mindent átható eleme. Nem „alrendszer” tehát az emberi lét ön-újrateremtési folyamatainak, hanem alapvető fontosságú metszete: életfolyamataink sajátos megjelenítése, a források megszerzéséről és szükségletek szerinti elosztásáról-felhasználásáról gondoskodik. Közlelebről ez azt jelenti, hogy minden emberi tevékenység valamilyen értelemben „gazdálkodás” is, mondhatni „nem tudunk nem gazdálkodni”. Azt is rögzíteni szeretnénk, hogy nemcsak az anyagi javainkkal gazdálkodunk, mint ahogy azt a közgasdaságtan uralkodó áramlatai sugallják számunkra. Az életünk során ugyanis emellett gazdálkodunk a lelki, erkölcsi, szellemi, intellektuális erőforrásainkkal és vagyonunkkal, készleteinkkel. És bármilyen különösen is hangzik első hallásra, folyamatosan gazdálkodunk a saját fizikai testünkkel is. (Az „ép testben ép lélek” ősi formulája is erre hívja fel figyelmünket.) Ezt írják le statisztikai értelemben a népesedéstudományok és a társadalom-egészségügyekkel foglalkozó tudományterületek. Célunk tehát az, hogy megmutassuk, minden gondolatunk és tettünk valamilyen értelemben gazdálkodás is, hiszen gazdálkodni igyekszünk a létezés javaival. A „jó gazda gondosságával” kifejezés már a római jogban is létezett és a mai magyar polgári jogban is szerepel. Sajátos módon akkor kerül sor alkalmazására, ha valamilyen káresemény történik, és azt kell bizonyítani, hogy a felek

mindent megtettek a káresemény bekövetkezte ellen, vagy ha már bekövetkezett, azért, hogy a kár minimalizálható legyen. Ez a megközelítés akár mottója is lehetne a társadalom-gazdaságtannak. Az emberi gazdálkodásnak tehát mindig arra kell elsősorban irányulnia, hogy az emberi közösségeket ne érhesse kár, sem anyagi, sem fizikai, sem lelki, erkölcsi, szellemi értelemben. Ha ugyanis úgy hozunk létre értékeket, hogy közben ennél a létrehozott értéknél nagyobb kárt okozunk mi magunk az emberi létezés külső természetében (ezt szokás általában a „természetnek” nevezni, vagyis a föld, víz, levegő állapotában), ahogyan ezt tesszük a környezetrombolással és/vagy az emberi létezés „belső” természetében (vagyis lelki, erkölcsi, szellemi értékeiben) a népesedési egyensúlyi automatizmusok leépítésével, valamint a képességtorzításban, akkor ez a gazdálkodás nem gyarapítja, hanem feléli az emberi létezés vagyonrendszerét. Önpusztító és létfeléllő tehát. Tankönyvünk elbeszélési módja így egy olyan világértelmezési logikára épül, amelynek lényege, hogy minden emberi gazdálkodás legfőbb célja csakis az életlehetőségek javítása lehet, vagyis megengedhetetlen minden olyan kísérlet, amely úgy próbál értékeket létrehozni, hogy ennél is nagyobb értékeket emészt fel. Már itt, a bevezetőben jelezzük azt is, és ezt sokoldalúan bizonyítani is igyekszünk, hogy korunk emberi gazdálkodása sem globálisan, sem a Magyarország nevű „lokalitás” szintjén nem felel meg a „jó gazda gondosságával” formula lényegi követelményének. A világunkban zajló gazdálkodási folyamatok egyoldalúan az anyagi javakra, azon belül is a piaci cserére szánt és pénzben is kifejezhető (vagyis „marketizált” és „monetarizált”) javak termelésére és elosztására összpontosítanak, többnyire úgy, hogy ezzel súlyosan károsítják az emberi létezés külső és belső természetét, vagyis korunk gazdasága önpusztító és létfeléllő úton halad. Meggyőződésünk, hogy ennek nem kell végzetes következményekbe torkollnia, tehát van mód a korrekcióra. Ehhez azonban arra van szükség, hogy újra-gondoljuk az egész emberi gazdálkodáshoz kapcsolódó vélt vagy valós tudásunkat. Ez a tankönyv éppen erre tesz kísérletet. Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy erre a diskurzusra ma még elég nehéz dolognak látszik az emberi létezés egész ön-újra-teremtési folyamatát ráépíteni. És ennek az a kézenfekvő oka, hogy jelentős részérdekek sorakoznak fel a jelenlegi rendszer fenntartása mellett. Tankönyvünk elbeszélési módjának másik döntő eleme tehát az a kiindulópont, hogy minden társadalomtudomány csak érdekkötött, és értékötött lehet. Minden kifejtett gondolati rendszer tehát valamilyen értékbázisra, illetve érdekhálóra épül. Ebben az értelemben úgy véljük, hogy csak „politikai” gazdaságtan létezik, amennyiben a politikát az elkülönülő érdekek és értékek kifejezőjének, megjelenítőjének fogadjuk el. Mindez, vagyis az elkülönülő érdekek és értékek léte semmi problémát nem okozna addig, amíg nyílt, emberséges és őszinte vitában tisztázódhatna, hogy a legtágabb értelemben vett emberi közösségek hosszú távú létstratégiáját melyik elbeszélési mód képes pontosabban visszatükrözni. A mai világunk azonban nem ilyen, mert benne olyan gondolkodást befolyásoló gépezetek működnek, amelyek képesek tartósan a létérdekeiket súlyosan sértő magatartás folytatására rábírní jelentős társadalmi csoportokat. E mechanizmusok létezése tette lehetővé azt is, hogy az uralkodó magángazdaságtan által sugallt társadalom- és gazdaságkép alkalmatlansága ellenére megőrizze dominanciáját. A következő alfejezetben azt tekintjük át, hogy miért és hogyan.

1.2 Az uralkodó magángazdaságtan és a társadalomgazdaságtan elbeszélési módjainak legfőbb összeütközési pontjai és ezek okai

A klasszikus közgazdaságtan a 18. század angol polgári közgazdaságtanának nézeteire vezeti vissza saját viláértelmezési logikáját. Ezen belül is Adam Smith életműve áll mindmáig a középpontban. Smith (1992) híres műve a *Nemzetek Gazdagsága* jelenleg az uralkodó közgazdaságtan legfőbb elméleti talapzatának számít. Különösen fontos számunkra az a metafora, amely a „láthatatlan kéz” nevet viseli. Adam Smith mai értelmezése abból indul ki, hogy az ember legfőbb antropológiai jellegzetessége az önzés, tehát a modern gazdaság főszereplője az „önző egyén”, és ezen önző egyének „mindenki mindenki ellen” folyó küzdelme hozza létre aztán a közjót, a harmóniát, az egyensúlyt, és végül is a mindenkire kiterjedő jólétet. A mai uralkodó közgazdaságtan ebből legfőképpen azt a következtetést vonja le, hogy ezért aztán nemcsak, hogy nem kell, de nem is szabad beavatkozni az eszményi „szabad és tiszta versenypiac” működésébe. Amikor a saját elbeszélési módunkat megfogalmazzuk, először is azt kell leszögeznünk, hogy az uralkodó klasszikus közgazdaságtan már itt súlyos hibát vét. Smith ugyanis az erkölcsi érzelmek elméletét kifejtő művében (Smith, 1977) éppen azt igyekszik sokoldalúan megfogalmazni, hogy az ember lényege nemcsak az önzés és a harc a javakért, hanem legalább ennyire a szimpátia, amiből ő maga is kiindul, az együttérzés, a szolidaritás, a segítőkészség, önzetlenség és, hogy ezek a lelki, erkölcsi, szellemi javak szintén döntő szerepet játszanak az emberi társadalmak ön-újratertelési folyamatai során. És bizony el kell gondolkodnunk az alábbi, könnyen belátható összefüggésen. Ha a társadalmi gazdálkodási folyamatok középpontjában valóban az önző egyén áll, akkor felmerül a kérdés, hogy miként jön létre ez az önző egyén. És ha ezt a kérdést alaposabban megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy ahhoz, hogy fiatal felnőttként az önző egyén elkezdhesse küzdelmét a saját érdekei kíméletlen megvalósítása érdekében, ahhoz először is valakinek önzetlenül meg kellett szülnie, fel kellett nevelnie. Akárhogy is nézzük, emberek tucatjainak (rokonok, barátok, szerelmek) önzetlen odaadó szeretetére volt tehát szükség ahhoz, hogy önző egyénünk elkezdhesse a kizárólag a kíméletlen piaci elszámolásra épülő diadalútját e földi világban. És ha valóban „tiszta versenypiacot” feltételezünk, akkor ezeket a szeretetjavakat is a piaci csere elemének kell tekintenünk, mert ahogyan ezt a liberális klasszikus közgazdaságtan mai követői gyakran hangoztatják: „nincs ingyen ebéd”. Önző egyénünk viszont ebben az esetben hatalmas adóssággal kezdi pályafutását, ugyanis a piaci kalkulációra épülő logikából adódóan meg kellene térítenie annak az időnek és pénznek az értékét, amit élete első harmadában a látható gazdaság alatt működő, a magángazdászok számára „láthatatlan” szeretetgazdaságtól (Vass, 1996) kapott. Ezzel a kis gondolati ívvel azt szeretnénk volna illusztrálni, hogy miért alkalmatlan a klasszikus közgazdaságtan viláértelmezési logikája az emberi gazdálkodás valós összefüggéseinek a feltárására. Tankönyvünk alapvető feltételezése ugyanis éppen az, hogy a piaci cserék világa alatt és felett – valamint „mellette” – is egy-egy olyan

roppant kiterjedésű, az uralkodó közgazdaságtan számára tökéletesen „láthatatlan” birodalom működik, amelynek „termékeit” a piaci tranzakciók „láthatóságának” világa nem piaci alapon használja fel. Később részletesen is kifejtjük majd, hogy mindezt részben Braudel (1985), Pirenne (1989) és Polányi (1991) életművének főbb következtetéseire építjük. Braudel kifejezésével élve van egy infraökonómia és egy supraökonómia. Az infraökonómia két részből áll, az egyik a külső természet hatalmas „üzeme”, amely „ingyen” állítja elő a piacgazdaság fizikai feltételeit (Haeckel, 1989). A másik a családüzemekből álló történelmi családgazdaság, amely „ingyen” állítja elő a piacgazdaság emberi „belső” természeti (lelki, erkölcsi, szellemi) javait. A családüzem mellett több más szereplője is van az infraökonómiának: a szomszédsági gazdaságok, a barátságok gazdaságai, mint később látjuk majd: a vérségénél is fontosabbá emelkedő szakrális rokonsági intézmények vagy éppen a kisebb településgazdaságok. A szintén „láthatatlan” szupragazdaság pedig olyan „hatalomgazdaságot” jelenít meg, amely fenntartja azt a „léterőszakot”, ami nélkül ez a folyamatos ellenszolgáltatás nélküli „eltulajdonítás” nem működhetne (Vass, 1999). Polányi nyomán mi is kiindulópontnak tartjuk azt a feltételezést, hogy a nyugatias modernitás, ami a 19. század óta „kapitalizmusnak” nevezi magát nemcsak, hogy nem szerves úton alakult ki, de a történelem legbrutálisabb erőszakstruktúrája hozta létre és működteti mindmáig. Polányi (1991) a *Nagy átalakítás* (*The Great Transformation*) című korszakos jelentőségű művében az angol társadalom katalizmatikus átalakulási folyamatain keresztül szemlélteti, hogy a középkori hűbéri közösségeket erőszakkal leváltó rendi államok megalakításával kezdődött az a folyamat, amely a modern nemzetállamokat (akár „felvilágosult abszolutizmus”, akár új modern „köztársaságok” formájában való) létrehozta. A középkori szakrális papság és nemesség által kifejlesztett hűbéri közösségeket a közben kialakított polgármesség révén erőszakkal leváltó rendi államok megalakításával kezdődött az a folyamat, amely a modern köztársasági jellegű nemzetállamok (akár „felvilágosult abszolutizmus”, akár új modern „köztársaságok” formájában való) létrehozásával zárult (Vass, 2000). Ez biztosította azt az intézményes „legitim” erőszakot, amely nélkül ez az átalakulás el sem kezdődhetett volna. A rendi időszakban még volt olyan makroszervezet, az egyház, amely ellenállást tudott kifejteni a magántőke terjeszkedésével és átalakító törekvéseivel szemben, s ennek legyőzésére kellett az abszolutista rendi államot kifejleszteni. Ezt folytatta a köztársasági államok felépítése, amelyeknek ekkor már nem volt makroszervezeti ellenfele, csupán a legyengített civil ellenállás lassította némileg. Az abszolutista és a köztársasági államok nélkül tehát a tőke uralma nem alakulhatott volna ki. A globális folyamatok tárgyalásánál majd látni fogjuk, hogy mivel a modernitás állama a 20. század folyamán beleveszni látszott az egyre mélyebb konfliktusok kiváltotta örvénylésekbe, szükség volt olyan „nemlegitim” (Vass, 1997), következképp „láthatatlan”, sőt „nem létező” intézmények létrehozására, amelyek a megváltozott feltételek között is lehetővé teszik az eltulajdonítást.

A saját elbeszélési módunknak az uralkodó közgazdaságtannal való ütköztetésének van még egy, az ember antropológiai lényegének értelmezésével összefüggő mozzanata, amit már itt jeleznünk kell. Az uralkodó közgazdaságtan világtérképezési logikája hol „önző egyénként”, hol pedig „homo oeconomicus” írja le a főszereplőt, ez utób-

bin azt értve, hogy a tiszta ész racionalitása vezérli tetteit, de gazdasági jellegű döntéseit mindenképpen. Erre azért kell kitérnünk, mert a gazdálkodás döntő mozzanata a szükséglet fogalma és a gazdálkodás valójában nem más, mint a szükségletek kielégítése megszervezésének világa. Nos, az emberi szükségletek kialakulásában és megfogalmazásában az érdekek, az érzelmek és az értékek játszanak döntő szerepet. Az emberi tudat tehát nem mechanikus „gépezetként” elemzi a világot, hanem egy olyan komplex világtértelemezési logika alapján, ami sokkal gazdagabb, differenciáltabb, következtetésképp sokkal bonyolultabb, mint amilyennek a tiszta ész racionalitására épülő feltételezések vélik. A másik mozzanat, amelyről a globalitás kifejtése során szólunk majd részletesebben, hogy a tudatmanipuláció gépezetei az előzetes „vágytermelés”, illetve a „mesterséges valóságok” felépíthetőségének megteremtésével egészen új megvilágításba helyezték ezt a kéréskört is.

1.3 A társadalom-gazdaságtan mint az ökológiai és szociális harmónia alapja

Bár a bevezetőben már feltettük ezt a kérdést, itt most igyekszünk egy kicsit bővebben is kifejteni, hogy miért vezet tévutakra, ha a gazdaságról a társadalomba ágyazottságából kiszakítva próbálunk beszélni. Ha valóban úgy véljük, hogy a gazdaság világa a „semmi-ben lebeg” és a közgazdaságtannak nincs más dolga, mint hogy kifejtse elképzeléseit arról, hogy ennek az elvont értelemben vett „gazdaságnak” hogyan kell működnie, akkor ezzel éppen a lényegét hamisítjuk meg. Ez a megközelítés már csak azért is képtelenség, mert az anyagi javakat emberek állítják elő emberi szükségletek kielégítése érdekében, így a társadalmi beágyazottság természetadta módon van jelen. A társadalom nélküli gazdaság maga a teljes képtelenség. Ennek jobb megértése érdekében pontosabb volna úgy fogalmazni, hogy az emberi társadalom gazdálkodása az, amit a gazdaságtannak vizsgálódás tárgyává kell tennie, és ebben az esetben azonnal érzékelhető, hogy társadalom és gazdaság egyfelől azonos terjedelmű, másfelől elválaszthatatlanok egymástól. A társadalom, a gazdaság, a hatalom és a környezet négyessége az a tér, ahol az emberi társadalmak komplex ön-újratelepítési folyamatai lejátszódnak. Amikor ugyanis az ember a belső természetének törvényei alapján kialakuló, formát öltő igényeivel a külső természet felé fordul, hisz többnyire csak így képes vágyait kielégíteni, ez az alapvető összefüggés válik nyilvánvalóvá. Úgy is felfoghatjuk tehát, hogy valójában az ember „belső” és „külső” természetének sajátos kommunikációjáról van szó, és ez a kommunikáció az a közvetítő mező („interface”), amit „gazdaságként” szoktunk megnevezni. Ennek a kommunikációnak a létminősége dönti el, hogy milyen létmód jellemzi az adott emberi közösséget. A mai értelemben vett ember közel százezer éves történetének döntő része úgy zajlott le, hogy az ember számára a külső természet szent volt. A Föld és a természet szavak máig is nőneműek minden olyan nyelvben, amelyben nemek léteznek. Ez arra utal, hogy az ember szülőanyjának tekintette a külső természetet, a Földanya, anyaföld, szülőföld fogalmak is erre utalnak. A magyar nyelv arany, arány, erény és irány szavai, arra az ar-, er- gyökre épülnek, amelynek eredete a görög „arché”

kifejezés volt, amely egyszerre jelentett ősit és uralkodót. Mindez arra utal, hogy az anyagi javakkal való gazdálkodás elválaszthatatlan a külső természeti javakkal való gazdálkodástól, és egyúttal mintegy automatikusan az ember „belső” természetével való gazdálkodást is jelenti, hiszen az adott emberi közösség lelki, erkölcsi, szellemi javainak újrateremtési módja határozza meg azt, hogy miként értelmezi a számára külső természetet, és hogyan szervezi meg a vele zajló anyagcseréjét. Minden régészeti lelet azt támasztja alá, hogy az emberi társadalmak komplex gazdálkodási folyamatai természet adta módon szakrális alapokra épültek ősidők óta. Az egyes kultúrák összeomlása pedig mindig akkor és azért következett be, amikor valamilyen ok megakadályozta, hogy ez a szakrális világertelmezési logika, illetve az erre épülő létszerveződési mód érvényre jusson. Mint a további fejezetekben látni fogjuk, a Nyugat mint civilizáció kezdettől hordozott egy ettől a szakrális logikától eltérő létszemléletet is. Ez a szemlélet a természetet legyőzendő, leigázandó ellenségként fogta fel és így is bánt vele, kimarta belőle a meg nem gondolt vágyai kielégítéséhez szükséges javakat és ilyen módon való kielégülésének „anyagcsere-végtermékeit” kezeletlenül visszalötytyintette a külső világba. A modernitástól kezdődően a természetet tehát nyersanyagleőhelyként és hulladékártolóként értelmezte, és ez a világertelmezési logika határozta meg az önmagáról kialakított képet is, vagyis az embert is „munkaerőnek”, „nyersanyagforrásnak”, illetve amikor már „kimerült termőhelyé” vált, szintén „hulladékként” értelmezte (Ricardo, 1991).

Fejezetünk fő célja, hogy sokoldalúan alátámasszuk azt az alapfeltetelezésünket, miszerint ez a deszakrális logika csakis az adott berendezkedés önfelszámolását, végső soron bukását, összeomlását eredményezheti. Mint majd erre részletesen kitérünk, a nyugatias modernitás, majd globalitás létmódja ezt a deszakrális gazdálkodási módot mélyíti el, ezért korrekciója elengedhetetlen. Tankönyvünknek, illetve az erre épülő tantárgynak tehát azért adjuk a társadalom-gazdaságtan címet, hogy ezzel is jelezzük, ezt a korrekciót kívánjuk segíteni. Annak a megértéséhez szeretnénk hozzájárulni, hogy minden olyan emberi gazdálkodási mód, amely kifosztandó erőforrásként tételezi a saját külső és belső természetét, az a saját pusztulását idézi elő. Fejezetünk részletesen leírja azt a folyamatot, amelynek során az eredetileg szintén szakrális talapzatra épülő Nyugat, a kereszténység univerzális szakralitása, letért az eredeti újáról. Polányi többször idézett *Nagy átalakítás (The Great Transformation)* című korszakalkotó műve éppen ezt a fordulatot írja le.

Fejezetünk másik döntő célja az, hogy összefoglaljuk, mit és hogyan kellene végiggondolnia a gazdaságtannak ahhoz, hogy e fordulat legfőbb elméleti támasza lehessen. Ahhoz, hogy ez bekövetkezzen, alapvető létszemléleti váltásra van szükség. Az uralkodó magángazdaságtan többszörösen leegyszerűsítő és a valóságot „redukcionista” módon meghamisító logikája csak elmélyítheti az emberi létet már jelenleg is fenyegető súlyos válságot. Amint az addigi kifejtésünkéből is kiderült, az alapvető szemléletváltás lényege, hogy a gazdaság csak az emberi lét külső és belső természetébe harmonikusan beágyazva szolgálhatja a méltó emberi életet, amely egyensúlyra és fenntartható-folytatható harmóniára épül. A szemléletmód megváltozása megmutatja számunkra, hogy az így kialakuló társadalomgazdasági szemlélet alapján egészen más módon kell

megfogalmazzunk a gazdasági élet főszereplőit, illetve egészen másfajta együttműködési és konfliktusrendszer létezését kell feltételeznünk a konfliktusaikat illetően. Mindezt ma elsősorban az nehezíti meg, hogy a világ mai gazdálkodási rendszerében igen jelentős hatalmi csoportok érdekeltek a rendszer fenntartásában. A tankönyvünkben így többször is jelezzük majd, hogy a fenntartható-folytatható társadalmi-gazdasági szerveződési módra való visszaállás nemcsak „belátás” kérdése. Nem csupán arról van szó tehát, hogy az alkalmas tudás hiánya akadályoz meg minket abban, hogy megváltoztassuk a fennálló rendet, hanem azok a masszív érdekcsoportok is, amelyeknek törekvései a fennálló rend konzerválását szolgálják. Fontos hangsúlyozni, hogy ez ugyan egy intenzív konfliktusteret jelent, de nem feltétlenül kell, hogy mindez a háborús összecsapás bármely formájához vezessen.

Meggyőződésünk, hogy lassú és fokozatos, egyezkedésre épülő evolúció segítségével képesek lehetünk a helyzetnek az egész emberi létet szolgáló átalakítására. Erre már csak azért is szükség lesz, mert a jelenlegi létfelélő globális szerveződési mód csak azért állhat fenn, mert a kárvallott többség folyamatos kényszerű támogatást ad ehhez. Az egész lelki, erkölcsi, szellemi talapzatunkat kell tehát átfogóan megváltoztatni, ha valóban méltó emberi életet szeretnénk önmagunknak és utódainknak. Ahogy az ősi keleti bölcsesség fogalmaz: *„Ha változást akarsz, a változás légy te magad!”*

Összefoglalás

A minket körülvevő valóság leírását mindig egy sajátos értelmezési keretbe ágyazzuk, és egy ehhez kapcsolódó fogalomkészlet segítségével beszéljük el. A kettő egységét összefoglaló néven narratívának vagy elbeszélési módnak nevezzük. A modern közgazdaságtan elmúlt évszázadai során számos ilyen elbeszélési mód született, ám a ma is uralkodó eszmerendszer az egyetlen lehetséges megközelítésként igyekszik felmutatni önmagát. Ez a bevezető fejezet arra szolgál, hogy bemutassuk a narratívák „háborúját”, és azt, miért is van szükség a társadalom-gazdaságtan megközelítési módjára. A társadalom-gazdaságtan elbeszélési módja az ökológiai, szociális és kulturális szempontból egyaránt egyensúlyban lévő, önmagát egyensúlyban folyamatosan megtartani képes szerveződési mód felépítését és üzemeltetését tekinti fő céljának. Ez teszi lehetővé, hogy az emberiség a „jó gazda gondosságával” gazdálkodhasson a létezés anyagi, fizikai, lelki, erkölcsi, szellemi javaival egyaránt. Könyvünk az ehhez szükséges gondolati talapzat létrehozását kívánja elősegíteni.

Ellenőrző kérdések

1. Mire utal a „jó gazda gondosságával” kifejezés?
2. Mit jelent a „narratíva” fogalma?
3. Miért van szükség társadalom-gazdaságtanra?
4. Miért tarthatatlan az „önző egyén” feltételezése?
5. Mit jelent a „láthatatlan kéz” kifejezés?

Felhasznált irodalom

- BRAUDEL, F.: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985.
- FOUCAULT, M.: *A diskurzus rendje*. In: FOUCAULT, M. Pallasz Kiadó, Budapest, 1998.
- HENRI, P.: *Gazdaság és társadalom a középkorban*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1989.
- PIMENTEL, H.: *Population and enviroment*. Cornell University Press, New York, 1994.
- POLÁNYI, K.: *A nagy átalakítás*. Magánkiadás, Budapest, 1991.
- RICARDO, D.: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei*. KJK, Budapest, 1991.
- SMITH, A.: *Nemzetek Gazdagsága*. KJK, Budapest, 1992.
- SMITH, A.: *Az erkölcsi érzelmek elmélete*. In.: *Brit moralisták*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1977.
- VASS, Cs.: *A keresztény szakrális gazdaságról*. Ökotáj 18. szám, Budapest, 1996.
- VASS, Cs.: *A világrendszerelváltás: létmódváltás*. Valóság 9. szám, Budapest, 1997.
- VASS, Cs.: *Míg élők közt leszel élő. Hármaskönyv a globalizációról*. Ökotáj Könyvek, Budapest, 1999.
- VASS, Cs.: *Európa és Magyarország lét-története*. MNP Alapítvány, Budapest, 2000.

2. FEJEZET

BOGÁR LÁSZLÓ – VASS CSABA

A tradicionalitás létmódja

2.1 Az ember eredendő antropológiai talapzata

Az emberi létezés legdöntőbb kérdése, hogy mi is az ember eredendő legbelső természete? A gazdaságról szóló diskurzusnak, ha valóban társadalom-gazdaságtanként kíván megjelenni, választ kell adnia erre az alapkérdésre. Ahogyan azt az előző fejezetben már jeleztük, az eredeti Smith-féle közgazdaságtannal szemben a klasszikus magángazdaságtan az emberi természet meghatározó elemének az önzést tartja. A klasszikus angol magángazdaságtan óta az uralkodó közgazdaságtan erre az „önző individuumra” építi elméletét. Úgy véli, hogy az önző egyének állandó, racionális érdekkövetésre épülő kíméletlen harca az emberi lét legmélyebb talapzata. Ebben a fejezetben arra próbálunk rámutatni, hogy ez a megközelítési mód, akárcsak a legtöbb alapkérdés esetében, valójában meghamisítja a valóságot. A probléma lényege ugyanis éppen az, hogy az ember lételméleti értelemben egy sajátos kettősség hordozója. Ezt a kettőséget megrendítő-erővel fejezi ki az antik görög kultúra egyik legismertebb mitológiai figurája, a kentaur. A kentaur olyan képzeletbeli lény, amelynek felsőteste emberi, az alsóteste viszont egy leginkább lóra emlékeztető állat. A „választóvonal” a kétféle lény között a szív környékén helyezkedik el, ami szép metaforaként jelzi, hogy az ember közvetlen környezetében élő állatok némelyike (például a ló és a kutya) is képes érzelmnyilvánításra, vagyis az ő „természetükben” is megfigyelhető az emberéhez hasonló tagoltság. Az emberi agy evolúciós értelemben anatómiailag is beazonosítható három történelmi rétegből épül fel. A legmélyebb és legősibb réteg lényegében azonos azzal, ami már a hüllőknél is jelen van. A második a csak az emlősökre jellemző differenciált érzelmvilágra utaló limbikus rendszer. És végül a harmadik, a csak az emberi agyban megjelenő agykéreg, a kortex, ami a tudatos gondolkodás színtere. Az emberi cselekedeteket mozgató legfőbb hajtóerők az érdekek, az érzelmek és az értékek egységes értelmezési keretét éppen ez a három „történelmi” réteg adja. A hüllő „agy” a közvetlen fizikai valóságában megjelenő érdeket fejezi ki, az emlősök limbikus rendszerre épülő „agy” már differenciált érzelmeket hordoz, és végül az emberi értelmet megjelenítő agykéreg képes megragadni az értékek világát. Maslow amerikai társadalompszichológus 1943-ban publikálta híres elméletét az emberi szükségletek hierarchiáját leíró „piramisról” (Maslow, 1970). Ez az elmélet is azt látszik alátámasztani, hogy az élet alapvető fizikai fenntartását megalapozó nyers érdekek képezik a piramis talapzatát. A bonyolultabb érzelmek kifejeződésével átélhető szükségletek a piramis „derekát”,

és a legmagasabb szintű értékeket leíró szükségletek a piramis csúcsát foglalják el. A hüllő nyers érdekeit kifejező hajtóerők elemi intenzitása arra vezethető vissza, hogy a hüllő számára minden élőlény három lehetséges kategóriába sorolható. Ha nem fajtárs, akkor zsákmányállat, tehát az életfenntartás „eszköze”. Ha ellenkező nemű fajtárs, akkor szexuális partner, tehát a fajfenntartás „eszköze”. Ha azonos nemű fajtárs, akkor az élettérért folyó küzdelem „eszköze”, vagyis rivális, akitől meg kell szerezni az életfenntartás és a fajfenntartás „eszközeit” tartalmazó territóriumot. Vagyis a három elemi szintű hajtóerő az élet, a faj valamint az élettér fenntartása. Az „önző egyén” feltevése tehát annyiban tekinthető megalapozottnak, hogy bennünk, emberekben is jelen van az „állat”, pontosabban a „hüllő”, és ez felel meg a kentaur alsó („övön aluli”) lóra emlékeztető állati részének. Ám a kentaur felső, „emberi része felé vezető úton”, a szív köti össze az embert és az állatot, a hüllőt és az embert, ahol már megjelennek azok a differenciált érzelmek, amelyek akár „felülírhatják” a nyers érdekek hajtóerőit is. Végül a kentaur emberi felsőtestében már jelen van a csak emberre jellemző együttérzés, segítőkészség, önfeláldozás, egyszóval megjelennek azok a szeretetjavak, amelyek az emberi gazdálkodás egész rendszerében sokkal meghatározóbb szereppel bírnak, mint ahogy azt a klasszikus – uralkodó, meghamisítva lényegét – közgazdaságtannak nevezett magángazdaságtan állítja. A két nagy „létmező” lehetséges konfliktusainak egyik legmegrendítőbb illusztrációja az a híres kísérlet, amelyet az elmúlt évtizedek során számos alkalommal elvégeztek, és amely mindig ugyanazzal az eredménnyel járt. A kísérlet lényege, hogy a laboratóriumi állat – többnyire fehér patkány – agyába olyan elektródát ültetnek, amely az állat táplálkozáshoz és szexualitáshoz kötődő gyönyörérző központjait stimulálja. Az állat viszonylag könnyen megtanítható arra, hogy egy kis pedál lenyomásával önmagának adagolja a gyönyöröket. Ezt követően az állat nem eszik, nem iszik, nem alszik, hanem megállás nélkül a pedált nyomkodja, és 48 órán belül kivétel nélkül minden kísérletben elpusztul. Vagyis az élet nevében, az életet vég nélkül élvezve a halálba manőverezi magát. Mindebből kiderülni látszik, hogy a „jó gazda gondosságával” gazdálkodni, azt is jelenti, hogy „kentaurként” a bennünk lévő állati brutális fizikai hajtóerőket a bennünk lévő ember szeretetenergiáival próbáljuk megszelídíteni. Ezt fejezik ki a már említett „arany, arány, erény, irány” szavaink, ami arra utal, hogy a magyar nyelv alapvető szakrális mélyszerkezetében ma is örzi azokat a legalapvetőbb lételveket, amelyekre a hosszú távú létünket építenünk kell. Hogy a mérték és az érték harmóniája határozza meg az életünk és létünk szerveződési lényegét. Amikor József Attila azt írja, hogy: *„Ős patkány terjeszt kórt miköztünk, a meg nem gondolt gondolat”*, akkor valójában azt a „kísértést” ábrázolja, amit a bennünk élő, a laboratóriumban önmagát az élet mértéktelen élvezetével a halálba hajszoló fehér patkány jelenít meg nagy drámai erővel. Hogy mit is jelent az, hogy egy gondolat „meggondolt-e”, azt a következő fejezetben igyekszünk áttekinteni. Az újabb amerikai kutatások pedig azt bizonyították, hogy az ember neurobiológiai szerveződésének alapszintjén „együttműködésre, gondoskodásra” van kalibrálva. Mi több, angol tudósok azt is bizonyították, hogy az emberben akkor és csak akkor szabadulnak fel „boldogsághormonok”, ha tudja, hogy másokon teljesen önzetlenül segített – azaz a patkány pedálját az embernél az önzetlen segítség, a szeretet minősített szintje váltja fel. Ezek a neurobiológiai kutatási

eredmények egyértelművé teszik, hogy az önzés mint örömforrás nem általános emberi tulajdonság, ezért az önző vagy akár értelmesen önző homo oeconomicus nem természete az embernek, ellenkezőleg: sajátos intézményi-kulturális automatizmusok következtében a kortex rendellenes, önpusztító működésének tekinthető (Bauer, 2012).

2.2 Szakralitás és deszakralitás a gazdálkodásban

Ahogy az a bevezetőben említettük, az ember mintegy „beleszületik” a természet adta szakralitásba. A szakralitás azt jelenti, hogy az ember a lét természetes meghatározójának tekinti azt, hogy van egy emberen túli („transzcendens”) akarat, teremtetőerő, amely a világot meghatározó abszolútum. Az embernek, a saját belső természetének pedig csak az lehet az egyetlen feladata, hogy türelemmel, szelídséggel, alázattal belehelyezkedjék ennek létszerveződési logikájába. Ennek a legalapvetőbb megnyilvánulása, hogy elgondolásait és az erre épülő megvalósítási kísérleteit alárendeli a szakrális „folytathatóságnak”. Ez azt jelenti, hogy felépít és fenntart olyan intézményeket, amelyek ellenőrzik, hogy csak olyan „dolgok” legyenek megvalósíthatók, sőt már elgondolhatók is, amelyeknek a természeti és az emberi létbe való beillesztése igen hosszú távon is biztosíthatónak látszik. Az ember ugyanis az egyetlen olyan élőlény, amely képes tudatosan elgondolni olyan dolgokat, amelyek még nem léteznek. Ha létre tudja őket hozni, akkor látszólag teljes a megvalósítás sikere, hiszen az elkészült eszköz, tárgy ennek ékes s kézzel fogható bizonyítéka. Ez azonban téves következtetés, mert az elkészíthetőség, vagy általánosabban fogalmazva a megvalósíthatóság csak a folytathatóságot biztosító helyes cselekvés első szintjén felmerülő kritériumoknak felel meg – igaz az „empiristák” szerint ez is elegendő a boldogsághoz. A folytathatóságnak azonban vannak ennél sokkal fontosabb és mélyebb kritériumai is, hogy tudniillik az, amit elgondoltunk, az vajon beilleszthető-e harmonikusan a természeti-emberi világba. Mert, ha nem, akkor ennek, igaz csak később megjelenő, de igen súlyos, akár az egész emberi létezés veszélyeztető következményei lehetnek. Az emberi akarat szabadságához ugyanis a következményekért vállalt erkölcsi felelősség is elválaszthatatlanul hozzátartozik. A népmesék láthatatlanná tevő „csodasipkái” az ember ősi vágyát fejezik ki, miszerint de jó lenne úgy mindent meghatározni, hogy azért semmilyen felelősséget ne kelljen vállalni. Az antik görög kultúra a „hübrisz” szóval jelezte azt az elbizakodottságot és hanyagságot, amivel az ember hajlamos figyelmen kívül hagyni cselekedeteinek, például gazdálkodási jellegű cselekedeteinek, következményeit, annak „folytathatóságát”. A magyar nyelvben általában az iszlám mesevilágból vett hasonlattal, a „palackból kiengetett szellem” fordulatot használva írjuk le a veszélyeit annak, ha meggondolatlanul kezdünk hozzá az általunk elgondoltak kivitelezéséhez. Ilyenkor olyan erőket szabadítunk fel, amelyekről azt reméljük, hogy majd minket szolgálnak, de ezek fölénk kerekednek, sőt akár elpusztítással is fenyegethetnek bennünket. A szakralitás lételeméleti lényege nem a vallásosság, hanem az, hogy ebben a létmódban még jelen vannak azok az intézmények, amelyek afelett őrködnek, hogy ne lehessen olyan elgondolást megvalósítani, „objektíválni”, amelyről biztosan lehet tudni, hogy nem lesznek beilleszthetők

a természeti-emberi világ ön-újratertemzési folyamataiba, és fordítva, minden olyan törekvés, amely igyekszik megakadályozni a folytathatóság biztosítását, vagy mint napjainkban a folytathatóságnak egyáltalán a felvethetőségét is, az a deszakralitás: a fenntartathatlanná válás, ami az önpusztítás irányába viszi az emberi közösségeket. Ahogyan a jogelméletből tudjuk, hogy jogosultságok csak kötelezettségekkel együtt alkotnak jogot, éppen úgy, az emberi akarat korlátlan szabadsága egyúttal a következményekért viselt felelősség korlátlan szabadságát is magába kell foglalja.

Mint azt a további fejezetekben részletesen leírjuk majd, a nyugatias modernitás, amely a 19. század óta kapitalizmusnak nevezi önmagát, ilyen deszakralis létszerveződési mód. A lényege éppen az, hogy kiiktassa a folytathatóság intézményeit. Felmagasztalja az elgondolás szabadságát, a gondolatszabadságot, a sajtószabadságot és általában a szabad véleménynyilvánítást, akárcsak a megvalósíthatóság szabadságát, amit a magángazdaságtanban a Smith-féle „szabadpiac”, „tisztá versenypiac” kritériumok alól „felszabadított” fogalmak helyére erőszakolt „monopolpiac” önellentmondó fogalmi fejeznek ki a leghívebben. Ugyanakkor mindent igyekszik megtenni azért, hogy jelentéktelenné tegyen minden olyan törekvést, ami a folytathatóság kritériumát kívánná érvényre juttatni. A továbbiakban két példával igyekszünk megvilágítani mindezt.

Az egyik, első olvasásra hihetetlennek tűnő példa az autó, pontosabban az autónak ez a mai belső égésű motorra épülő változata. Senki sem tagadja, hogy hatalmas teljesítmény volt mind az elgondolása, mind a megvalósítása, ám ez a korunkat alapvetően meghatározó eszköz mégis „folytathatatlan” input és output értelemben egyaránt, mert egyrészt egy évszázadon belül bizonyosan kifogynak azok a szénhidrogének, amelyekre működésük épül (input), másrészt a kipufogógázok (output) olyan mértékben terhelik a Föld ökoszisztémáját, hogy az már annak összeomlásával fenyeget, s ezért az autó mai formája végleg folytathatatlaná válik. Senki sem tagadja az autó fontosságát bizonyos emberi igények kielégítésében, az emberiség számára azonban hosszú távon ez egy igen költséges szákcúának bizonyul majd. Vannak alternatív kezdeményezések arra vonatkozóan, hogy az ökoszisztémába illeszkedő hajtóanyaggal működő, ezért a fenntarthatóságot biztosító autókat gyártson az emberiség, s ne kelljen lemondani az egyszer már elért eredményeiről.

A másik példa a hidrogénbomba esete. Itt még inkább elmondható, hogy roppant dimenziójú intellektuális energiák mozgásba hozására volt szükség az elgondolásához és a megvalósításához. Ám ami a folytathatóságot illeti, a következőket mondhatjuk: a lehető legszerencsésebb esetben az emberiség soha nem fogja használni ezt a tömegpusztító fegyvert. Ebben az esetben „csak” az történik, hogy feleslegesen fordítottunk évszázadokon át több százezer milliárd dollárnak megfelelő összeget egy teljesen értelmetlen célra, feláldozva közben más emberi szükségleteket. Minden egyéb forgatókönyv esetében, vagyis ha az emberiség rendeltetészerűen kezdené el használni a hidrogénbombát, az ezért fizetendő ár összehasonlíthatatlanul magasabb lenne, ad absurdum az egész emberiség, mi több, az élővilág megsemmisülésével járna.

Hosszan sorolhatnánk még azokat a „meg nem gondolt gondolatra” épülő „megvalósíthatóságokat”, amelyek esetében egyértelműen látszik, hogy nem működtek a folytathatóság kritériumai. A genetikai manipulációtól a nanotechnológiáig vagy

az időjárás befolyásolására alkalmas és geofizikai fegyverekig, számos esetben lehetünk tanúi annak, hogy a mai globális világ deszakrális: megvalósítható, de fenntarthatatlan-folytathatatlan (Vass, 1981) létszerveződésre épülő gazdaságot működtet, ennek minden következményével együtt. Vegyük észre, hogy a példák kizárólag abból a komplex rendszerből valók, amit „műszaki-mechanikai evolúcióként” nevezhetünk meg. Az ember ugyanis az egyetlen olyan élőlény, amely nemcsak esetenként és véletlenszerűen illeszt eszközöket önmaga és a külső természet közé szükségleteinek a kielégítése során, hanem eszközeinek folyamatos alakításával mintegy „lemásolja” az evolúciót. Olyan önreprodukáló komplexumot hoz létre, amelyben a „gép” önmagának egyre bonyolultabb változatait képes létrehozni. Miközben ez végtelennek tetsző távlatokat nyit az emberiség számára, egyúttal végtelen veszélyek forrásává is válik, éppen azért, hogy az ember teljesen kivonta ezt a mindent egyre inkább meghatározni látszó folyamatot a folytathatóság kontrollja alól. Ennek következtében kikerülhetetlenül történelmi zsákutcában halad előre a biztos vég felé (Korten, 1996). Az előtte tornyosuló, egyre súlyosabb kihívásokat tehát nem megoldja, hanem stílszerűen szólva egyre nagyobb teljesítményű „bulldózerbe” ül át, hogy képes legyen tovább tolni maga előtt az összetorlódott megoldatlanságait a létezés egyre szűkebb zsákutcájában. Ezen kellene mindnyájunknak elgondolkodnia, s értelmesen választani az önpusztítás és a folytathatóság között, bár e választásban sok mai álságos kényelmet is fel kellene áldozni az élet fenntartása érdekében. Érdekes lehet azt is elgondolnia mindenkinek, hogy mennyivel jobban lehet szeretni azt az életet, ami a folytathatóság szolgálatában áll, amelyben mindenki tudja, hogy – természetünknek megfelelően – önzetlenül segítjük mások életének folytathatóságát, s ebben együttműködünk mindenkivel. Témánknál maradva: a folytathatatlanságot hajszoló, abból profitot csíholó magángazdaság helyett a folytathatóságot biztosító közgazdaságot és annak második generációját, a társadalomgazdaságot építjük fel magunk és utódaink számára.

2.3 Kairosz és Kronosz, gazdálkodás az időben és az idővel

Az emberi gazdálkodás nemcsak fizikai térben, hanem az idő dimenziójában is zajlik. Ahhoz, hogy megértsük az emberi létnek az időhöz és a térhez való viszonyát érdemes zárójelbe tennünk napjaink téridő fogalmait, s visszakanyarodnunk az ókor görögjeihez, akiktől még nem volt kötelezően teljesítendő elvárás az ellentmondásait csak hosszú távon megvalló megvalósíthatóság, nekik, ha élni akartak, még egyszerre kellett a „most”-ban és a jövőben élniük. Az ellentmondások, tévedések és a belőlük következő pusztító hatások az ő korukban még szinte azonnal jelentkeztek, de volt gondjuk arra is, hogy elképzeléseik hosszú távú hatásait is figyelemmel kísérik. Cselekedeteiknek nemcsak közvetlen élőhelyükre, hanem a velük kapcsolatban álló távoli területekre való hatásait is számon tartották, s nemcsak a cselekvés pillanatában fellépő megvalósíthatatlanságokat, hanem az emberöltőnél is hosszabb idők múltán jelentkező veszélyeit is igyekeztek elkerülni.

Ahhoz, hogy mindezeket a követelményeket felfoghassák, megérthessék, s a megfelelő válaszokat megadhassák, tér-, idő-, élőhely fogalmaikat meglehetősen összetettséggel dolgozták ki, szemben a modern és globális gazdálkodás „itt és most” szűk horizontjával. Ennek az összetett idő és összetett tér, s az egységüket adó, ugyancsak összetett cselekvő mozgás megértéséhez az antik görög kultúra többszörös tér-, idő- és cselekvő mozgás fogalmainak a megértéséhez kell visszakanyarodnunk. Ha tapasztaljuk, hogy valahol utat tévesztettünk, s mellékút, amelyre meggondolatlanságunk okán rátévedtünk elkerülhetetlenül a szakadékba vezet, akkor – mint egy rosszul sikerült kiránduláson – megkeressük az eltévedés pontját, s visszamegyünk a céljainkhoz vezető helyes útra. Így téve, azt tapasztalhatjuk, hogy a régi görögség a rendelkezésére álló három évezredben, maga is többször botorkált a szakadék felé. Volt azonban kellő erkölcsi-lelki erejük, hogy tévedésüket bevallják, s volt szellemi képességük ahhoz, hogy visszataláljanak a létfolytonosság útjára, s hogy azon jelentősen tovább haladjanak. Meggyőződésünk, hogy sem erkölcsi-lelki tekintetben, sem szellemiekben nem vagyunk hitványabbak messzi elődeinknél, mi is értjük, miről van szó, s mi is bírjuk erővel a helyes útra való visszatérés nehézségeit. Mindezt szépen szemlélteti József Attila alábbi verssora: *„Ehess, ihass, ölelhess, alhass, a mindenséggel mérd magad.”* Vagyis elégítsd ki a fizikai életed minden szükségletét, de úgy, hogy azt folyamatosan próbáld beilleszteni a méltó emberi lét, a létharmónia alapvető követelményei közé.

Ezeknek a követelményeknek úgy tettek eleget, hogy világosan szétválasztották a megvalósítható, de a szakadékhoz vezető tér-, idő- és cselekvő mozgás felfogásokat a folytathatóságától – ebből született meg az ógörögségnek a létre vonatkozó tudást a tudományos vizsgálataikkal egységbe foglaló „bölcssége”. És e bölcsség szeretete, e bölcsségszereteten alapuló létmódnak megfelelő életmódja, amit összefoglaló néven „philosz szophosz” néven neveztek meg, és ez a filozófia, a tudomány és cselekvő élet modern, erőszakos szétválasztása helyett azok létegyiségét foglalta magába. Vegyük észre, hogy a Kairosz és Kronosz kettőssége valójában a már elemzett dilemma egy másik megnyilvánulása (Vass, 1983). Az ember a rövid távú „életidőben” éli az életét, ez a Kronosz, és erre utal krónika szavunk vagy a kronológia és a kronométer fogalmak. Jellemző módon a modernitás világába csak ez jött át. Az idő másik fogalma, a Kairosz szinte teljesen elveszett. (Csak zárójelben tesszük hozzá, hogy a görögök számára a Sors nem más, mint a Kronosz életidejét Kairosz létidejével összekötő mező. Aki tehát „sorstalan”, annak nincs összeköttetés az élete és a léte között. A görögök szerint ezek az emberek még az előtt meghalnak, mielőtt egyáltalán megszülethetnek volna.)

A Kairosz modernitásban való „eltűnése” akkor válik igazán érthetővé, ha figyelembe vesszük, hogy a nyugatias modernitás lényegi törekvése éppen az, hogy az elgondolhatóságnak és megvalósíthatóságnak ne kelljen átmennie a folytathatóság vizsgáján. Az ember eredendő lételméleti kettőssége a fő oka annak, hogy a rövid távú idő és a hosszú távú idő egészen másként értelmeződik bennünk. A rövid távon meghozott áldozat, illetve átélt élvezet sokkal „közvetlenebb” valóságként jelenik meg, mint ugyanez hosszú távú időben. Egy egészen hétköznapi példával élve, nézzük a túlsúlyosság és a dohányzás esetét. Az a Kronosz rövid távú idejében átélt élvezet, amit egy nagy adag sütemény elfogyasztása vagy egy cigaretta elszívása okoz sok millió ember számára sokkal átélhe-

több, mint az a hosszú távú „költség”, azaz áldozat, amit az emiatt megromló egészségével és az életének megrövidülésével fizet. És fordítva, az a mában átélt áldozat, amit az édességről és a dohányzásról való lemondás jelent, sokkal közvetlenebb, mint az a haszon, amit évtizedek múlva ennek nyomán az így megnyert több és egészségesebben végigélt években élvezhetünk. Mert – Keynes szavaival élve – hosszú távon valamennyien meghalunk. Valóban, hosszú távon valamennyien meghalunk, de amíg élünk, ha valóban a „jó gazda gondosságával” akarunk gazdálkodni, olyan döntéseket kellene hoznunk, amelyek nem mennek szembe a jövő nemzedékeinek alapvető létfeltételeivel.

Bár ezzel később még részletesen foglalkozunk, itt is meg kell említenünk az ember fizikai testével való gazdálkodásának két alapvető dimenzióját, a népesedést és az egészséget. Ezek ugyanis az emberi közösségek komplex ön-újratertési folyamatainak legfőbb színterei, és az a dráma, ami ezen a téren végbemegy világszerte és Magyarországon is, az mindenképpen indokolja, hogy a társadalom-gazdaságtan keretében részletesen foglalkozzunk ezekkel a kérdésekkel. A nyugatias modernitás népesedési stratégiáját legnyersebben Wattenberg amerikai szociológus kesernyés öni-róniára épülő, szállóigévé lett mondata fejezi ki, amely így hangzik: „the capitalism is the best contraceptive”, vagyis a kapitalizmus a legjobb fogamzásgátló.

Lássuk miért! A gyermekvállalás igen komoly anyagi áldozatot, tehát a saját folyó fogyasztásról való lemondást, illetve rengeteg időt és gondoskodást, gyermekápolást, törődést igényel, és „az idő pénz”. Ráadásul igen hosszú távú és módfelett bizonytalan megtérüléssel jellemezhető „befektetés”, tehát a piacgazdasági kalkulációra épülő logikával mérlegelve egyértelműen elvetendő „projekt”, és a nyugatias társadalmak embere egyre inkább el is veti e „projekt” vállalását. Ennek a megrendítő következménye, hogy ma már gyakorlatilag egyetlen olyan nyugati társadalom sem létezik, amely akárcsak megközelítené a termékenységnek azt a szintjét, ami a népesség egyszerű fenntartásához, változatlan lélekszámban való megőrzéséhez lenne szükséges. A változatlan lélekszámhoz kötött statikus népesedési egyensúly fenntartása minimálisan 2,2 gyermek vállalását jelentené, ám a nyugati világban ez a termékenységi mutató mindenütt 0,9 és 1,9 között mozog, és átlagosan 1,4 körül van, szemben Afrika 4,9-es átlagával, illetve ezen belül, Niger 9,0-es termékenységi rátájával.

A modernitás, Európában az önzés korlátozhatatlanná tételével, más földrészeken a helyi társadalmak brutális kifosztásával megbontotta a minden kontinensen kialakult demográfiai egyensúlyt biztosító automatizmusokat, aminek következtében az emberi világ napjainkban a saját fizikai testünkkel való gazdálkodás abszurd polarizálódásának jeleit mutatja. Az egyik póluson az anyagi gazdagság és a népesedési ínség, a másik póluson az anyagi ínség és a népességben való „gazdagság” fokozódik. Mindez logikusan vezet a feszültségek és konfliktusok rohamos növekedéséhez. Ezen a ponton meg kell említenünk, hogy a modern közgazdaság-tudományban a népesedés és gazdaság közötti összefüggéseket először Malthus (1902) vetette fel. Franklin, amerikai polihisztor megfigyeléseire hivatkozva megállapította, hogy míg az élelmiszer-termelés legfeljebb számtani sor szerint tud növekedni, addig a népesség mértani sor szerint nő. Ennek megfelelően egységnyi élelmiszerre egyre több és több ember jut. Ahelyett tehát, hogy a gazdasági növekedés következtében a jólét kiterjedne a társadalom valamennyi cso-

portjára, ahogy azt korának jelentős gondolkodói hitték, Malthus szerint a nyomor ölt majd egyre nagyobb és nagyobb méreteket. De, hogy ez a tendencia ne váljon végzetessé, arról maga a természet gondoskodik a háborúk, a betegségek és a bűn segítségével.

Az emberiség előtt álló idők legnagyobb kihívása éppen ennek az ellentmondásnak a feloldhatósága lesz – az embert a tőke eszközévé besoroló és képességteljeségét leépítő humántőke-termelés helyett a dinamikus egyensúlyt és az emberi képességek minőség-fejlesztését célul kitűző humángazdaság megszervezésével –, és részben már az ma is.

2.4 A redisztribúció, a reciprocitás és a kölcsönös gondoskodás „szeretetgazdaságai” mint az emberi gazdálkodás alapjai

A norvég gazdaságantropológus, Thorwaldsen és a nyomdokain haladó, s nálánál is tovább eljutott, már többször idézett Polányi, a *Nagy átalakítás* című művében a nyugatias modernitás kialakulásának átfogó elméleti talapzatát adva kifejti, hogy a kapitalizmus nemcsak, hogy szerves fejlődéssel nem jöhetett létre, de feltételeinek kialakítása és (azóta is zajló) fenntartása, egyenesen brutális erőszakot igényelt. Erre az erőszakra azért volt, van (és lesz!) szükség, hogy szétrombolja az ember együttműködésre, együttérzésre és erkölcsi elkötelezettségre épülő „szeretetgazdaságának” szövetrendszerét (Vass, 1996), illetve hogy egyoldalúan kiragadja és minden intézményes hatalommal megerősítse az ember kettős meghatározottságának azt az elemét, ami az önzést és a rivalizálást tartalmazza.

De hogyan is jellemezhető ez az antropológusok szerint redisztribúciót, reciprocitást, illetve kölcsönös védelmet, gondoskodást és szolgálatokat nyújtó szeretetgazdaság?

A legősibb, s legzártabb szeretetgazdasági elosztási mód a „redisztribúció” volt. E kategória sajnálatos módon elszenvedte a megbélyegzéshez felhasználandó analógiák – jelen esetben a „szocialista tervgazdálkodást” a primitívek szintjén elhelyezni igyekvő szándék – általi meghamisítást. A redisztribúció a bizonytalan megélhetés körülményei közötti nagycsaládi, illetve törzsi elosztásnak a mindenkiről való gondoskodást biztosító módja volt eredetileg (Polányi, 1978). A legfőbb jellemzője, hogy a kor embere mindent, amiben része van, amiben szűkölködik, vagy nagy ritkán bővelkedik (legyen az anyagi, fizikai, vagy lelki, erkölcsi, szellemi jószág), az emberi világon túli (transzcendens) teremtő erők ajándékának tekinti. Amit a folytathatóságban elért eredményeiért kap, és mint ilyen, természetes módon oszt meg a környezetében mindenkivel, aki kevésbé bővelkedik e javakban. A nők és az arra már képes gyermekek földet művelnek, háztartást vezetnek, ruhát szőnek, a harcosok fegyvert készítenek, vadásznak, az idősek gyermekeket nevelnek, s őrzik az igazságokat és azok intézményeit. A vadászat és földművelés eredményeit egy közösségi raktárba gyűjtik össze: központosítanak – másként: a mindenkit kizáró magántulajdon helyett itt a közösségi tulajdont működtetik. Az arra legfelkészültebbek az összegyűjtött javakból tartalékot képeznek ínséges időkre, valamint az igazságos – nem egyenlő! – elosztás elvei szerint, mindenki számára

kiosztják az egészből az adott törzstag életének, bőség idején jólétének fenntartásához szükséges jószágmennyiségeket.

A reciprocitás kinyitja a szeretet elvét a vérségi kapcsolatok szakrálisan lezárt törzsi univerzumából a szakrális emberiség egészére (Polányi, 1978). Erre az ad lehetőséget, hogy a szimmetrikus reciprocitáson túl, amely az egyenlő értékekre vonatkozik, az aszimmetrikus reciprocitás azért osztja meg a személy, pontosabban az egzisztens jószágait ingyen másokkal, mert ők emberek, s ezért méltók arra, hogy részesüljenek a fenntartásukhoz szükséges javakban. A reciprocitásnak és mindkét változatának az a sajátossága, hogy úgy ad másoknak, hogy nem vár semmilyen ellenszolgáltatást, sőt, meg sem fordulhat az adományozó fejében az, hogy bárki viszonyozza majd adományát. Ebben az ajándékozó gesztusban a törzsre korlátozódott szeretet végül mindenki számára egyszer visszajuttatja az adományokat, az aszimmetrikus reciprocitás esetében a szeretet, amely a saját jószágról való ingyen lemondásban nyilvánul meg, a törzsen kívüli emberekre, mindenkire kiterjeszti – ahonnan elvben sem lehetséges a viszonzás.

A kereszténység klasszikus európai korában, a 4. századtól a 14. századig tartó ezer év, amelyet a felvilágosodás a sötétség koraként bélyegzett meg, teljesen világosan a szeretetközösségek korszaka volt. A méltán világhírű magyarok legnagyobbjai közé tartozó Bibó István és mestere, Hajnal István leírásaiból ismerjük ennek a korszaknak a sajátosságait, a felebaráti szeretetre alapozott közösségeit és e közösségeken belüli szakrális gazdaságot. E korszakban nemcsak az intézményekből és a cselekedetek fennmaradt emlékeiből olvassuk ki a szeretetet mint szervező elvet, amely minden intézményt, tagjainak karakterét és a cselekvés jellegét kötelező erővel határozott meg. Nem a szeretetcselekvések, hanem az azoktól való eltérések voltak a „rendből” kirívóak, mert a közösség és szakrális gazdasága is, fogalmi szinten is a szeretetre alapozott volt.

A keresztény szeretet első és legegyszerűbb változata – az erotika – a szexusnak nevezett, s az állatokkal közös testi ösztönt, a vágyat emeli fel és nemesíti meg emberi szinten. Ehhez az egyik legfontosabb isten, Erósz támogatását kell megnyerni, s akkor ez a különböző neműek közti, szerelemmé emelkedő szeretet, a család, s ezen keresztül a családgazdaság szilárd alapját adja. Erósz támogatásával válhatott az ember alkalmassá és képessé az érzelmi-erkölcsi munkára. Akárcsak az ókori népek között, a kereszténységben sem volt ugyanis legitim emberi-közösségi kapocs a vérségi kötelék – merthogy a vérségi köteléket a keresztény szeretet, mint az ógörögöknél Erósz isten, emberivé, szakrálissá emelte. Amikor a modernitás lerombolja a szakralitást, akkor az embert és érzelmi-erkölcsi munkáját a szeretetben, – ahogyan ezt napjainkban egyre inkább tapasztaljuk – a vágykiélés állati jellegű szintjére süllyeszti.

A szeretet második, a görögöknél „areté”-nek nevezett foka már nem korlátozó-dik két emberre, nemcsak a párokat emeli fel a Kentaur emberi szintjére, hanem – szexuális, illetve erotikus tartalmak nélkül – felebaráti szeretetként minden emberre kiterjeszhetővé válik. Az areté a szeretet emberi köteléket alkotó tulajdonságának, a szakrális erkölcsnek a jelentésével bír eredetileg, s azt mutatja meg, hogy az emberek egymás közötti kapcsolata éppen ebben különbözik az állatcsoportok, hordák ösztönökre alapozott szokásaitól, normáitól, amelyek társassá teszik őket, hogy miközben szokásaik az embereknek is vannak, az emberi kapcsolatok ott kezdődnek, hogy erkölcsi,

mindenekelőtt felelősségi és együttműködési szeretetköteléket képesek megalkotni és fenntartani. Ilyen például a „lelki testvér” kötelék, amely nem papi diktátum, hanem ősidők óta meglévő és a keresztény szeretettel átítatott emberiesített, azaz a vérségit meghaladó testvéri kötelék. S a komák, lányoknál a komaasszonyok sokasága biztosítja a nem vérségi rokonsági kötelékeket, amelyek a közösséget emelik a szeretet szintjére, szeretetközösséggé (Molnár V. József, 2013).

A szeretet harmadik szintjén az ember-természet vagy az ember-világ kapcsolatot találjuk, amely már túllép a felebaráti szereteten, s a teremtmények közösségét emeli fel a szeretet, ez esetben a „philia” kötelékébe. A philia már olyan szeretetkötelék, amelyre vonatkozóan nem ismerünk példákat az állatvilágban. Ez a szeretet felelősséget, gondozást és ápolást ír elő az ember számára a természet mint teremtmény és minden tagja és eleme iránt. Ez a szeretetkapcsolat a természet gondozását és ápolását jelenti, ami alapvetően különbözik a tenyészettől, ameddig az állat terjed ki, aki nem ápolja és gondozza felelősséggel környezetét. Nem véletlen, hogy kevésbé ismert az a székelyszkíta őseinkhez kapcsolódó tény, hogy az általuk a világon először megalkotott gazdasági egység, a céh alkotmányában, statútumában önként vállalt kötelezettség, hogy a kézműipari tevékenység közben tönkre tett természeti környezetet minden termelési ciklus végén helyre kellett állítaniuk.

S végül a kereszténységben kidolgozott „agapé” szeretettípus tetőzi be a szeretet építményét. Ezen a nyelven azt a szeretetképességet jelenti az agapé kategóriája, amely az embert azzá teszi, ami legjobb képességei szerint jellemzi őt: olyan lényvé, aki önmaga fölé tud emelkedni. Mert tanítja e tanítás az általa létmintául megalkotott „Meváltó” az ember megváltottságát: az embert önmaga hasonlatosságára teremtette Isten, s ezért, Isten-arcúként képessé válik az Isten-szeretetre, s alkalmassá arra, ahogyan Isten szereti őt. Aki kultúrája birtokában átlát a függönyön a létigazságig, s nem a tárgyak, pénz, hatalom, hanem az emberségesség kimeríthetetlen emelkedni tudásában kíván sikereket elérni. Szemben az individuális én önmagára zárt önzésével.

Mielőtt továbblépnénk, s folytatnánk témánk kifejtését, megismételjük, hogy az elmondottakkal célunk nem a vallásosság, s még kevésbé az egyház népszerűsítése. Amit az elmondottak céloznak az, hogy azt vegyük tekintetbe, hogy az egyes diskurzusok szervező elvei milyen teljesítményre képesek. Esetünkben, hogy azt értsük meg, hogy a folytathatóság százezer évek alatt felismert és gyakorlati szintig kidolgozott elveivel, kapcsolatban az vált nyilvánvalóvá, hogy a mai legkorszerűbb és legmodernebb tudomány „eredményei” – amelyek a közel háromszáz éve készülődő, s korunkban, a globalitás korában stratégiai áttörésre jutottak, nemcsak kevésbé jó teljesítményt nyújtanak, de egyenesen életveszélyes tévedésnek bizonyulnak – ellentétesek az ember biológiai tulajdonságaival, s ezért a folytathatósággal is. Amely mindannyiunkat életveszélyesen fenyegető tévedést mindaddig elfed előlünk, az a gyorsan változó habzás, amely a semmire sem jó termékeket ontja körénk, s az a tény, hogy ennek elfogadtatása érdekében emberi képességeinket a minimumra visszafejlesztik, hogy kérdéseink se lehessenek arról, hogy mi is van a „függöny mögött”.

A szeretetkultúrákban a javak megosztását abban a biztos tudatban teszi a kor embere, hogy mindenki más is így gondolkodik és cselekszik, tehát adott esetben ő ugyanígy

részesedik majd mindenből, amiben szükölködik. E szeretetgazdaság egyik alapeleme a kalákának nevezett kisközösségi együttműködési rendszer, vagy a „kóstolók” rendszere. Ez utóbbi egyik megnyilvánulása volt, hogy a disznóvágás esetén a család a levágott disznó nagy részét elosztogatta, és aztán a többiek disznóvágása idején apránként ő maga is kapott torost, elsősorban komáitól, komaasszonyaitól, lelki testvéreitől. A toros küldése formál-logikailag értelmetlennek és feleslegesnek látszik, (hiszen mindenki elfogyaszthatná teljes egészében az általa levágott disznót is), pedig nem az. Ez a kölcsönös ajándékcsere bonyolult, mindent átható szövődékeként leírható rendszer ugyanis főként éppen arra szolgált, hogy minden lehetséges módon erősítse, tovább szője magát ezt a szeretethálót. Az átfogó antropológiai vizsgálódások sokoldalúan bizonyítják, hogy az adott ökológiai feltételek között, az emberi közösség ökológiai, szociális, kulturális önazonosságának megőrzése mellett, még piacgazdasági logikával mérve is ez a leghatékonyabb gazdálkodási forma. A földművelés és a kézművesség háromosztatú – falu-szomszédság, koma-lelki testvér hálózat, család – szakrális rendszere az adott feltételek között a lehető legnagyobb társadalmi közjó alapjait teremtette meg.

Az erőszakkal, mesterségesen létrehozott kapitalizmus ezt a hálót roncsolta szét úgy, hogy lehetővé tette egy, az ezen a most már „láthatatlanná” tett, alávett szeretetgazdaságon („történelmi szomszédsági, komasági-lelki testvéri, családi mélyüzemekben”) való élőködést, részben a „látható” piaci cserek világát alkotó vállalkozók, de főként a „láthatatlan” térből az egész folyamatot igazgató hatalomtermelő gépezet részéről. Mindez persze létre sem jöhetett és nem működhetett volna a legitim erőszakot gyakorló állam, illetve az illegitim „láthatatlan” hatalmat gyakorló médiagazdaság nélkül. Ez utóbbinak mint meghatározó „véleményhatalmi” gépezetnek, az a feladata, hogy mindezt a természetellenes léterőszakot, mint természetadta rendet mutassa meg. Ezt szolgálta/szolgálja például Darwin evolúciós elmélete is. A földművelés szakrális rendszerének széttroncsolása a „bekerítések” fegyverével ment végbe, és hasonlóan brutális következményekkel járt a kézművesség szakrális céhszervezetének szétverése a manufaktúrák profitra épülő rendszerének felépítésével.

És akkor tegyük egy rövid kitérőt a profit lételméleti lényegének meghatározása érdekében. A profit valójában virtuális létező, pontosabban nem is „létezik,” mindössze csak „fennáll”. Fennállását pedig az teszi lehetővé, hogy a vállalkozó a költségei egészét, vagy annak egy részét másokra hárítja át. Az uralkodó közgazdaságtan a valóság egyre súlyosabb nyomása alá kerülve, ma már nem teheti meg, hogy ne ismerje el a tudomány zavarosában eltüntetett, letagadott költségösszetevők létét. A közgazdasági tankönyvek ezért fortélyos leleményességgel a „piaci kudarcok” című fejezetébe rejtik el a teljes költség egy, már felszínre került részét, s extern, vagyis gazdaságon kívüli költségként szerepeltetik. Lételméleti értelemben mindebből az a tragikus felismerés következik, hogy az elmúlt évszázadok profitjaiból felhalmozódó mai globális tőkében, mintegy „negatív lenyomataként” ott léteznek azok az ökológiai, szociális, kulturális és emberi „létsebek”, amelyeket az „externáliaként” áthárított költségek létezésünkön ütöttek, s amelyek az emberségesség hiányaiként nehezdednek ránk. Az áthárítás tárgya értelemszerűen az emberi létezés külső természete, vagyis az ökológiai rendszer, valamint az emberi közösség, illetve az emberi létezés belső természete, ami a lelki,

erkölcsi, szellemi szövetrendszert jelenti. Ha az elmúlt évszázadok során az ezekben a rendszerekben okozott károk, roncsolások vagyonelevonásait összeadnánk, nagy valószínűséggel az derülne ki, hogy a globális kapitalizmus miközben „tőkefelhalmozónak” (a kapitalizmus szó erre utal) nevezi önmagát, valójában inkább feléli az emberi létezés vagyonát, ökológiai, közösségi, kulturális és emberi készleteit (Schumacher, 1989).

2.5 A szakralitás létszerveződési módjának felbomlása és a felbomlás okai

A szakrális létszerveződési módra épülő civilizációk évezredekken keresztül voltak képesek olyan birodalmakat működtetni, amelyek méltóságteljes eleganciája és elképesztő, részben még ma is tisztázatlan alapokon nyugvó technológiai teljesítményei ma is bámulattal töltik el az utókort. Joggal merül fel tehát a kérdés, hogy vajon miért hanyatlottak le, és bomlottak fel ezek a hatalmas civilizációs komplexumok. És a legfőbb kérdés, hogy a nyugatias modernitás megjelenésével, hogyan bomlott fel mindössze fél évezreden belül a világ valamennyi szakrális kultúrája, sőt, miért és hogyan tűnnek el magának a szakralitásnak mint létszerveződési módnak az esélyei is az emberi létezésből. Az ember léttalazata, mint láttuk, kettős szerkezetű. A kentaur mint metafora pontosan ábrázolja ezt a kettősséget, az ember egyfelől önzésre (életfenntartás, fajfenntartás, élettérért folyó küzdelem) és permanens háborúra kész „állat”, másfelől viszont univerzális szeretetre épülő szakrális lény. Ez a sajátos kettősség azt feltételezi, hogy az emberi létezés sajátos ciklikusságot mutat aszerint, hogy a spirituális emelkedés vagy süllyedés-e a meghatározó. A ciklikusságból adódóan, mind „lent”, mind „fent” van egy-egy kritikus pont, ahol az egyik erő dominanciája átfordul a másik erő dominanciájává. Valójában az emelkedő és a süllyedő periódusok során is, mint mindig, állandóan küzd egymással a két létszervező erő, de az „átfordulási” pontok előtt az egyik erő éppen abszolút dominanciához közeli állapotban van. Az egyik erő abszolút dominanciája azonban elemi erővel hívja életre a másik erőt, amiben a kozmológiából, illetve az elemi részecskék fizikájából már ismert „szuperszimmetria” elve köszön vissza. A szakrális rend megbomlásának oka feltehetőleg az, hogy a szakralitás intézményei is folyamatosan ki vannak téve a deszakralitás hatásainak, ám egy ideig sikeresen képesek ezt ellensúlyozni, ám ezt követően mintegy „kifáradnak” és nem tudják már betölteni ezt a funkciójukat. A szakralitás emelkedő korszaka nem idill, hanem egy olyan világ, ahol a spirituálisan kitisztult ember képes megszelídíteni a benne élő önző állatot, ahol az „arany, arány, erény” létszerveződési logikája adja a lét „mértékét”, és ahol a mértéktelenség irányába húzó erőket mindig sikerül kiegyensúlyozni. A deszakrális irányába mutató hanyatlás pedig egy olyan korszak, ahol ez az önző állat veszi át az irányítást, és ezzel az ő természet adta mértéktelensége válik „mértékké”, az így általa keltett öngerjesztő örvényléseket tehát már semmi nem fékezheti meg. Ennek a nagyon komplex folyamatnak a modellszerű ábrázolását nyújtja számunkra a „közlegelő” tragédiája címen ismert modern tanmese. Hardin (1968) amerikai ökológus a „Science” tudományos folyóiratban 1968-ban jelentette meg azt az írását, amelynek a *The tragedy of*

the Commons, vagyis a *Közlegelők tragédiája* címet adta. A történet egy nagyon egyszerű gondolat kísérlet. Van egy faluközösség, ahol tíz család él. Minden család minden nap egy tehenet küld be a közlegelőre, és így ez a kis mikrovilág egyensúlyban van. Ám az egyik nap az egyik gazdának eszébe jut, hogy másnaptól ő már két tehenet fog behajtani a közlegelőre. Úgy okoskodik, hogy ettől ugyan az egy tehenre jutó hozam csökken (az egyszerűség kedvéért: 1-ről 0,9-re süllyed) de neki már két 0,9-es hozammal bíró tehene lesz. Míg a többiek észre sem veszik az 1-ről 0,9-re való csökkenést, számára az 1-ről 1,8-ra való növekedés már számottevő jövedelem és vagyongyarapodás. Nos, ebből az egy „meg nem gondolt gondolatból” még nem feltétlenül lenne tragédia. A tragédia abból származik, hogy miután a „kísértés” kiszabadult, nincs többé, ami megállíthatná. Mert ettől kezdve már semmi biztosíték nincs arra, hogy egy másik gazda nem fog-e ugyanerre a következtetésre jutni, vagy az előző (esetleg a többi) gazdának nem fog-e ez a gondolat többször is eszébe jutni. És bármilyen önjavító képessége is van egy közlegelőnek, az egész biztos, hogy ez a kapacitás nem végtelen, hogy létezik az ökológiai szakkifejezéssel élve „terhelhetőségi határa”, s ennek átlépése után a közlegelő és ezzel a faluközösség összeomlása elkerülhetetlenül bekövetkezik. Ez a közlegelő példája jól mutatja, hogy a közösség szakrális rendjének megszegése átmenetileg jövedelmező a deszakrális normaszegőknek. A pillanatnyi javulás irányába való elmozdulás stratégiájára alapozó algoritmusokat hívják a matematikában mohó algoritmusnak. A közlegelőket esetén tehát egy mohó algoritmus (Hufmann, 1952), a magánönzés okozta katasztrófát látjuk: s ez azt bizonyítja, hogy nem a köztulajdon, hanem magánérdekekkel való megtámadása és terhelhetőségének a magánérdek mohó algoritmus miatti határsértése a problematikus. A magánérdek mohó algoritmus okozza a katasztrófát, éli fel saját életfeltételeit.

De ez nem meglepő, mert a matematikában hozzá vagyunk szokva ahhoz, hogy a mohó algoritmus számos esetben nem vezet megoldásra. Az sem meglepő, hogy mohóság magánszemszögéből megéri megszegni a szabályokat. Ha ez nem így lenne, akkor nem is lenne szükség azokra a szabályokra, amelyek megszegése önbüntetésként azonnali hátránnyal jár. A közlegelő jelenség tömören és általánosítva tehát az, hogy amennyiben a szabályokat helyesen alkotják meg, akkor csak olyan szabályok vannak, amelyeket rövid távon érdemes megszegni, de hosszú távon bajhoz vezet a megszegésük, azaz e szabályok a hosszú távú létfeltételeket testesítik meg a rövid távú érdekekkel szemben. A rövid távú időbe, a Kronoszba zárt, bennünk élő „önző lény” mindig ki van téve a mohóság, mértéktelenség kísértésének. Ám amíg működnek a közösség szakrális szeretetenergiái, és áramlásukat semmi nem zavarja meg, addig a deszakralitás destruktív energiái nem nyerhetnek teret. Mint a példa mutatja, az önzés mohó algoritmus a teljes populációt a katasztrófa felé sodorhatja. Evolúciós előnyben van tehát egy közösség, ha létezik benne az önzetlenség fogalma. A mohó algoritmus a természet számos jelenségében megmutatkozik. A rendszerelmélet stabil rendszernek nevezi azokat a szisztémákat, amelyeket ha külső erő ér, akkor a rendszer belső természetéből adódóan elkezdődik azoknak a belső ellenérőknek működése, amelyek kioltják a külső erőhatásait, és a rendszer újra stabil egyensúlyi állapotba kerül. Az instabil vagy más néven gerjeszthető rendszereknek azonban egész más természete van. A külső hatás

nyomán ugyanis benne olyan öngerjesztő örvénylések kezdődnek, hogy a belső „ellen-erők” nemcsak, hogy nem fékezik le („nyelik el”) a külső energiát, hanem éppen ellenkezőleg végzetesen felerősítik azt. A népmesékben ezt a minden ellenerőt bekebelező és azt önmaga gyorsított továbbnövelésére fordító Kisgömböc esete mutatja be.

2.6 Öngerjesztő örvénylések

Az emberi gondolkodás már sok rémisztő példáját ismeri ennek a semmibe vezető mértéktelenségnek. A kozmológiában a közvetlenül ugyan nem detektálható, ám közvetett módon már pontosan leírható „fekete lyuk”, az anyag minden határon túlnövő sűrűsödése, önmagába roskadása, a körülötte lévő tér tökéletes és végleges/végzetes börtönné zárulása mesél minderről. Hasonló logikájú folyamat a maghasadások öngerjesztő sokszorozódása, láncreakciója a legszörnyűbb fegyverben, az atombombában. A természeti folyamatok során az egyik legpusztítóbb jelenség, a lavina, szintén ezt az öngerjesztő katasztrófát jeleníti meg. A testünkben burjánzó rákos daganat és főként annak végzetes áttétei ugyanennek a fékevesztett folyamatnak a drámai képét mutatják fel. Vagy, hogy egészen konkrét és aktuális példát említsünk, a tőzsdei folyamatok hisztérikus következményei, eszelős árfolyam-növekedések, majd hirtelen összeomlások, szintén ennek az analógiái. Ezen analógiák közös vonása, hogy egy adott tömeg-/energiakonzentrációt meghaladva a gerjeszthető rendszer gravitációs értelemben „csomósodni” kezd. A magába foglalt folyamatok kölcsönhatási terének görbült geometriája miatt mindez egyre gyorsuló ütemben, *önerősítő módon zajlik le*. A két szükséges kulcsjellemző tehát a gerjeszthetőség és kritikus tömeg együttes megléte. Amennyiben megszűnik a gerjeszthető rendszer tömeg/energia utánpótlása, a rendszer egyszerűen összeomlik. A gerjeszthetőség, az utánpótlás megszűnése úgy hat, mintha az expanzív növekedés közben bekebelezett ellenerők a „csomósodott téridő” fogságából hirtelen felszabadulva egyszerre, megsokszorozódva fejtenék ki fékező hatásukat! Ahogyan nő a gerjesztető rendszerek tömege, úgy görbül a kölcsönhatási tér geometriája, horizontja. Ez a jelenség analóg Einstein tömeg-térgeometria összefüggéseivel, annak egész pontos globális társadalmi megfelelője. Hogy adott helyzetben milyen cselekedet lehet helyes a rendszer stabilitásának növelése szempontjából, döntően a rendszer aktuális állapotától függ. Tehát stabilizációra törekvő döntéseink kivitelezéséhez ismernünk kell az aktuális állapotot. Ennek felderítésére azonban véges időnk és véges eszköztárunk van. Ez azt jelenti, hogy amennyiben a rendszer elér vagy meghalad egy kritikus komplexitásértéket, elveszítjük elvi lehetőségét is annak, hogy az aktuális állapotát megismerjük. Ennek hiányában viszont nem tudhatjuk, hogy mi lehet a stabilitás felé mutató, helyes lépés. A vakon lépdelésünk viszont tovább növeli a rendszer komplexitását, amely a „komplexitási horizonton” átesve az entropikus halál állapotába kerül. Ez egy olyan állapot, amelyben bármit teszünk, az létezésünk ellen irányul! Azaz ebben a kölcsönhatási helyzetben akármerre indulunk, önmagunkkal szemben találjuk magunkat. Ily módon tehát egy önmagába záródott, destruktív kölcsönhatási geometria jöhet létre. A gerjeszthető rendszerek entropikus stabilitását komplexitásuk csökkentésével lehetne elérni, ám

e rendszerek stabilitását éppen komplexitási burjánzásuk/növekedésük adja. Így amit maximum elérhetünk, az a rendszer „kritikus élen” járatása, azaz a minimális, inflációs stabilitást még éppen biztosító komplexitási növekedés fenntartása. Egy idő után viszont még ezzel az „optimális” stratégiával is áteshetünk a komplexitási horizonton. Arról nem is beszélve, hogy mivel nincs teljes kontrollunk a rendszer irányítása felett, az önmagától is egyre gyakrabban áteshet a recesszív fázisba, tovább növelve a probléma súlyosságát. Az eddigi lineáris, redukcionista szemléletű problémamegoldási kísérletek (hitelfelvétel, gazdaságélénkítés, megszorítások, fegyverkezés, háborúk) hosszabb távon valójában tovább mélyítik az ontológiai válságból táplálkozó örvénylést. A bevetett racionálisnak látszó eszközök mintegy a jelenből a jövőbe helyezik át a problémákat, még tovább, egyre átláthatatlanabbul csomósítva a téridő szövetét.

Egy másik stratégia lehetne a rendszer teljes fokú szinkronizációja és teljes homogenizálása, amit „orwelli megoldásnak” nevezhetnénk. Ez azonban a nyílt vagy strukturális erőszak kvázi végtelen szintjét igényelné, aminek bizonyos jelei már most is érzékelhetők. Egy ilyen teljesen degenerált rendszer kozmológiailag a neutroncsillagra emlékeztetne. A létezésnek ebben a stádiumában vegetálók valószínű már nem is éreznének késztetést helyzetük/sorsuk (pontosabban sorstalanságuk) megváltoztatására. Természetesen felvetődik a kérdés: akkor mit tehetünk? „Lenni vagy nem lenni” vagy még inkább: „tenni vagy nem tenni”? Ha bármit teszünk, azzal jó eséllyel növeljük az entropikus komplexitást és a rendszer előbb-utóbb mégis átesik a horizonton. Ha nem teszünk akkor pedig bedőlhet az inflációs stabilitás. Ez utóbbi esetben a rendszer még a komplexitási horizont elérése előtt energia-utánpótlás hiányában – inflációs stabilitását veszítve – egyszerűen magától is összeomolhat.

Az a kérdés is felvetődik, hogy egy ilyen öngerjesztő rendszerben létezhet-e/létrehozható-e olyan szerkezetű ellenerő, amely ellent tud állni a bekebelezésnek? Ha igen, valószínű, hogy ez a rendszererővel azonos komplexitású objektum kell, legyen, amely, mint ellenpólus jelenik meg a rendszerben. Azonban egy ilyen objektum létrejöttével és sajátágaival kapcsolatban az alábbi két probléma merülhet fel. Ha ez az új erő közel keletkezik a rendszercentrumhoz, akkor még azelőtt bekebeleződik, mielőtt ellenpólussá válhatna. Amennyiben az ellenerőnek valahogyan mégis sikerülne elérnie a rendszererő kritikus komplexitását és így ellenpólust alkotna, ezáltal egy másik, gyakorlatilag az eredeti rendszererővel megegyező (vagyis egy másik hierarchikus, öngerjesztő) struktúra jönne létre. Ez utóbbi vizsgolt tulajdonságaiban megegyezne az eredeti rendszererővel, hordozva annak összes dinamikai (és ontológiai) problémáját. Arról a lehetséges szuperkatasztrófáról nem is beszélve, amely a pólus és ellenpólus annihilatív találkozásából adódhatna. Ezen lehetőségek egyike sem jelenthet tehát megoldást az ilyesfajta (ön)gerjesztő rendszerek stabilizálására, harmonizálására.

Valószínű, hogy a fent ismertetett duális erő-ellenerő/hatás-ellenhatás szemléletmód keretein belül a gerjeszthető rendszerek fenti expanzív dinamikájának stabilizálására egyszerűen nem létezik megoldás. Sőt, úgy tűnik, hogy ennek a (tudományos, racionális világszemlélet egyoldalú elterjedésével összefüggő) világtársadalmi problémának a megoldása, amennyiben létezik, túlmutat a racionalitás és tudományos gondolkodás keretein.

Összefoglalás

Az ember eredendő antropológiai talpzata egyszerre foglalja magában az állati lét elemi ösztönhajtóerőit és a világot spirituálisan megragadni képes ember egyetemes szeretenergiáit. Mindez állandó ellentmondások és konfliktusok hordozója, az ember választhat a szakrális létharmónia és az önpusztító, létfelélő deszakralitás között. Az ókori görög kultúra számára ez a választási lehetőség nyilvánult meg az idő kettős megnevezésében, amit a Kairosz és a Kronosz jelenített meg. A szakralitás „szeretetgazdaságai” még képesek voltak létrehozni és fenntartani azokat a társadalom- és gazdaságszerveződési modelleket, amelyek a rövid távú élet és a hosszú távú lét egymástól eltérő célrendszereinek összehangolását meg tudták oldani. Az emberi gazdálkodásra leelkedő „kísértéseket” Hardin *Közlegelők tragédiája* nevű modern tanmeséje testesíti meg. Ha ezek a kísértések fékezhetetlenné válnak, akkor öngerjesztő örvénylésekről beszélünk. A nukleáris láncreakció, a lavina, a kamatos kamat és a rákos burjánzás egyaránt ezt testesítik meg, és a nyugatias modernitás létszerveződési módja is ezt a logikát követi.

Ellenőrző kérdések

1. Mire utal a kentaur metaforája?
2. Mit jelent a reciprocitás kifejezés?
3. Melyek a „szeretetgazdaság” fő megjelenési formái?
4. Mit jelenített meg a görög kultúrában Kairosz és Kronosz?
5. Mi az öngerjesztő örvénylések lényege?

Felhasznált irodalom

- BAUER, J.: *Az együttműködő ember*. Ursus Libris Kiadó, Budapest, 2012.
- HARDIN, G.: *The tragedy of the Commons*. In.: *Science*, New York, 1968.
- HUFMANN, D.: *Greedy Algorithm (Mohó algoritmus)*. Harper and Collins, New York, 1952.
- KORTEN, D.: *Tökés társaságok világuralma*. Kairosz Kiadó, Budapest, 1996.
- MALTHUS, T.: *Tanulmány a népesedés törvényéről*. Budapest, 1902.
- MASLOW, A.: *Motivation and Personality*. Harper and Row, New York, 1970.
- MOLNÁR V. J.: *Örökség*. Ős-Kép Kiadó, Szeged, 1993.
- POLÁNYI, K.: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978.
- SCHUMACHER, E.: *A kicsi szép*. KJK, Budapest, 1989.
- VASS, Cs.: *A szociális idő és kezelésének képessége*. (Doktori értekezés, ELTE), Budapest, 1983.
- VASS, Cs.: *A kora középkori hűbéri szakrális szeretetgazdaság*. Ökotáj 4. szám, Budapest, 1996.

3. FEJEZET

BOGÁR LÁSZLÓ – VASS CSABA

A nyugatias modernitás létmódja és hatása az emberi gazdálkodásra

3.1 A nyugatias modernitás deszokrális létmódja. Miért jöhetett létre?

Akárcsak a szakralitás létszerveződési módjának felbomlásának kérdése, a deszokrális létmódok létrejöttének okai is a legfontosabb lételméleti kérdések közé tartoznak. A folyamat ontológiai talapzatát annak az egyensúlynak a felbomlása adja, amelynek lényege, hogy a szakralitás spirituális energiái „kifáradnak”, és nem képesek többé el-
lensúlyozni és lecsillapítani azokat az öngerjesztő örvényléseket, amelyeket a mérték-
telenség és önzés erői indítanak el. Ha lenne az emberiségnek több tízezer évre visz-
szanyúló kollektív emlékezete, akkor valószínűleg kirajzolódának azok a nagy távú,
többézer éves ciklusok, amelyeket az emberi létezés két lételméleti mozgatója jelent.
A Nyugat („Occidens”) eredetileg egy biztató történelmi kísérlet volt arra, hogy a
deszokrális önpusztítása nyomán összeomló Római Birodalom romjain a kereszténység
szakrális kultúrája épüljön fel. A földművelés és a kézművesség szakrális beágyazottsága
sikeresen építette fel a türelmes, szelíd, alázatos „iparkodásra” alapozódó rendet.
A kolostorok, apátságok és a körülöttük élő helyi paraszti közösségek együttműködési
rendszere ontológiai lényegét tekintve a kölcsönös szívességek és szolgálatok Polányi,
Braudel és Hajnal (Hajnal, 1988) által leírt szeretetgazdaságainak logikájára épültek.
Ez a fél évezreden át reménykeltő módon formálódó létszerveződési mód tehát biztató
kísérlet volt, ám a felbomlása, majd újabb fél évezred alatt lezajló összeomlása mégis
történelmi tény. Ebben a fejezetben azt próbáljuk összefoglalni, hogy melyek voltak e
felbomlás és összeomlás legfőbb okai. Először is azt kell rögzítenünk, hogy az emberi
világ minden anyagi konstrukciója lelki, erkölcsi, szellemi alapokra épül, tehát felívelé-
süket, lehanyaglásukat és bukásukat is döntően e spirituális talapzat megrendülésének
köszönhetik. A világ leganyagibb dolga a pénz, hiszen a magyar nyelvben is, ha azt
mondjuk „anyagiak”, akkor automatikusan a pénzre gondolunk. Ám a világ leganya-
gibb dolga, vagyis a pénz, a világ „legszellemibb dolgára”, a hitre és a bizalomra épül.
Erre utal a magyar nyelvben a hit és hitel (pénzügyi hitel) szavaink kapcsolata, de a
latin nyelvben a credo és a credit szavak kapcsolata is. Ha „elfogy” a hit és a bizalom
egy pénzrendszer alól, akkor az kikerülhetetlenül összeomlik. Ugyanez történik min-
den ember által alkotott konstrukcióval is. Ha az ember által létrehozott anyagi-fizikai
terekben valami „embertelenné” válik, annak a mélyszerkezeti oka valamilyen lelki,

erkölcsi, szellemi probléma lehet. Bizonyos értelemben a saját lelki, erkölcsi, szellemi roncsoltságunk tükröződik vissza az anyagi-fizikai tér leromlásában. Logikailag tehát azt kell feltételeznünk, hogy a kora kereszténység biztató felívelés után bekövetkező hanyatlásában is a spirituális talapzatban bekövetkező, tehát „kulturális”, pontosabban „létmódváltoztatás” játszhatott döntő szerepet. Ennek a nagy változásnak a legfőbb hordozója a reneszánsz nevű jelenség-halmaz volt. A reneszánsz újjászületést jelent, az uralkodó létértelmezési logika szerint az antik görög hagyományok újjászületését. Csakhogy, mint azt a kentaur példájával bizonyítani igyekeztünk, az antik görög hagyomány kettős szerkezetű. Az a nevezetes történet, amelynek során Nagy Sándor kardjával kettévágja a gordiuszi csomót, például azt a hagyományt testesíti meg, amely a zseniális egyén elgondolhatósági és megvalósíthatósági szabadságát dicsőíti, a folytathatóság rovására. Ritkán gondolunk ugyanis bele, hogy Nagy Sándor ugyan magabiztos választ adott valamire, de nem ez volt a feladatban rejlő kérdés. A feladat ugyanis a türelmes, szelíd, alázatos, lassú iparkodással történő kibogozása volt a csomónak, és nem a „likvidálása”. Visszatérve a kentaurra, megvan annak alsó, „állati” részét jelképező részében a mértéktelen élet-élvezet gáttalansága, de megvan benne az ezt megszelídíteni kívánó és képes Isten képmása ember szeretetvilága is. Vegyük észre, hogy ez az utóbbi az elgondolhatóság és a megvalósíthatóság mellett vagy inkább „föltöltött” még képes értelmezni, sőt piedesztálra emelni a folytathatóság kritériumát. Az első azonban éppen a folytathatóság megbénító béklyóitól kívánna megszabadulni és megszabadítani az emberiséget is. A „szabad individuumot”, a semmiből előtörő magányos zsenit állítja a világegyetem központjába, és az élet anyagi-fizikai élvezetét tekinti az élet egyetlen méltó céljának. Bár a reneszánsz képzőművészet ezernyi csodája ma is megrendítő erővel hat ránk, de látnunk kell, hogy ez a pazar látványtechnikai „tűzijáték” a minket megtestesítő kentaur, elsősorban az érzéki gyönyörökre fogékony „övon aluli”, tehát „állati” részének szól. A reneszánsz előtti félezer év során a templom külső megjelenése és főként belső világa az üdvösségről szólt, és a „szabadság” azt jelentette, hogy szabadságunkban áll a folytathatóságra épülő világ szakrális szeretetközösségeinek rendjébe beleilleszkedni. A reneszánsz megjelenésével azonban a helyzet gyökeresen megváltozik. A „szabadság” ettől kezdve egyre inkább az egyén korlátlan szabadságát jelenti akár a szeretetközösségek összetartó erejének megbontása, sőt szétverése árán is. Az egyén elgondolhatósági szabadságát a gondolatszabadság, a sajtószabadság, szólásszabadság intézményesítése által, amelyek ugyan a későbbi évszázadok „vívmányai”, de ontológiai talapzatuk a reneszánszba nyúlik vissza. És az (önző) egyén mint vállalkozó megvalósíthatósági szabadságát a kialakuló piaci rendszerek cselekvési szabadságát kifejező „tiszta és szabad” versenygazdaságban, a később kialakuló „szabad verseny” kapitalizmusban. A folytathatóság szabadsága azonban egyre inkább csak negatív értelemben jelenik meg, mint felesleges korlátozás, béklyó, amelyet szét kell szakítani. S mivel az egyetlen lehetséges intézmény, amely alkalmas lehetett a folytathatóság biztosítására csak az akkor még egységes keresztény egyház lehetett, így érthető, hogy a reneszánszban testet öltő „újfajta” szabadság követői előbb-utóbb szembekerültek az egyházzal.

3.2 Kamat, búcsúcédula, könyvnyomtatás és reformáció

A címben szereplő fogalmak közötti kapcsolati rendszer talán nem azonnal evidens. Pedig, mint bizonyítani igyekszünk, a kamat, a búcsúcédula és a könyvnyomtatás közötti kapcsolat viszonylag könnyen átlátható. Az 1513-as és a 2013-as évet az kapcsolja össze, hogy mindkét évben pápaválasztás volt, és mindkét esetben jó esély nyílt arra, hogy az esztergomi érsek legyen a pápa, ám a történelem végül másként alakult. Az 1513-as pápaválasztás alkalmával Bakócz Tamás esztergomi érsek ellenfele Giovanni di Medici, a hatalmas bankház nagyhatalmú ura volt. Bár Bakócz Tamás esélyei lényegesen jobbak voltak, végül X. Leo néven mégis a Medici herceg lett pápa. A korabeli és az azóta született elemzések alapján okkal feltételezhetjük, hogy ebben döntő szerepe volt a „tőkeerőben” meglévő különbségeknek. Míg Bakócz Tamásnak, mai áron számítva „csak” egymilliárd dollárnak megfelelő összeg állt rendelkezésére ahhoz, hogy „megvásárolja a pápaválasztó konklávét” jóindulatát, addig ellenfelének ötször annyi. A Medici család pénzhatalmi pozícióját azonban igen jelentősen javította Giovanni pápává választása (Martinez, 2003), mert ez tette lehetővé számára a búcsúcédulák rendszerének igen jelentős kitágítását. A búcsúcédula egyfajta „globális megbocsátásipari művekként” üzemelt, vagyis az egyház kellő mennyiségű pénzéért cserében erkölcsileg feloldotta a bűn alól a híveket. Könnyű belátni, hogy ebből következően a búcsúcédula a deszkrális pusztítás döntő fontosságú fegyverévé vált, hiszen szinte ösztönzés volt azoknak a bűnöknek az elkövetésére, amelyek lényege a vállalkozót terhelő költségek áthárítása volt. Mint a „közlegelők tragédiája” nevű tanmeséből láttuk, a közösség szakrális rendjének megszegése átmenetileg jövedelmező a deszkrális normaszegőknek. A pillanatnyi javulás irányába való elmozdulás stratégiájára alapozó algoritmusokat hívják a matematikában mohó algoritmusnak. A közlegelők esetén tehát egy mohó algoritmus, az önzés okozta katasztrófát látjuk. És ezt a katasztrófát segítette elő az a keresztény egyház, amelynek döntő feladata éppen az lett volna, hogy ezt megakadályozza. Teljesen érthető, hogy ennek nyomán tektonikai mélységű feszültségek keletkeztek, és ez egyetlen évtizeden belül az egyházszakadás megindulásához vezetett (Ogger, 1999), amely mozgalom neve reformáció. Maga a kifejezés arra utal, hogy kezdeményezői a megbomlott szakrális rend helyreállítását, vagyis „visszaformálását” kívánták elérni. A valóságban azonban inkább az történt, hogy a szakralitás rendjét helyreállítani kívánó mozgalom maga is a deszkrális pusztítás eszközévé vált, még ha nem is a kezdeményezőik kifejezett törekvése volt ez. Weber (1979) ezért is adhatta nevezetes művének azt a címet, hogy *„Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme”*. A puritán felhalmozó életszemlélet, mint a kapitalista tőkefelhalmozás morális talapzata azért lehetett olyan hatékony, mert a protestáns egyházak megengedőbbek voltak a kamat kérdésében, mint a katolikus egyház volt. A kamat kérdésköre azért döntő fontosságú, mert a történelem valamennyi szakrális kultúrája szigorúan tiltotta a kamatszedést. A kamat, miközben a hétköznapi logika teljesen a pénz „használati díjának” tartja, valójában abszurdítás, és ennek oka az exponencialitásban rejlik. Ha kellően hosszú a futamidő, akkor egészen jelentéktelen indulótőke és igen alacsony kamatrátára is kvázi

végtelen felé mozduló tőketömeget (tartozást vagy követelést) hoz létre. Márpedig ez ahhoz vezethet, hogy azokat a nemzedékeket, amelyek még meg sem születtek a hitel-felvétel idején, az egész anyagi vagytonukat is meghaladó követelés sújthatja. A kamatszédés tilalma éppen ennek a megakadályozását szolgálta, és mivel a szakrális uralkodók tudatában voltak annak, hogy e tilalomnak nem igazán lehet érvényt szerezni, így kiegészítették ezt a „kikürtölés” intézményével, amely szerint az adósságokat rendszeres időközönként eltörölték, illetve az adósság fejében lefoglalt földtulajdon visszaszállt az eredeti tulajdonosra. A kamatos kamat ugyanis, akárcsak a nukleáris láncreakció, a lavina és a rákos burjánzás az öngerjesztő örvénylések egy sajátos megjelenési formája, amely jellegzetesen önfelszámoló.

A kamatos kamat általánossá válása, illetve a búcsúcédula intézményének tömeges elterjedése együttesen hozták létre azt a „kritikus tömeget”, amely ahhoz volt szükséges, hogy meginduljon az a folyamat, amelyet Jánossy az „akkumulációs lavina” beindulásaként ír le (Jánossy, 1976). A könyvnyomtatás elterjedése mindehhez való kapcsolódásának megértésében az alábbi idézet segít minket. „Az itt megemlíthető legkézenfekvőbb példa a könyvnyomtatás feltalálása, amely eljárást – az írás tömeges elterjedésének technológiáját – nem sikerült integrálni az Európában még megmaradt tradicionális rendbe. Mindez látható is azokból a reménytelenül esetlen és ügyetlen megoldásokból, amelyek segítségével az Inkvizíció és az Index bizonyos fokig megkísérelte érvényre juttatni az ortodox korlátozásokat, valamint abból a tényből, hogy alapjában véve sikertelen volt annak megakadályozása, hogy a protestáns forradalom felhasználja az eljárást a kereszténység szétszakítására”. Íme, egy technológia, amely „forradalmat indított el”, ahogy a történészek mondják, s ezáltal határozott elszakadást eredményezett a középkor egységes szellemi ideáljától és katasztrofális törést okozott a keresztény rendben. Az európai történelem eme korszakában már megfigyelhető, hogy a tradíció szöttese elrongyolódott és az új technológiák immár nem szövődnek bele, hanem újabb szakadásokat idéznek elő (Blackhirst, 2010). Az idézett szerző helyesen mutat rá arra, hogy a szakralitás rendje folytathatóságának egyetlen lehetséges intézményeként értelmezhető keresztény egyház ugyan tett kísérleteket arra, hogy a szakrális rend fennmaradását biztosítsa, de az általa használt konkrét eszközök és intézmények alkalmatlannak bizonyultak. A reneszánsz tehát véghezvitte a nagy kulturális áttörést, megnyitotta az utat a „Nagy Átalakulás”, az „akkumulációs lavina” beindulása előtt. Egyúttal lehetővé tette annak a nagy kulturális áramlatnak a kialakulását, amely mintegy befejezte a művet, és amely önmagának a felvilágosodás nevet adta.

3.3 A felvilágosodás mítoszai

A felvilágosodás önelnevezésének alapja az a szándék, hogy a tradicionális szakralitás rendjét „sötétnek” mutathassa be. A mai világban uralkodó elbeszélési módok többé-kevésbé mind osztják ezt az álláspontot, így nem könnyű feladat a felvilágosodásról, illetve annak az emberi gazdálkodásban játszott szerepéről olyan értelmezési keretbe helyezni és olyan fogalomkészlettel szólni, amely az uralkodó narratívát elfogadók

számára is alkalmas a felvilágosodás létszemléletének a megvilágítására. Kiindulópontunkat négy olyan pillérré próbáljuk építeni, amelyek valójában a felvilágosodás „babonái” (Bogár, 2014). A felvilágosodás önmeghatározásának a lényege ugyanis az, hogy a „sötét középkor babonái” helyére a felvilágosult ész racionalitását helyezi. Valójában azonban csupán annyi történik, hogy az egyik hiedelemvilág helyére egy másik lép. Az alábbiakban a felvilágosodás négy alapbabonáját tekintjük át, amelyek a következők. A pozitivista-szcientista babona, materialista-hedonista babona, a progresszionista-evolucionarista babona és végül a demokrácionista-egalitácionista babona.

A pozitivista-szcientista babona lényege, hogy a modernitás tudománya a maga eszközeivel, mentális sémáival és kutatási módszereivel mindenre választ tud adni, és amire nem, az „nem is létezik”. A modern fizika nem tud és nem is akar tudomást venni arról, hogy ő a létezés értelmezésének csupán egy lehetséges módja, így ehhez illő szerénységgel kellene tudomásul vennie, hogy számos olyan léttartomány van, amely messze az ő tudáshorizontján túli vidéken terül el. E babona másik fontos vonulata, hogy a tudomány alkalmazása, illetve az erre épülő technológia pedig minden felmerülő szükségletet ki tud elégíteni, függetlenül annak lelki, erkölcsi, szellemi minőségétől. Ez a súlyos léttévedés arra a hibás feltételezésre épül, hogy ha valami megvalósítható, akkor ez egyértelmű bizonyítéka annak, hogy léteznie is kell, és hogy hibátlan volt az elgondolása. Mint azt már jeleztük, valaminek a megvalósíthatósága csak a primer szintű „gyenge” bizonyítéka az elgondolás ontológiailag helyes voltának. Az ennél sokkal fontosabb folytathatósági kritérium a modern tudomány számára tartalmilag egyáltalán nem is értelmezhető, a legutóbbi idők során is legfeljebb formális közhelyként van jelen (Vass, 1981).

A materialista-hedonista babona lényege, hogy a világ anyagi alapokra épülése a tényeken alapuló evidencia. A materialista tudomány azonban itt azt a tautológikus trükköt alkalmazza, hogy önkényesen definiálja azt, hogy mi tekinthető tudományos ténynek, és aztán amikor ezt megtette, ezekre a tényekre hivatkozva tekinti bizonyítottnak, hogy a világ, a létezés anyagi természetű. Mindez egyúttal azt is jelenti, hogy az emberi életnek nincs más célja, mint a fizikai élvezetek kielégítésére képes anyagi feltételek megsokasítása. Ahogy Gasset (1938) írja a *Tömegek lázadása* című nevezetes művében: „Az élet fenntartásának anyagi eszközei lassan fontosabbakká válnak, mint maga az élet, sőt ezek az eszközök egy idő után magát az életet teszik saját eszközükké”. E babona szerint a jólétnek és a boldogságnak egyetlen biztos mércéje van, az anyagi javak birtoklása és élvezete. Ortega hozzáteszi mindehhez, hogy valójában persze nem a tárgyak rabszolgáivá válunk ezáltal, hanem a tárgyakat létrehozó („megkonstruáló”) rejtett koncepcióé. A globális médiamanipuláció gigantikus reklámkonstrukciója ezt a mesterséges valóságokat legyártani képes „koncepciót” szolgálja ki, amikor globális hulladékgyártó művekké teszi az anyagi javakat előállító világot.

Az evolucionarista-progresszionista babona lényege, hogy a világ szakadatlan, lényegében lineáris, sőt exponenciális növekedésben, illetve fejlődésben van, és ez mindig az egyszerűbb és primitívebb létezőktől a bonyolultabb és komplexebb jelenségegyüttesek felé mutat. A világ valamennyi szakrális létmódja, s azok saját belső kultúrái két ellentétes erő küzdelmeként írja le a létezést, és a két erő harcának „eredőjeként” ciklikus

változásokat feltételez. A világ változásai inkább a spirálalakot formáló „visszatérések” végtelen soraként tételveződnek ezekben a létértelmezési rendszerekben. Egyedül a Nyugat, pontosabban a nyugatias modernitás létértelmezési logikája épül arra a feltételezésre, hogy a végtelen növekedés és/vagy fejlődés nemcsak elképzelhető, de meg is valósítandó létszerveződési mód. Mindez már csak a Föld bioszférájának korlátozottsága, végessége miatt is értelmezhetetlen koncepció. Az evolúció feltételezése rövid távú tér-időkből ugyan helytállóan látszik, de igen nagy távú tér-időkre vonatkozóan nem bizonyítható. Arról nem is beszélve, hogy éppen a kritikus pontokon hiányoznak azok az „evidenciák”, amelyeket az elmélet feltételez. Darwin és követőinek az a kiinduló feltételezése pedig, hogy az élővilág az állandó harc színtere, nemcsak, hogy nem állja meg a helyét, de egyenesen egy hamis társadalomfilozófia („szociál-Darwinizmus”) (Spencer, 1902) erőszakolt és önkényes átvitele az „univerzális” lételvek tereumára. Az élővilágban a komplex együttműködés, a meghatározó koordinációs elv és gyakorlat, a vetélkedés csak korlátozottan van jelen.

A demokrácionista-egalitáriánista babona részben a teljes emberi egyenlőséget, részben, ebből az egyenlőségből adódóan azt feltételezi, hogy a közösség mindent „demokratikusan” dönthet el. Vagyis a közösség minden tagja pontosan ugyanolyan létkompetenciával rendelkezik minden kérdést illetően. A mai világunkat irányító véleményhatalom legdöntőbb jellemzője a létezés vertikálisításának és az ettől elválaszthatatlan hierarchikus létszerveződésnek, illetve az ezt a felismerést közvetíteni képes szakrális hagyomány létének a tagadása. A világot irányító erő számára is evidencia persze, hogy ez a létezés természetes rendje, hogy a hierarchia a „szakralitás uralmát” jelentette az ősi görög nyelvben, de létstratégiájuk arra épül, hogy ettől az ősi és egyetlen lényegi tudástól szisztematikusan megfosszák az emberi közösségek minél nagyobb részét. A hierarchia tudatának az eltörlése a lehető legsúlyosabb létbűncselekmény, amit ember az emberi létezés ellen elkövethet. A francia forradalom „konstruktőrei” a „szabadság, egyenlőség, testvériség” hármas jelszavával pontosan ezt vitték végbe. Az „egyenlőség” fogalma fejezi ki a legbrutálisabban ezt a létpusztítást, hisz egyetlen gesztussal söpri félre az emberi létezés szakrális lényegét, a szakrális tudások természetadta („teremtés adta”) hierarchikus szerveződésének a tudatát. Ez a perverz és pusztító egyenlősítés értelemszerűen lefelé nivellál, a legalacsonyabb szintű világértelmezési logikát teszi univerzálissá. Majd elnevezi „szabadságnak” azt, ami a nyugatias modernitás világában nem más, mint a magasabb értelmezési szinteken állók korlátlan és rejtett hatalomgyakorlásának a „szabadsága”, vagyis a legpusztítóbb „láthatatlan” diktatúra szabadsága. Mindezt cinikusan „demokráciának” vagyis a „nép uralmának” nevezték el a világ urai. Világos azonban, hogy a „demokratikus választás” nem a „népet képviselő” értelmiségi csoportok „nemes vetélkedése” annak eldöntésért, hogy melyikük képviseli a legpontosabban a „nép” törekvéseit, hanem a hierarchikusan magasabb tudati szinten lévő csoportok dominanciáért zajló küzdelmeit „láthatatlanná” tenni igyekvő „paraván”, ami a manipulációs gépezetek elleplezésére szolgálja.

3.4 A „magán” közvetítő mezőinek (kereskedelem, pénz, média) szerepe

A szakralitás létszerveződési módja az anyagi lét újrateremtésének legfőbb színterét képező földművelést és kézművességet természet adta módon vont be a szakralitás rendjébe. Azonban már a nagy tereken átívelő szerveződési formákba rendeződő szakrális birodalmak számára is igen komoly kihívás volt, hogy a komplexitás fokozódásával a többszörösen összetett társadalmakban megjelentek, és egyre meghatározóbbá váltak az emberi lét nagy közvetítő mezői, ezek között is főként a kereskedelem, a pénzrendszer és a média. Bár csak a média jelenti szó szerint azt, hogy közvetítő (egyes számban médium, többes számban média), könnyű belátni, hogy kereskedelem és a pénzrendszer is közvetítő mező. Arra a logikai vázra épül mindhárom, hogy a kereskedelem a fizikai árut közvetíti, a pénzrendszer a szimbolikus árut, a pénzt, a média pedig a szimbólumok szimbólumait, az eszméket, a spirituális energiákat. E három közvetítő mező is a szakrális létszerveződési módba „született bele”, ám viszonylag hamar megjelentek azok a feszültségek, amelyek jelezték, hogy e közvetítő mezők szakrális rendbe való beillesztése igen nehéz feladatnak bizonyulhat. És ez így is történt valamennyi nagy kultúra esetében, sőt talán nem túlzás azt állítani, hogy a nagy szakrális létszerveződési módra épülő civilizációk megrendülésében, és végül bekövetkező összeomlásában döntő szerepe volt e közvetítő mezők szakrális rendbe való beilleszthetlenségének, mértéktenné válásuk megakadályozhatatlanságának. Ezt a súlyos lételméleti dilemmát írja le tanmeseként az a talán legismertebb Újszövetségi történet, amelyben Jézus korbáccsal veri ki a kufárokat a templom előteréből. A kufár szó a magyar nyelvbe (szótárgfordítással) a Fuggerek családnévéből jött át, először fukar, majd kufár lett. Ez is arra utal, hogy a Fuggerek már a saját korukban is a gátlástalan tőkefelhalmozás szinonimáját jelentették. A kufárok a történetben a kereskedőket és a pénzváltókat jelentették, tehát a három döntő fontosságú közvetítő mezőből kettő elve jelen van az esemény során. A harmadik, a média, pedig közvetett módon kellett, hogy jelen legyen, hiszen egyébként aligha tudhatnánk az eseményről. (Bár azon is érdemes lenne eltűnődni, hogy vajon a Jerusalem News valamilyen „elődje” azon a napon tudósított-e erről az eseményről, s ha igen, hogyan.) Ez a példabeszéd mélységű történet azt jelzi, hogy a Jézus képviselte szakralitás kétszeresen is vereséget szenved itt. Egyrészt, mert Jézus a szeretet szakrális erejével érkezik, és mégis korbácsot használ. Másrészt, mert bár erről nem szól a történet, de Jézus távozása után a kufárok igen rövid időn belül újra ott voltak, sőt, mondhatnánk, ma is ott vannak. És hozzátehetnénk azt is, hogy számosabban és zajosabban, mint valaha. A közvetítő mezők szakrális rendbe való visszaállítását évezredek óta várta magára. Megvonva az elmúlt háromezer év mérlegét, azt mondhatjuk, hogy nem a szakrális létszerveződési mód integrálta sikeresen a kereskedelmet, pénzrendszert, médiát, hanem ezeknek a közvetítő mezőknek a magánosítása „integrálta” a kialakuló deszakrális rendbe az adott emberi közösségeket. Vagyis ők roncsolták szét sikeresen a szakrális rendet lényegében kivétel nélkül minden esetben.

Mivel történelmi jelentőségű, az emberi létezés egészét legmélyebben érintő kérdésről van szó, meg kell kísérelnünk közelebb kerülni a válasz megadásához. Nos, a legfőbb ok feltehetőleg az, hogy ezek a magán közvetítő mezők a szakrális tradicionalitás természet adta közvetlenségét szakítják meg. Az anyagi lét hétköznapi újratermelését megalapozó földművelés és kézművesség még közvetlen kapcsolatban van a szakrális „tárgyakat” jelentő őselemekkel (vagyis a külső természettel, a földdel, vízzel, levegővel és tüzet megtestesítő nappal), illetve a belső természetet megjelenítő szakrális szeretetközösséggel. Az emberek döntő többsége egész életét ugyanabban a kisközösségben éli le, és minden tudása és információja közvetlen, akárcsak a csere bármilyen formája. A magánkereskedelem, pénzrendszer és a magánmédia megjelenésével azonban éppen a létnek ezt a természet adta közvetlenségét számolták fel végleg. A mai világban már éppen fordított a helyzet. Az emberek döntő többsége szinte minden tudását, információját, anyagi és fizikai feltételeit bonyolult közvetítéseken keresztül szerzi meg. És ezek ellenőrzésére már csak azért sem nyílik módja, mert mindennek nincs is tudatában, ezért azt sem tudja, hogy mit, miért és hogyan kellene ellenőriznie. A kereskedő és pénzváltó, a bankár és a sajtómágnás, médiamogul megjelenésével létrejön azok kasztja, akik szemben a közösség döntő többségével olyan tudások és információk birtokába juthatnak, mint senki más. Ők ugyanis a közvetítés mindkét oldalát egyszerre kell hogy lássák, hisz ez a feladatuk, tevékenységük sikerességének alapja. Látják is, ám ezzel a monopolpozíciójukkal olyan speciális tudástőkét képesek a közösség rovására felhalmozni, amely öngerjesztő örvénylássé változtatja ezeket a közvetítő mezőket. A kereskedelem, a pénzrendszer és a média ezért és így válhatott a gátlástalan hatalomfelhalmozás szinonimájává, akárcsak maguk a Fuggerek. Az természetes, hogy e közvetítő mezők urai önmagukat csak szerény technikai „szolgáltatóknak” igyekeznek feltüntetni, és alaptalannak tartanak minden olyan feltételezést, amely bármilyen hatalmat tulajdonítana nekik. Többnyire saját létüket is tagadják, összeesküvéselmélet-gyártással és gyűlöletbeszédrel megvádolván mindenkit, aki egyáltalán megnyitni kívánná azt a diskurzusteret, amelyben létezésükre mutathatnánk rá. Ám az elmúlt háromezer év történései azt látszanak bizonyítani, hogy aki a kezében tartja ezeket a mezőket, az ezen keresztül minden hatalmat a kezében tart, és ennek az evidens oka az, hogy miközben ő mindent és mindenkit ellenőrizhet, őt értelemszerűen senki nem ellenőrizheti; ezért és így válhat láthatatlan, nemlegitim hatalmi rendszerre a „közvetítés”.

3.5 Hogyan tarolja le a Nyugat a világ „maradékát”? **The West and the Rest**

Scruton szójátékával élve, a világ a nyugatias modernitás kialakulása óta egyre inkább a Nyugat létszemlélete alapján hasad két részre. The West and the Rest, vagyis a „Nyugat és a Maradék” dichotómiája határozza meg az emberi létezés alapvető folyamatait (Scruton, 2002). A szójáték a folyamat lételméleti lényegére utal. Arra az alapvető történelmi tényre, hogy a nyugatias modernitás létszerveződési módja önpusztító és létfelélő, ezért valójában saját „élőhelyének”, Európának az elpusztítása nyomán össze kellett omolnia.

Kis híján ugyan valóban ez történt, hiszen a 15. századtól a 18. századig tartó időszak során olyan ökológiai, szociális és kulturális válságok egész során bukácsolt át a Nyugat, hogy ez könnyen az egész szerveződési mód bukásához vezethetett volna, ám végül mégsem ez történt. Az 1618 és 1648 között lezajló „harmincéves háborúként” ismert kataklizmasorozat például az európai népesség közel 40%-ának halálával és felfoghatatlan dimenziójú anyagi pusztítással járt, a lelki, erkölcsi, szellemi roncsolódásról nem is beszélve. Társadalmi léttörténeti (Vass, 2003) értelemben itt társadalomteknikai katasztrófa zajlott le, amely a tradicionális szakralitás létmódjának a deszakralitásra épülő nyugatias modernitásba való áthajszolása volt. A Nyugat azonban nemcsak túlélte ezeket az alapvetően önmaga által generált roppant megpróbáltatásokat, de megerősödve került ki belőle, és pusztító létmódját a világ egészét meghatározó szerveződéssé tudta tenni.

A továbbiakban azokat a fő okokat tekintjük át, amelyek mindezt lehetővé tették. Valójában két alapvető, egymáshoz szorosan kapcsolódó tartóoszlopa volt mindennek. Az egyik, hogy a Nyugat a világ rajta kívül fekvő tereinek kultúráira hárította át ontológiaiilag deficitese létmódjának minden költségét. Ez, mint látni fogjuk, azt jelentette, hogy az erőszak különböző formáival létrehozta és fenntartotta (fenntartja ma is) azt a sajátos globális hatalomszerkezetet, amely lehetővé teszi, hogy a világ „üzemeltetésének” hozadéka („benefit”) a Nyugat (West) központjaiban, míg ennek az ára, költségei („cost”) a világ többi részén („Rest”) halmozódjanak fel. A globális hatalomszerkezet másik pillérét az a történelmi tény képezi, hogy a Nyugat egy olyan „technoevolúciós” folyamatot indított el, amelynek egyik döntő eleme, a kvázi korlátlan energiabázis, amelynek talapzatát a fosszilis energiaforrásokkal való rablógazdálkodás képezi. E természeténél fogva „globális” rendszer e nélkül a technológiai és főként energetikai bázis nélkül elképzelhetetlen, sőt értelmetlen lett volna. Ez a világ Nyugaton kívüli részének a Nyugat általi alávetése négy nagy történelmi korszakot fog át a 15. század végétől a 20. század végéig tartó fél évezred során. Az első időszak alatt a Nyugat az egészen közvetlen és brutális katonai erőszakkal széttroncsolja az általa elérhető civilizációkat és kifosztja azokat. Ez a spanyol konkvisztádor korszaka. A folyamat lényege, hogy a nyugati ember a „magánérdekek” bűvkörébe bevont keresztény civilizáció „értékeinek” elterjesztésére hivatkozva katonai erőszakkal lényegében megsemmisíti az általa elérhető civilizációkat, hogy anyagi, fizikai és kulturális értékeiket egyszerűen „átszivattyúzza” a Nyugat központjaiba. A folyamat leglényegesebb eleme, hogy a Nyugat itt egyáltalán nincs tekintettel arra, hogy mindez milyen következményekkel jár az adott civilizációkra nézve. A második korszak során a szabad kereskedelem „fegyverét” felhasználva hozza függő helyzetbe a nálánál sokkal nagyobb, erősebb és gazdagabb civilizációkat. Ez a módszer elsősorban India és Kína függő helyzetbe hozásának, alávetésének és kifosztásának eljárás módja volt. A „szabad kereskedelemre” hivatkozva, a másik fél számára hosszú távon katasztrófális következményekkel járó „együttműködési” rendszert hoz létre, és csak amikor a másik fél ezt kifogás tárgyává teszi, akkor alkalmazza a katonai erőszak eszközét. A harmadik időszak során létrehozza a klasszikus gyarmatosítás rendszerét, amelynek lényege, hogy már nem egyszerűen kifosztja a rajta kívül fekvő világ civilizációit, hanem maga kísérel meg „gazdálkodni”

annak anyagi, fizikai, lelki, erkölcsi, szellemi erőforrásaival. Itt a katonai erőszak alkalmazására már csak igen kiélezett helyzetekben kerül sor. És végül a máig tartó negyedik időszak, amelynek lényege, hogy a világ Nyugaton kívüli része, a „Rest” valamennyi országa visszanyeri formális függetlenségét, és a nyílt katonai erőszak alkalmazása csak egészen rendkívüli helyzetekben értelmezhető. A Nyugatnak ugyanis itt már nincs szüksége ahhoz, hogy globális erőforrás-szivattyúit működtesse. Az erőszak nyílt formája helyére a strukturális erőszak olyan formái kerülnek, amelyeket a három magánosított közvetítő mezőn, vagyis a magánkereskedelem, a magánpénzrendszer és a magán-, vagy kereskedelmi média rendszerein kívül is bevont többi közvetítő mező együttesen biztosít. Ennek részletes áttekintésére a globális létszerveződési mód lényegét elemző fejezeteinkben kerül majd sor.

3.6 „The rape of the world”, a külső természet kirablása

Mielőtt a Nyugat világhatalmi pozíciói kialakulásának rövid történetét összefoglalnánk, külön ki kell térnünk egy olyan kérdéskörre, amely világunk mai diskurzusterében az egyik legfontosabb, és ez az emberi társadalmak anyagi újratermelési folyamatainak a külső természethez való kapcsolódása. Mindezt az uralkodó közbeszéd „környezeti” vagy „ökológiai” kérdésként nevezi meg, és a „fenntartható” fejlődés mint ideális célállapotnak a megjelölésével igyekszik leírni a teendőket. Kiindulásként azt a bevezető fejezetekben már tárgyalt összefüggést célszerű használni, amelynek lényege, hogy az ember a „belső” természetének szükségleteivel a „külső” természet felé fordul, így az, amit az uralkodó diskurzus a társadalom, gazdaság és környezet viszonyrendszeréént ír le, az a két természet „kommunikációs módja”, vagy egy sajátos „interface”, és ezt a származtatott entitást nevezhetjük gazdaságnak. Mint az előző fejezetben említettük, a Nyugat globális hatalmi rendszerének egyik döntő pillére az, hogy létrehozta a „műszaki-mechanikai evolúció” komplexumát, és ennek segítségével megtanulta a fosszilis energiaforrásokkal való rablógazdálkodást. Ennek megtanulása nélkül a nyugatias modernitás globális rendszere semmiképpen nem jöhetett volna létre. Az emberiség ezt megelőzően előbb kizárólag önmaga, majd nagy testű háziállatai izomerejére hagyatkozhatott, illetve a szélenergia és vízi energia kezdetleges formáit használhatta „energetikai rendszerként”. Mindezekre azonban a globális kapitalizmus rendszerét aligha lehetett volna felépíteni, így feltétlenül szükség volt egy olyan „nagy ugrásra” amely nemcsak egyszerűen több energiát igényelt, de sokkal nagyobb „sűrűségű”, nagyobb koncentrációban felhasználható energiát is. És ezt kizárólag a fosszilis energiahordozók jelenthették a nyugatias modernitás, illetve a dominanciája alatt felépülő világ számára. Az ásványi szén, a kőolaj és a földgáz egy speciális földtörténeti korszak „lenyomataiként” vannak jelen világunkban. Nagyjából 250 millió éven keresztül a Föld nagy részén a mai trópusokra emléktető klimatikus feltételek uralkodtak, amelynek nyomán roppant tömegű, főként növényi biomasza keletkezett. Bizonyos feltételek között ezek földkéregbe süllyedt maradványaiból jött létre a szén, kőolaj és földgáz. Mai tudásunk szerint e földtörténeti korszak lezárulásával a további keletkezés megszűnt, így a kész-

letek végesek. A geofizika „szénkörzésnek” nevezi azt a folyamatot, amelynek lényege, hogy a növényi szervezetek a fotoszintézis segítségével kivonják a szén-dioxid formájában a légkörben lévő szenet, majd a földkéregbe süllyedve, ott rögzítik azt. Ez a szénkörzésnek nevezett folyamat első fázisa. A második fázisban a földkéregben rögzített szén visszajut a légkörbe, ami az elmúlt 150 millió év során spontán zajlott, többnyire a vulkanikus tevékenység nyomán. Az emberi technoevolúció azonban az elmúlt néhány száz évben most már földtörténeti léptékkal is mérhető módon avatkozik be a szénkörzés második fázisába. Míg a szénkörzés első fázisa 200 millió évig tartott, az emberi műszaki-mechanikai evolúció most a második fázist 200 év alatt viszi végbe. A földkéregben ásványi szén, kőolaj és földgáz formájában rögzített szenet felszínre hozza, elégeti, és így szén-dioxid formájában visszajuttatja a Föld légkörébe. A földi élet egyik fontos bázisát jelentő szénkörzés egymilliószorosára gyorsítása azonban nem maradhat következmények nélkül. Azt természetesen ma még aligha lehet megjósolni, hogy mik lesznek ezek a következmények, és nem biztos, hogy katasztrófával kell számolnunk, de a kockázat kétségtelenül nagy. Az egyik legfőbb veszély az lehet, hogy a Föld elmúlt tízezer évben fennálló kivételesen meleg, és főként rendkívül kiegyensúlyozott klímája felborulhat, ami az egész emberi létezés számára jelenthetne végzetes csapást.

A klasszikus közgazdaságtan egyik legfőbb fogyatékosága éppen az, hogy mindent ugyan a „piaci kudarcok” témakörébe sorolja, „negatív externáliaként” értelmezi, de sem megmagyarázni, sem kezelni nem képes. A társadalom-gazdaságtan egyik fő feladata, hogy az emberi lét anyagi újratermelési rendszereinek olyan modelljét dolgozza ki, amely e képtelen helyzet globális kezelésére alkalmas lehet. Az emberiség külső természetének állapotát döntően az energetikához kapcsolódó termelési rendszerek károsítják, aminek a fő oka éppen az, hogy a globális kapitalizmus „üzemeltetése” hívta életre az energia iránti kvázi végtelen keresletet. Ami mögött a fizikai élvezetek kielégítésére alkalmas szükségletek szintén kvázi végtelen növekedésének „evidensnek” beállított igénye húzódik meg, ami nyilvánvaló képtelenség. A nyugatias modernitás végtelen növekedést feltételező igénye pedig arra a lelki, erkölcsi, szellemi fordulatra vezethető vissza, amely az emberi élet legfőbb, hovatovább egyetlen céljának az anyagi fogyasztás kvázi végtelen növekedését tartja.

3.7 A „trikontinentális” zóna alávételének rövid összegzése

A Nyugat kora kapitalizmusa valójában nemcsak, hogy sikeres nem volt, de kis híján saját „élőhelyét” Európát is elpusztította. A 16. századtól a 18. századig tartó időszak során a Fekete Halál néven ismert nagy pestisjárványtól a harmincéves háború és a francia forradalom iszonyatáig számos társadalmi, gazdasági, politikai, katonai, kulturális és ökológiai válság pusztított végig a kontinensen, amelyeknek legvégső okát a tradicionális szakralitás létszerveződési módjának erőszakos felbomlásztásában foglathatjuk össze. A nyugatias modernitás végtelenbe hajló expanziója részben ok, részben következmény. Ok, mert ezek a hajtóerők borították fel azokat a komplex egyensúlyi rendszereket, amelyek a tradicionális szakralitás lényegét képezték. De okozat is, mert

a rendszer felszámolta volna önmagát, ha nem lett volna képes uralma alá hajtani a világ rajta kívül fekvő részét.

A „Rest” (vagyis a világ Nyugaton kívüli „Maradékának”) az alávetését számos egyéb ok is siettette. Az egyik közvetlen kiváltó ok például az volt, hogy a Kelet mesés kincsei iránti vágyak exponenciális növekedése a Nyugat számára csapdának bizonyult. Kína és India ugyanis semmiféle igényt nem mutatott a nyugati áruk iránt, így az egyre hatalmasabb kereskedelmi deficit óriási erővel szívta ki a nemesfémeket, főként az aranyat Európából, hiszen akkor a pénz még evidens módon az arany volt. Geomorfológiai okok miatt Európában, más kontinensekkel összehasonlítva egyébként is meglehetősen kevés aranylelőhely volt. (Tegyük hozzá: ennek is a nagyobbik fele a történelmi Magyarországon, a Kárpát-medencében volt megtalálható.) A keleti kereskedelem tehát az egyébként is csekély mennyiségű aranyat éppen akkor kezdte el „kiszívni”, amikor arra a nekilendülő kora kapitalizmus gyorsan bővülő Európán belüli kereskedelméhez is igen nagy szükség lett volna. Az oszmán-török birodalom megerősödése és egyre agresszívebb fellépése ráadásul tovább növelte a keleti kereskedelem tranzakciós költségeit. Aligha meglepő, hogy mindezek nyomán egyre hisztérikusabb arany iránti igény jött létre a Nyugat legfelső színterein. Ez a hisztéria nyilvánult meg a képzeletbeli eldorádó, vagyis „Arany-ország” igézetében, és ez hajszolta bele a nyugati embert abba a képtelennek tűnő vállalkozásba, hogy nekivágjon a nyílt óceánnak. Ez addig teljesen elképzelhetetlen vállalkozásnak tűnt, most mégis bekövetkezett.

Hangsúlyozzuk, hogy a jó adag eufemizmussal „nagy földrajzi felfedezéseknek” beállított folyamat legfőbb hajtóereje nem valamilyen „tudásszomj” volt, mint talán a kifejezésből gondolnánk, hanem az arany iránti hisztérikussá fokozódó éhség. A Föld körülhajózása egyben szimbolikus aktus is, a nyugati ember ezzel, mintegy birtokába veszi az egész bolygót, noha értelemszerűen erre senki nem hatalmazta fel. Mint ahogy VI. Sándor pápát sem arra, hogy szentesítse a spanyolok és a portugálok között 1494-ben Tordesillasban kötött szerződést a világ felosztásáról. Érdekességként tegyük hozzá, noha a szerződés az „Új Világot”, vagyis Amerikát teljesen a spanyoloknak ítélte, Brazília azért kerülhetett portugál tulajdonba, mert anélkül osztozkodtak a világon, hogy pontos tudásuk lett volna arról, amit mohón éppen felosztani készültek egymás között, így nem is sejtették, hogy az Új Világ hatalmas területei fekszenek a választóvonalától keletre.

Hogy a „jó gazda gondosságával” próbált-e gazdálkodni a Nyugat, esetünkben a spanyol konkvisztádor a megszerzett területekkel, annak megértéséhez elegendő talán egyetlen adat. A mai Mexikó területén lévő azték birodalom lélekszáma Cortez megérkezésekor 25 millió lehetett, ám az ezt követő hatvan év során egymillióra csökkent. Aligha lehet elképzelni azokat a kataklizmákat, amelyeket a nyugati ember okozott a trikontinentális zóna első állomásán Amerikában. A második állomás Afrika volt. Az óslakosság szinte teljes kiirtását követően ugyanis a spanyol telepesek igen nehéz helyzetbe kerülnek. Az Új Világ nemesfémhányái és talán még az ezeknél is nagyobb hasznot hajtó ültetvényei akut munkaerőhiánnyal küzdenek. A megoldást az afrikai rabszolgák jelentették, így közel háromszáz éven keresztül Afrika demográfiai „hozadékának” nagy részét egyszerűen kiszívják a kontinensről. A becslések szerint 30-60 millió

közé tehető az Afrikából Amerikába „átszivattyúzott” rabszolgák száma. A becslések többek között azért is ilyen bizonytalanok, mert bár értékes „árucikkokról” volt szó (egy rabszolga átlagára egy mai középkategóriájú autó árának felelt meg), mégis nagyjából a fele meghalt az út során. A rabszolga-kereskedelem egy globális kereskedelmi „háromszögbe” illeszkedett. Európából iparcikk áramlott Afrikába, majd onnan rabszolga Amerikába, ahonnan a rabszolgákkal üzemeltett ültetvényekről gyarmatáru Európába. A rabszolga-felszabadításról szóló Nyugati mitológia a konstrukció erkölcsi tarthatatlanságára épül, ám érdemes végiggondolni ennek megítéléséhez az alábbi összefüggést. A felszabadított rabszolgákból lett bérmunkások bérének reálértéke csak a felszabadítás után ötven évvel, az I. világháború hadikonjunkturája nyomán jelentősen emelkedő reálbérek nyomán érte el azt a szintet, amit rabszolga korukban ellátmányként kaptak. Vagyis „bérrabszolgaként” sokkal kifoszthatóbbá váltak, mint „felszabadításuk” előtt.

A trikontinentális mező harmadik és világtörténelmileg legnagyobb súlyú eleme Ázsia. Az emberiség történetének két meghatározó, egyben legmélyebb szakrális gyökérrzel rendelkező kultúrája India és Kína a 19. század elejéig tartó háromezer éven át minden fontos összetevőjét tekintve sokkal jelentősebb mint a Nyugat egésze. Jellemző módon a pályája csúcán lévő Római Birodalom gazdasági teljesítménye Kína teljesítményének legfeljebb a felét, Indiáénak pedig az egyharmadát tette ki. Hasonló volt a helyzet a népességet illetően is. Ami a szellemi teljesítményt és az erre épülő gazdasági termelést illeti, a Nyugat évszázadokon át alig volt képes saját terméket eladni a keleti piacokon, így a keleti kereskedelem kis híján romba döntötte az éppen kialakuló kapitalizmust, mert kiszívta a nemesfémeket Európából. A nagyságrendi eltérések miatt a Nyugat kezdetben nem is próbálkozott e hatalmas birodalmak nyílt katonai alávetésével.

Stratégiája inkább az ellenállás lassú és kevésbé költséges felőrlésére épült. Indiában az anyagi lét újratemtésének két talapzata, a földművelés és a kézművesség, azon belül is a csodás kelmék előállításának, akkor már évezredek óta ugyanazokra a szakrális szerveződési módra épült. Hogy ezt a nemhogy az akkori Anglia, de egész Európa gazdaságát sokszorososan felülmúló gigantikus világot alávethessék, az angolok a „szabad kereskedelem” fegyverét használták fel. Abban a helyzetben, a 18. század során Anglia volt az – mai szóhasználattal élve – „elmaradott fejlődő ország”, ahonnan egyre hatalmasabb tömegben áramlottak be a silány minőségű, de a nekilendülő gépi nagyipar nyomán igen olcsó tömegáruk. Ezzel párhuzamosan olyan földbérleti szerződések rendszerét hozták létre, amely lassan és fokozatosan ugyan, de alkalmasnak bizonyult arra, hogy szétroncsolja a földművelés ősidők óta fennálló szakrális rendjét. A két folyamat együttes következményként egyre komolyabb zavarok léptek fel az anyagi lét újratemtésének rendszerében, ami egyre súlyosabb belső társadalmi konfliktusokhoz, majd fegyveres összecsapásokhoz vezetett. Ez teremtette meg a lehetőségét annak, hogy az angolok előbb katonai „szakértők” küldésével és növekvő fegyverexporttal, majd egyre inkább expedíciós hadseregek küldésével olyan szintre növelte hadászati jelenlétét, ami aztán a 19. századra megpecsételte India sorsát. Az ezt követő másfél évszázad során feltehetőleg a világgazdaság történetének legnagyobb erőforrás-szivattyúja kezdte meg működését. E szivattyú legfőbb „kezelője” az angol Kelet-indiai Társaság volt.

A gyapot, selyem, kávé, tea, indigó kivitelére alakult brit Kelet-indiai Társaságot angol kereskedők alapították, akik számára 1600-ban I. Erzsébet királyi adománylevélben biztosított kereskedelmi előjogokat a kelet-indiai térségre. Kezdetben a jávai Bantam, illetve a gudzaráti Szurát városában alapítottak telepeket akkor még a holland Kelet-indiai Társasággal közösen, a portugál és spanyol hasonló társaságok ellenpólusaként. 1623-as években azonban ez a kapcsolat megszakadt, és az angolok elsősorban Indiára koncentráltak, ahol az 1630-as évektől kezdve a mogulok jelentős kedvezményeket biztosítottak számukra. A Kalkuttát, Bombayt és Madrászt központjának kijelölő társaság így fokozatosan növelte befolyását a szubkontinensen, erődítményeket emeltek, katonaságot toboroztak (Bogár, 2003). A kereskedőcégből a Társaság igazi hatalommá fejlődött, megszerezve az ehhez szükséges kormányzati és katonai előjogokat is, így a helyi közigazgatásban és a hadseregben jelentős súlyt képviselt, és pozícióinak védelmére a helyi lakosokból verbuvált katonákból (szipojokból) magánhadsereget is fenntartott. Államot hozott létre az államban, így elkerülhetetlenül konfliktusforrássá vált a helyi politikában. Beavatkozott a helyi ügyekbe, és a kisebb helyi fejedelmek és hatalmi központok között egyfajta igazságszótóként lépett fel. A moguloktól 1717-ben kapott adómentesség birtokában helyzeti előnyével kiszorította a rivális franciákat és hollandokat, ezzel a társaság egyeduralmú lett a térségben. 1757-ben Bengália is közvetlenül az irányítása alá került, amikor a mogulokkal ellenséges indiai uralkodók támogatásával Plasszínál legyőzték a mogul alkirályt. 1764-ben már közvetlenül a mogul szultán seregeivel ütköztek meg, akit Buxarnál vertek le. Ekkor kapták meg a mogul császártól az adóbeszedési jogot három államban is (Bengál, Bihár, Orisza). Az angolok területei a hétéves háború után tovább gyarapodtak, gyarmati kormányzatot szerveztek, amit az 1773-as és 1784-es törvény London ellenőrzése alá helyezett. A Társaság a katonai, politikai szolgálataival gazdaságilag lekötelezte a helyi hatalmasságokat, akik fokozatosan átengedték számukra a tényleges hatalmat, ezzel a Társaság a 18. század végére már valóságos kormányzati potenciával bírt.

Kína dimenziói lényegében eleve kizárták, hogy a klasszikus értelemben vett gyarmatosítására bármelyik Nyugati hatalom képes lehessen. A „megoldást” itt is a szabad kereskedelem fegyverként való használata jelentette, bár kissé eltérő módon, mint India esetében. Az angolok Indiában hatalmas mákültevényeket hoztak létre, és megszervezték a világtörténelem leghatékonyabb kábítószer-előállítási és -kereskedelmi rendszerét. A kínai elítelt ópiumra való tömeges rászoktatása nyomán hatalmas anyagi és egészségügyben mérhető károkat okoztak a Mennyei Birodalomnak. Amikor a császári adminisztráció betiltotta az ópiumkereskedelmet, elkobozta és megsemmisítette az angolok hatalmas készleteit, illetve látványosan kivégeztette a kábítószer-terjesztőket, az angolok háborút robbantottak ki. Ez volt az 1839–1842, majd 1856–1860 között zajló első és második ópiumháború. Ennek nyomán Kína ugyan formálisan megőrizte szuverenitását, ám ténylegesen a vezető nyugati hatalmak, főként Anglia szabadon kifosztható erőforrásmezőjévé vált. Ázsia további régióit az India és Kína esetében „kikísérletezett” módszerek különböző kombinációival vitte végbe a Nyugat, és ezzel a világ döntő részét képező trikontinentális zóna alávetése teljessé vált.

Összefoglalás

A Római Birodalom bukását követő évszázadok során a kora kereszténység egy olyan szakrális kultúrát épített fel, amely az emberi gazdálkodás egészét is képes volt e létszerveződési módnak alárendelni. A reneszánsz és a felvilágosodás eszmerendszerei azonban a nyugatias modernitás új, a szakrális hagyománnyal szembeforduló létszerveződési módját teremtették meg. A modern Nyugat azonban képtelen lett volna ennek a szerveződési módnak a hosszú távú fenntartására, ha nem találja meg a módját a világ többi része alávetésének, ezt fejezi ki a West and Rest szókapcsolat. A másik fontos pillére a Nyugat globális hatalomgyakorlásának, hogy megtalálta a fosszilis energiaforrásokkal való planetáris rablógazdálkodásnak azt a módját, ami most már az egész földi bioszférát veszélyezteti. A Nyugat két évszázad alatt letarolja a trikontinentális zónát (Amerikát, Afrikát és Ázsiát), és ezzel kiépíti azt a hatalmi szuperstruktúrát, amely a világtörténelem első kísérlete a világ egészének alávetésére. Bár a nyílt erőszak a történelem során egyre inkább háttérbe szorul, de helyette a strukturális erőszak olyan, egyre kifinomultabb formái jelennek meg, mint a kereskedelmi, pénzügyi és média függésrendszere.

Ellenőrző kérdések

1. Hogyan jött létre a nyugatias modernitás?
2. Milyen szerepe van az emberi gazdálkodás főbb közvetítő mezőinek?
3. Mire utal a CSR rövidítés?
4. Mit jelent a „The business of the business is the business” szállóige?
5. Hogyan viszi végbe a Nyugat a világ többi részének alávetését?
6. Mire utal a „West and the Rest” szókapcsolat?

Felhasznált irodalom

- BOGÁR, L.: *Magyarország és a globalizáció*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- HAJNAL, I.: *Az újkor története*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- JÁNOSSY, F.: *Az akkumulációs lavina*. Európa Kiadó, Budapest, 1986.
- MARTINES, L.: *Firenze és a Mediciek*. Generál Press, Budapest, 2003.
- OGGER, G.: *A Fuggerek*. Európa Kiadó, Budapest, 1999.
- SCRUTON, R.: *The West and the Rest*. ISI Books, Delaware, 2002.
- SPENCER, H.: *Szintetikus filozófia*. Századok, Budapest, 1902.
- VASS, Cs.: *Európa és Magyarország társadalmi lét története*. MNP Alapítvány, Budapest, 2003.

4. FEJEZET

BOGÁR LÁSZLÓ – VASS CSABA

A globalitás létmódja és hatása az emberi gazdálkodásra

4.1 A globalitás mint a modernitást felváltó új létmód

A nyugatias modernitás létszerveződési módja, mint azt az előző fejezetekben láttuk, a profitmechanizmusokon keresztül egy deszakralitásra épülő önpusztító és létfelélő konstrukciót valósított meg. Azt is láttuk, hogy mindezzel kis híján saját élőhelyét, Európát, és ennek nyomán önmagát is elpusztította, de végül nemcsak nem omlott össze, de olyan planetáris dimenziójú szerveződési móddá vált, ami példátlan az emberiség történetében. Ám az is kiderült, hogy paradox módon éppen abban rejlik fennmaradásának titka, hogy képes volt planetárisra tágulni, ez tette ugyanis lehetővé számára, hogy a létrehozza azt a globális hatalmi rendszert, amelynek a lényege a West and Rest kettősségében foglalható össze. Mindez azt jelenti, hogy a Nyugat olyan sajátos „munkamegosztási” rendszert hoz létre, ami lehetővé tette/teszi számára, hogy a nyugatias modernitás létmódjának minden tőkefelhalmozási hozadéka a Nyugat centrumaiban halmozódjék fel, míg minden, ami ennek az „ára”, az a perifériákra legyen áthárítható. Legyen ez az „ár”, vagy „költség” az anyagi, fizikai, demográfiai, lelki, erkölcsi, szellemi dimenziókban értelmezhető bármilyen pusztító következmény. Mindez logikailag ugyanúgy zajlik le, mint ahogyan lokális szinteken az externáliák, az extern költségek rendszerei működnek. Ennek logikáját Friedman, Nobel-díjas amerikai közgazdász híres, szállóigévé lett mondása fejezi ki a legpontosabban, ami így hangzik: „The business of the business is the business” (Friedmann, 1962), vagyis, „ha tőketulajdonos vagy, akkor az a dolgod, hogy profitot termelj”. Ezt a mondatot, egyébként Friedman egy előadása után lezajló vita közben mondta ki, amikor arról kérdezték, hogy mi a véleménye a Corporate Social Responsibility (CSR) fogalmáról. A CSR a hetvenes évek elején felbukkanó olyan globális törekvésnyalábot jeleníti meg, amelynek lényege, hogy a transznacionális vállalatok, (vagyis „korporációk”, erre utal a „corporate” jelző) nem kizárólag a profitszerzésre összpontosítanak, hanem arra is „ügyelnek” hogy ne károsítsák a vállalkozásukat körülvevő helyi társadalmat (Kotler – Lee, 2007). Tegyük hozzá mindjárt, hogy a „szociális”, érzékenység automatikusan ökológiai érzékenységet is jelent, tehát a CSR a külső természet (ökológiai rendszer) és az emberi belső természet (lelki, erkölcsi, szellemi szövetrendszer) értékeinek megóvását a profitmaximalizálással összeegyeztetni kívánó magatartást takar. Nos, Friedman, amikor erről kérdezték, azt válaszolta, hogy ez képtelenség, „fából vaskarika”, mert a tőketulajdonos vállalkozó-

nak az egyetlen feladata az, hogy profitot termeljen. Friedman persze nem tagadta a jelenség létezését és fontosságát, de úgy vélte, hogy a negatív externáliák kérdését nem a CSR-hez hasonló konstrukciókkal kell megoldani, mert ezek részben álságosak, részben pedig hatástalanok az eredeti probléma kezelésére. Azt azonban sem ő, sem más neoliberais követői nem fejtették ki koherens módon, hogy akkor viszont ki és hogyan legyen aktorává e problémák kezelésének. A CSR-nek a megjelenése egyébként arra utalt, hogy a nyugatias modernitás a 20. század második felétől egyre nyilvánvalóbban érezte, hogy az általa megalkotott létszerveződési mód ugyan sikeresen letarolta a világot, ám olyan súlyos, lételméletileg is megoldhatatlannak látszó problémák egyre gyorsabban növekvő tömegét „tolja maga előtt”, ami rövid időn belül permanens és kezelhetetlen globális válságot hozhat létre. A 20. század egésze intellektuális értelemben valójában e felismerés jegyében zajlik.

A nyugatias modernitás egész létszerveződési módját szabályozó intellektuális központok számára egyre világosabbá válik a felismerés, hogy sikeresen létrehozták ugyan a planetáris dimenziójú hatalmi rendszerüket, de ez az eddig követett eljárásmodokkal nem kezelhető többé, szükség van tehát egy olyan új létszerveződési mód megalkotására, amely képes választ adni erre a történelmileg példátlan kihívásra. A 20. század iszonyatos konfliktustömege, amely részben a két világháborúban, részben pedig helyi háborúk tucatjaiban öltött testet, egyértelműen jelezte, hogy a nyugatias modernitás az előző évszázadok során kialakított eljárásmodjai nem működnek többé. Szimbolikusnak is tekinthető, hogy, amint a 17. században 1618–1648 között lezajló „harmincéves” háború a korszakhatár, a 20. század során is egy „harmincéves” háború rajzolja ki a gigantikus változások lemezt tektonikáját. Számos történész szerint ugyanis az 1914-től 1945-ig tartó „harmincéves” háborút csupán megszakítja egy 1919 és 1939 között lezajló „fegyverszünet”, de a második világháborúban valójában ugyanaz a konfliktusnyaláb folytatódik, amely az első világháborúban kifejlődött.

A nyugatias modernitás mint létszerveződési mód, a 20. század során kritikus elágazási ponthoz érkezett. Minden hasonló mélységű kihívásra kétféle válasz adható, értelemszerűen van egy konstruktív és egy destruktív válaszlehetőség. A konstruktív válasz ebben az esetben az lehetett volna, hogy a nyugatias modernitás egész rendszere gyökeresen átalakul, vagyis megindul az a „reszakralizálási” folyamat, amely helyreállítja a világ természet adta módon szakrális: élet- és létbiztosító közösségét. Mindez egy olyan „korrekció” időszak kezdetét jelentette volna, amelynek lényege, hogy az évszázadokon át zajló globális profitfelhalmozás okozta negatív externáliák felszámolása („a létsek” begyógyítása) az eddig felhalmozott profitokból történik meg. Ez persze egy létminőségében gyökeresen eltérő szerveződési módot jelentett volna, ám a nyugatias modernitás hatalmi struktúrái nem ezt a konstruktív utat, hanem egy olyan destruktív utat választottak, amely apologetikus önbemutatása során félrevezető módon „globalizációnak” nevezte el magát. Azért félrevezető a globalizáció kifejezés, mert a nyugatias modernizáció szinte születése, sőt genezise pillanatától (a századtól) kezdve, mondhatni „par excellence” globális, hiszen a kvázi végtelen expanzióra épül. Bár a 20. század második felétől a planetáris dimenziójú tágulás felgyorsul, ám ez önmagában véve csupán mennyiségi változás, így a globalizáció fogalmának használata éppen

a mélyben lezajló, a nyugatias létszerveződési mód minőségét alapjaiban megváltoztató módosulások elrejtését segíti elő. A globalitás kifejezés használata azért látszik célszerűbbnek, mert a tradicionalitás, modernitás, globalitás hármasságával éppen a lényegyet igyekszik kiemelni. Azt, hogy az emberiség történetének harmadik létmódja van születőben.

Fontos hozzátenni, hogy ez az új létmód szintén a világot uraló Nyugat intellektuális „terméke”, és hogy a nyugatias modernitás szerves következménye, de legalább ilyen fontos annak a kiemelése is, hogy a globalitás szembe is fordul az őt „megszülő” modernitással, és számos alapintézményét, eljárás módját gyökeresen felszámolja. A továbbiakban azt tekintjük át, hogy melyek ennek az új létmódnak a legfontosabb jellemzői, összefüggései, és rejtett hatalomszerkezetével hogyan alakítja át az emberi létezés legmélyebb rétegeit is. Illetve, hogy Korten (2005) kifejezését használva, hogyan válik a globalizáció „evolúciós zsákutcává” az egész emberiség számára.

4.2 A valóság „leváltása”: műanyag, mű élet, mű lélek

A nyugatias modernitás létszerveződési módja tehát a 20. század során kritikus elágazási ponthoz érkezett. A felhalmozódott kihívásokra adott konstruktív válasz egy olyan reszakralizációs folyamat lehetett volna, amely kísérletet tesz a létezés egyensúlyának a helyreállítására, ám nem ez következett be, hanem egy destruktív válasz látszik kibontakozni. Ennek lényege, hogy a nyugatias modernitás felhalmozódott ellenmondásait nem megoldani próbálja, hanem az elfojtásukra szolgáló gépezetet alakítja át. Ezt a folyamatot nevezzük a valóság „leváltásának”. Ha ugyanis szembesülnünk kell azzal, hogy az eddig folytatott utunk a valóság ellenállásába ütközik, akkor logikailag két dolgot tehetünk. Az egyik, hogy tiszteletben tartva a valóságot, szakítunk az eddig követett stratégiánkkal, vagy „annál rosszabb a tényeknek” felkiáltással, a valósággal „szakítunk”, vagyis próbáljuk „leváltani” azt.

Lássuk, hogyan teszi ezt a nyugatias modernitás komplexuma? A valóság az ember számára három síkon jelenik meg: az élettelen természet, az élő természet és az emberi természet szintjén. Azt kérdezzük, mi az anyag, mi az élet, és végül, hogy mi a lélek. Ha tehát a nyugatias modernitás új létmódjának, a globalitásnak, a fő törekvése az „ellenálló” valóság leváltása és egy mesterséges valóság felépítése, akkor a feladat kézenfekvő. Anyag helyett műanyag, élet helyett mű élet, lélek helyett pedig mű lélek felépítése.

Az ember attól függően, hogy a szakrális vagy a deszakrális létszerveződési mód logikáját követi-e, két dolgot tehet. A szakrális egyensúly útját követve szelíd, türelmes és alázatos iparkodással megpróbálja megérteni a létezés lényegét, és beavatkozásait e lényeg megértésére és elfogadására építi. A deszakrális erőszakra épülő másik út a „hacker” létkarakterére épül. A hacker olyan személy, aki betör a legrejtettebb informatikai terekbe, mintegy „feltöri annak kódjait”, és a következményeket figyelmen kívül hagyva gátlástalan haszonszerzésre használja fel így nyert pozícióját. A nyugatias globalitás ontológiai lényegét megtestesítő komplexum is ezt az eljárás módot követi. Feltöri az anyag, az élet és a lélek legmélyebb összefüggéseit tartalmazó kódokat, és a következményekre való tekintet nélkül önkényesen eddig nem létező kombinációkba

rendezi azokat. A következményekre, az esetek nagy részében már csak azért sem lehet tekintettel, mert úgy indítja el az egész folyamatot, hogy nem is rendelkezik azokkal a tudásokkal, amelyek e következmények felméréséhez lennének szükségesek. Gyakorlati példát alkalmazva, az élet genetikai kódjait illetően a szakrális és deszakrális eljárás mód közötti különbség a következőképpen ábrázolható. A szakrális eljárás mód követője az a gyümölcsnemesítő, aki lassú, türelmes aprómunkával éri el azt, hogy az eredetileg az ember számára élvezhetetlen gyümölcsöt adó „ős” körte-, vagy őszibarackfa, sokféle ízben, illatban, színben, pompázó gyümölcsfává alakuljon. Vagyis úgy teszi az élővilág egy szeletét az emberi szükségletek kielégítésére alkalmasabbá, hogy ezzel nem vált ki kezelhetetlen feszültségeket. A hacker azonban türelmetlenül és gátlástalanul betör az élet genetikai kódjainak mélyszerkezetébe, és ott gátlástalan önkényességgel hajt végre olyan átalakításokat, amelyek a közvetlen haszonszerzést számára lehetővé teszik. Teszi ezt többnyire úgy, hogy a következményekkel már csak azért sem tud számot vetni, mert a „betörést” a nélkül hatja végre, hogy rendelkeznie e következmények felméréséhez és különösen kezeléséhez szükséges elemi szintű tudásokkal. Az anyag, az élet és a lélek kódjainak feltörése során tehát az emberi létezés olyan alapvető összefüggései torzulhatnak el visszafordíthatatlanul, amelyekről egyelőre csak nagyon kezdetleges tudásunk van. Az anyag műanyaggal való felváltásának alapvető mozgatója is a minél magasabb profit elérése, hiszen ezekkel az eljárásokkal, az anyag sokkal nagyobb mennyisége kerülhet be a piaci cserék világába. Az elmúlt ötven év során ennek nyomán az emberiség sokkal több eddig ismeretlen anyaggal került kapcsolatba, mint az elmúlt ötvenezer év során együttvéve. Mindez olyan felfoghatatlan alkalmazkodási energiákat igényel, amelyeknek következményei beláthatatlanok. A legkülönbözőbb allergikus reakcióktól a rákig számos degeneratív betegség nagy valószínűséggel éppen ennek a folyamatnak a következménye. A műanyagok előállításának eljárásai a legveszélyesebb és egyben leginkább környezetpusztító technológiákat foglalják magukba. Ráadásul onkológiai értelemben „műanyagként” kell értelmeznünk például a nukleáris fegyvereket is, hiszen előállításuk csak az anyag mélyszerkezetének brutális átalakításával lehetséges. A műanyagok előállításának folyamata és felhasználásuk módja egyaránt rendkívüli és java részt ismeretlen veszélyeket idéz fel. Hasonló a helyzet akkor is, amikor az élet genetikai kódjait feltörő „globalohacker” a genetikailag módosított organizmusok „előállításába” fog bele. Itt is azt látjuk, hogy mind az előállítás, mint a felhasználás rendkívüli veszélyeket idéz fel, és e veszélyek mélységének elemi szintű felbecsülése is messze túl van jelenlegi tudáshorizontunkon. És végül, de nem utolsó sorban a „lélek helyett mű lélek” előállítására felépített globális médiastruktúrák véleményhatalmi komplexuma az emberi létezésnek önmagához való reflexív viszonyát „de-generálja”. Mindez azt jelenti, hogy az emberi személyiség eredeti identitását megváltoztatva, mintegy tetszőleges szerkezetű folyamatos „identitáscserét” végrehajtva az egész értelmezési univerzumot a saját uralma alá hajtja. Ez a gigantikus komplexum sikeresen elérte, hogy tetszőleges „valóságok” felépítésével az emberi gondolkodás egész univerzumát képes megváltoztatni. Az emberi személyiségekből olyan fogyasztóerő lényeket „gyárt le”, akik már csupán pusztán „biológiai nyúlványai” a globális tőkestruktúráknak. A hatalmas reklámgépezetek létrehozzák az „önimádat társadalmát”, ahol a fogyasztó látszólag

a világegyetem központja, pedig csupán manipulált pária (Lasch, 1984). Ám miközben az engedelmes fogyasztó létkaraktere hasznos a globális tőke forgási sebességének gyorsításában, igen veszélyes következményeket hoz az élet szinte minden más területén. A „fogyasztóerő-állattá” silányított ember ugyanis minden vágyát azonnal kívánja kielégíteni az élet minden színterén, és ez olyan kezelhetetlen konfliktustömeget generál, ami anarchiába és káoszba hajszolhatja a nyugatias létszerveződés egész rendszerét.

4.3 A globalitás hatalmi rendszerének struktúradinamikája: a kényszerítő hatalom

A globalitás hatalmi rendszerének legfőbb jellegzetessége és egyúttal paradoxonja, hogy saját állítása szerint ő valójában nem is létezik – a modernitás hatalmi rendszere mögé rejtezik el. A törekvés nem új, sőt a nyugatias modernitás egész története során is jelen volt. A deszokrális hatalom értelemszerűen önmaga létét már csak azért is tagadni igyekszik, mert tisztában van vele, hogy az általa létre hívott ellentmondások, feszültségek örvénylése kezelhetetlenné válna abban az esetben, ha vállalná azt. A rejtőzködni törekvő hatalom tehát összeesküvéselmélet-gyártással és/vagy gyűlöletbeszéddel vádol meg mindenkit, aki az ő létezését a diskurzustér tárgyává kívánja tenni. E törekvése azonban egyúttal önleplező is, mert mint majd bizonyítani igyekszünk, mindezt egy olyan hatalmi intézménye hajtja végre, amely így működés közben mutatja meg magát. A továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk e nemlegitim hatalmi szerkezet intézményeit és működési mechanizmusát (Toffler, 1990). A nyugatias globalitás hatalmi rendszerének intézményei három alapvető komplexumba rendeződve működnek. Az első csoportot a kényszerítő hatalmi intézmények jelentik, a másodikat a figyelmeztető-fegyelmező hatalmi intézmények, és végül a harmadik elemet a tematizációs és értelmező hatalmi intézmények, a globális véleményhatalmi komplexumként működő, a médiát felváltó producens rendszere (Vass, 2004).

A globális hatalmi rendszer első pillérét tehát a kényszerítő hatalmi rendszer jelenti, és e komplexum meghatározó intézményi elemét a transznacionális globális vállalatok jelenítik meg. Az uralkodó közgazdaságtan egyik alapvető dilemmája, hogy nincs kielégítő magyarázata a monopóliumok létrejöttére. Vagyis nehéz levezetni, hogy a „tisztá versenypiac” állapotából hogyan alakulhat ki a monopólium, vagy inkább legtöbbször a néhány meghatározó óriásvállalat uralmával jellemezhető oligopol helyzet. Ennek a levezetése ugyanis kikerülhetetlenül felszínre hozná azt az alapvető kérdést, hogy van-e a piacnak hatalomszerkezete. Vagy talán pontosabb, ha Braudel metaforáját használjuk az infraökonómiáról és az ultraökonómiáról. Braudel leírása szerint a piac „látható” világa „alatt” a történelmi „családüzem” élet-újrateremtő szeretetgazdasága, „felette” pedig a történelmi „uralomüzem” halál-újratermelő „hatalomgazdasága” húzódik meg (Braudel, 1986). A „tisztá versenypiac” létezésének feltételezése azért teljes képtelenség, mert a piac „látható” világa csak „mutatványos bódé”, ami egyrészt arra szolgál, hogy pufferzőnőként tompítsa azt a sokkot, amit az okozna, ha a hatalomgazdaság közvetlenül és brutálisan marna bele az élet-újrateremtő családuzembe, másrészt arra szolgál,

hogy egyetlen létezőként mutassa meg önmagát, hogy elfedje az alatta és felette meghúzódó lényeket. Az egész világra kiterjedő gazdasághatalommal rendelkező globalizációs óriásvállalatok azonban éppen azért tudnak létrejönni, mert ez a rejtett hatalomszerkezet létezik és működik. Feladatuk már nem egyszerűen a profit maximalizálása, hanem annak a hatalomnak a koncentrációja, ami térben és időben korlátlanul profitra váltható (Vass, 1979). Ezt a feladatukat, mint a „globalitás” képviselői az egyes nemzetgazdaságok „lokalitásaiban” egy sajátos, a vírusra jellemző módszerrel tudják elérni. A vírus ugyanis a gazdaállat sejtjébe bejutva azonnal átalakítja annak a genetikai kódjait, és ezt követően az a sejt már a vírus fehérjéit fogja szintetizálni, vagyis „vírusgyárrá” válik. A multinacionális vállalat, mint a globalitás vírusa szintén átállítja az általa megtámasztott lokalitás társadalom-újratermelési kódjait, és ezt követően ezek a mechanizmusok „öngyilkos” módon a globalitást szolgálják vagy tudatlanságból, vagy cinikus korrupcióságból. Ez a mechanizmus, az így kialakított erőforrás-szivattyúin keresztül, megkezdi a lokalitás anyagi, fizikai, lelki, erkölcsi, szellemi energiáinak, javainak egyre gyorsuló ütemű kiszívását. Ennek legalapvetőbb módja az, hogy monopol pozíciókat szereznek azokban a hálózatokban, amelyek alapvetően meghatározzák egy nemzetgazdaság működését. Ezek a pénzügyi, banki, biztosítási, kereskedelmi, távközlési, hírközlési, médiaproducers rendszerek, közlekedési, energetikai és közműhálózatok. Az anyagi javak kiszívása technikailag a kamat- és profitszivattyúin keresztül történik. A folyamat ugyanis azzal a hamis feltételezéssel indul, hogy ha egy lokalitás „tőkeszegény”, akkor gazdasági növekedésének felgyorsításával (vagyis gyorsított tőkefelhalmozással) kell válaszolnia e kihívásra. Ez azonban a hamis logika alapján csak úgy lehetséges, hogy ha hitelt vesz fel, amit a pénzhatalmi globális vállalatok nyújtanak, vagy „működőtőkét” hoz be, amit a globális termelővállalatok bonyolítanak le. Ám valójában mindkét esetben csapdába kerül az adott lokalitás. A külső erőforrások bevonása ugyanis kizárólag abban az esetben jelent valóban pozíciójavulást egy nemzeti társadalom, egy „lokalitás” számára, ha biztos lehet benne, hogy mindezt olyan célra fordíthatja, amelynek hozadéka tartósan magasabb, mint az ezekért az erőforrásokért fizetendő ár. Az esetek döntő többségében azonban a globális kényszerítő hatalom szerepét betöltő multinacionális vállalatok ezt eleve kizárják a hitel formájában nyújtott pénztőke esetében a kamatok és árfolyamok tudatos és persze számukra előnyös befolyásolásával. A működőtőke esetében pedig úgy, hogy alacsony béreket, alacsony adókat és alacsony szabályozási szintet kényszerítenek ki. Ez viszont azzal a következménnyel jár, hogy az adott lokalitásnak többbe kerül a multinacionális vállalat számára szükséges feltételek (a jól képzett, fegyelmezett munkaerő és a jó színvonalú infrastruktúra) folyamatos biztosítása, mint amennyit az adott globális vállalat adóként az államnak és bérként az általa alkalmazott állampolgárnak kifizet. Az adósságsapda a pénztőke hitelként való bevonása esetén közvetlenül nyitja meg az állam és az állampolgárok folyamatos kifosztását szolgáló szivattyúkat, a működőtőke bevonása esetében pedig úgy, hogy az államüzem és a családuzem folyamatosan „deficites” lesz. De nem azért deficites, mert mint ahogyan az uralkodó hamis beszédmód állítja, „túlfogyaszt”, hanem azért, mert a teljesítményének egyre nagyobb részét „zsilipezik” le róla ezekkel a szivattyúkkal. Mindezek nyomán azonban egy idő után, mintegy „önbeteljesítő jóslatként” mind az állam, mind

az állampolgár valóban degenerálódik, vagyis elkezd a lefelé csúszását azon a végzetes lepusztulási lejtőn, amelyről egy bizonyos kritikus pont után nincs visszatérés. Ezt a pontot az angol nyelv a „the point of no return” fordulattal írja le. A Magyarországon most már 35 éve zajló folyamatos „megszorítások” ennek a degradálódásnak az egyes állomásait jelentik. Amikor az első, mai értelemben vett megszorítás bejelentésekor Kádár János úgy fogalmazott, hogy „tovább nyújtózkodtunk, mint ameddig a takarónk ér” akkor az uralkodó véleményhatalom hazug logikáját hangsúlyozta. Az igazság ezzel a hasonlattal úgy hangozhatna, hogy nem a magyar társadalom nyújtózkodott túl a takaróján, hanem a takarójából vág le a globális hatalomgazdaság egyre nagyobb szeletet, őt vádolván meg hedonista túlfogyasztással. A megszorítás tehát nem más, mint a globális erőforrás-szivattyú működtetésének az intézményes formája. Stratégiaileg ezt alapozzák meg a „strukturális reformok”, amelyeknek a lényege az, hogy a nemzetállam kiadási szerkezetét a globális szivattyúk működési logikájának rendeljék alá. Erről részletesen a következő fejezetben szólunk.

4.4 A globális figyelmeztető-fegyelmező hatalom

A globalitás hatalmi rendszerének második döntő elemét a figyelmeztető-fegyelmező hatalmi gépezet jelenti. Bár a globális hatalmi rendszer kényszerítő hatalmi intézményei a lokalitások elitjeit igyekeznek rábírní arra, hogy fegyelmezetten működtessék az erőforrás-szivattyúkat, de ez nem mindig jár sikerrel. Mindig akadnak olyan lokalitások, ahol az elitek egyes csoportjai vagy egyes reprezentánsai ellenállást mutatnak. Ennek az, az evidens oka, hogy a helyi elitek egyrészt alá vannak vetve a választók akaratának, tehát már csak politika-technikai okokból is kénytelenek a lokalitás alávetett népének az érdekeit is képviselni. Másrészt stratégiaileg számot kell vetniük azzal, hogy ha az adott lokalitásból kiszívott erőforrások aránya egy bizonyos kritikus szint fölé megy, illetve tartósan e szint fölött marad, az olyan visszafordíthatatlan módon károsítja a lokalitás ön-újratermelési folyamait, vagy akár olyan reprodukciós válsághoz vezethet, ami már számukra is kezelhetetlenné teszi a folyamatokat. Márpedig a globális hatalmi rendszer nemcsak azt várja el a lokális elitektől, hogy biztosítsák az erőforrás-szivattyúk működtetését, hanem azt is, hogy fenntartsák a rendet. A helyi elitek tehát sajátos „satuhelyzetben” vannak, ahol az egyik „satupofa” a globális hatalmi rend, a másik viszont a lokalitás népe, tehát a „birodalommal” szembeni ellenállásuk, illetve a konfliktus valamilyen formája természetes következménye ennek a helyzetnek.

Annak érdekében, hogy a globális hatalmi rend lokális elitekkel szembeni „elvárásainak” nagyobb nyomatékot adjon, szüksége van egy olyan intézményrendszer fenntartására, amely folyamatosan jelzi a követendő magatartást. Ezt olyan tekintélyes nemzetközi intézmények segítségével igyekszik elérni, mint amilyen, a Nemzetközi Valutaalap (IMF), a Világbank (WB), a Világkereskedelmi Szervezet (WTO), az OECD, a legnagyobb globális hitelminősítő intézetek és a legnagyobb globális auditáló cégek. Az ezek közötti együttműködést olyan diszkrét „beszélgető hálózatként” működő „elitklubok” biztosítják, mint a Bilderberg-csoport vagy a Trilaterális Bizottság (Pokol, 2005).

Ezek az intézmények egyrészt az intellektuális „agytröszt” szerepét is eljátsszák, hisz többnyire olyan komplex információs és elemző apparátusokat működtetnek, illetve ennek segítségével, olyan tudástókével rendelkeznek, amivel szinte senki más a világon. Másrészt olyan magas szintű elismertséget vívtak ki maguknak, hogy a megnyilvánulásaik, hatalmi, de legalábbis erkölcsi értelemben, eleve kényszerítő erővel bírnak. Tehát ha ezek a szervezetek egy-egy lokalitásról, illetve annak uralmi struktúrája egészéről, vagy egyes intézkedéseiről negatív véleményt fogalmaznak meg, ez a globális piaci szereplőket olyan lépések megtételére ösztönzi, ami már közvetlen anyagi pusztításban nyilvánulhat meg. A „figyelmeztetésük” tehát többnyire automatikusan fegyvelés is, hisz a következményektől való félelem eleve arra kényszeríti a lokalitások elitjeit, hogy kerüljék azokat a magatartásformákat, amelyekről sejtethető, hogy kiváltja ezen intézmények negatív értékítéletét. Ezek a figyelmeztető-fegyvelő intézmények pedig fő feladatuknak értelemszerűen azt tekintik, hogy elősegítsék a kényszerítő hatalomként működő multinacionális vállalatok monopol pozíciójának kiépítését. Amennyiben a lokalitás egyes elitcsoportjai ezzel a törekvéssel szembeszállni próbálnak, akkor a figyelmeztető-fegyvelő egyes intézményei célzott támadást intéznek a „renitens” lokalitás ellen. A legtekintélyesebb intézmény az IMF és a Világbank, a bretton woods-i intézményrendszer két alapvető eleme. Az IMF eredeti alapvető globális funkciója az egyes nemzetgazdaságokban fellépő átmeneti fizetési mérleg hiányainak kiegyenlítése volt. Főként olyan kedvezményes áthidaló hitelekkel, amelyek elősegítik azt, hogy a lokális fizetési mérleg problémái ne válhassanak ki globális válságokat. A „testvérintézmény”, a Világbank, hivatalos nevén a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank pedig az alapításkori előírások szerint elsősorban hosszú távú fejlesztési hitelek nyújtására szakosodott, főként olyan országok számára, amelyek a globális tőkepiacon nem vagy csak igen nagy áldozatok árán juthatnának ilyen hitelekhez. Ez tehát az alapokmányban megfogalmazott fő funkciójuk, a valóságban azonban nem egyszerűen „pénzügyi szolgáltató” intézményekről van szó. A globális hatalmi rendszer döntő fontosságú elemeiként főként az a feladatuk, hogy „segítségükért” cserébe olyan feltételeket szabjanak az egyes „lokalitások” számára, amelyeket azok csak úgy tudnak teljesíteni, hogy, ha ezzel elősegítik a globális kamatszivattyúk és profitszivattyúk működtetését. Mindkét szervezet, az IMF és a Világbank, főként azt igyekszik elérni, hogy a „megsegített” lokalitásban meginduljanak a „strukturális reformok”. Ez azt jelenti, hogy a lokalitás nemzetállamának költségvetési szerkezete egyre inkább a globális birodalmi igények kiszolgálására épüljön. Vagyis csökkenjen benne a helyi társadalom testi-lelki egészségének bővített újratermelését megalapozó szférák (egészségügyi-szociális, oktatási-kulturális) aránya, és a „két legyet egy csapással” elvnek megfelelően „felszabaduljanak” azok az erőforrások, amelyek a birodalmi erőforrás-szivattyúk zavartalan üzemeltetését lehetővé teszik. Mindkét szervezet a hitelnyújtást többnyire olyan feltételekhez is köti, amelyek az állami nagyrendszerek privatizációját eredményezik. Szorgalmazzák az egészségügyi rendszer, az oktatási rendszer és a nyugdíjrendszer magánosítását, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy a legnagyobb globális pénzügyi, banki és biztosítási cégek veszik át az adott, eladósított országok társadalmi újratermelési rendszereinek ellenőrzését.

A bretton woods-i intézményrendszer harmadik elemét a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) jelenti. A fő feladata az, hogy elősegítse a szabad kereskedelmi megállapodások létrehozását. Mint az előző fejezetekben láttuk, a szabad kereskedelem mint „fegyver” jelent meg a világtörténelem színpadán. A szabad kereskedelem kiterjesztése mindig az erős, agresszív fél stratégiai érdeke, mert az áruk szabad mozgása elsősorban neki hoz előnyöket. A magyarázó ideológia többnyire az, hogy mindez csökkenti az árakat, és a fogyasztó jól jár. A legnagyobb tőkeerejű multinacionális vállalatoknak nyújtott teljesen szabad piacra lépési lehetőség általában azzal jár, hogy rövid időn belül elsorvad a helyi gazdaság, és miután így monopol pozícióhoz jutottak, az akkor már kiszolgáltatott fogyasztóknak ők diktálják az árakat.

A globális figyelmeztető-fegyvelmező hatalmi gépezet fontos elemét képezik a hitelminősítő intézetek. Formálisan az a fő funkciójuk, hogy a nagy multinacionális vállalatbirodalmakat, bankokat, biztosítótársaságokat, illetve az egyes nemzetállamokat mint a globális pénzhatalmi rendszer „szuverén” adósainak pénzügyi biztonságát rendszeresen értékelje, mindezzel elvileg elősegítve a globális üzleti döntések meghozatalát. A valóságban azonban, mivel az értékelés alapvető kritériuma, egyáltalán értelmezési kerete tisztázatlan, így a minősítést is fegyverként működtetik. Már a leértékelés kilátásba helyezése is igen komoly károkat okozhat egy nemzetgazdaságnak, így ez a leghatékonyabb fegyvelmező erő. A hitelminősítés „fegyvere” fordított irányba is működik. Előfordult, hogy egy nagybankot az összeomlás előtt néhány héttel is kítűnőre értékelték a világ legnagyobb hitelminősítő intézetei, amivel szintén óriási károkat okozhatnak mindazoknak, akik hitelt adnak tevékenységüknek. A nagy auditáló cégek szorosan kapcsolódnak a hitelminősítő tevékenységéhez, hiszen ők adják a „tanúsítványt” arról, hogy az adott multinacionális vállalat üzleti könyvei megfelelnek a globális előírásoknak. Az elmúlt évek során azonban mind az auditáló cégeknél, mind a hitelminősítő intézmények esetében látványos történések bizonyították, hogy döntéseik látszólagos „objektivitása” mögött valójában globális hatalmi koncepció húzódik meg. S ennek lényege, hogy figyelmeztesse, illetve fegyvelmezze azokat a „lokálisokat”, amelyek vonakodnának a birodalmi diktátumok maradéktalan végrehajtásától.

4.5 A globális média és a producens mint tematizációs, értelmező véleményhatalom

A már többször említett három fő közvetítő mező (kereskedelem, pénzrendszer és média) közül az első kettőt már érintettük. Most áttekintjük a döntő fontosságú harmadik közvetítő mezőt, a médiát. Pontosabban azt, amit a modernitásban kifejlesztett média helyére építettek a globalitás tervezői: a producens giga építményét.

Sokan foglalkoztak azzal, hogy a korai globalitás időszakában, a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben mi történt a méltóságától már addig is megfosztott emberrel. Az emberhez való viszonyulás változásait a kritikai társadalomtudományok képviselői akkor kezdték érzékelni, amikor a gazdaságban a megtermelt termékfelesleg által keltett kisebb válságokat a gazdasághatalommal rendelkező szereplők új eljárásokkal

kezdték orvosolni. Már sokkal korábban is kifejelesztették a figyelemfelkeltés és rábeszélés gazdaságon kívüli, de a gazdaságot támogató „reklámrendszernek” nevezett intézményrendszerét, ami alapvetően ellentétes volt a tökéletes piac feltételeivel – a reklámrendszerbe hatékonyan, csak kevés gazdasági, politikai és kulturális vállalkozónak volt esélye belépni, s ezzel a verseny szabadságát korlátozták. Még ennél is nagyobb felületen ütközött a reklámrendszer az emberi szabadságjogokkal, konkrétan a fogyasztói szabadsággal: a reklám az erre felkészítetlen és gyanútlan érdeklődőket akár érdekeivel ellentétes cselekvésekre, vásárlásra beszélte rá (Aronson–Pratkanis, 2012).

Ezzel az érveléssel szemben gyakran folyamodnak a piacot a gazdasági hatalommal rendelkezők érdekeinek alávetők tanácsadói arra, hogy a reklám nem manipulál, hanem „tájékoztat” a kínálatról. Éppen csak azt felejtik e szakértők „tájékoztatásképpen” elmondani, hogy a tájékoztatás csak a keresleti piac viszonyai között volt indokolt, akkor, amikor a vásárlóknak több pénze volt, fizetőképes keresletük meghaladta a kínálatot, mint amennyi terméket a vállalkozók megvételre kínáltak, s ezért a vásárlóknak tájékozódniuk kellett a termékekről, s afelől, hogy a „hiány” viszonyai között hogyan juthatnak mégis hozzá a keresett termékhez. A modernitás második szakaszában azonban gyökeresen megváltozott a helyzet: a keresleti piacot a kínálati piac váltotta fel, az a fajta piac, amikor a vásárlási hajlandóságot és a vásárlásra rendelkezésre álló pénzt meghaladta a kínált termékek mennyisége, amiért is a termékek jelentős részét nem lehetett eladni. A raktárak rövid ideig felszívták a felesleget, hogy majd a következő szezonban újra kibocsássák, de a raktározás ideje alatt nem forgott a vállalkozó pénze, nem hozott a termelési ciklusoknak megfelelően többször is profitot, s ez már súlyos hátrányt, nagy veszteséget jelentett sok vállalkozónak, aminek következtében azok tönkre is mentek.

A fenyegető sülyyedéssel szemben a vállalkozók kezdetben a reklám irányában találtak menekülési útvonalat, amely immár nem tájékoztatta a lehetséges vásárlókat a termékkínálatról, hanem megkísérelte őket rábeszélni, hogy vegyék meg a termékfelesleget. Ez azonban a fogyasztói szabadság súlyos megsértése, korlátozása volt, ami ellen a maga idejében igen sokan tiltakoztak, még intézményesítették is tiltakozásukat: feltalálták a fogyasztóvédelmet is. Kettejük küzdelmében azonban a fogyasztó gyengébbnek bizonyult a vállalkozóknál, akik, hogy a piaci verseny természetes szelekciját kiküszöbölhessék, s a többletermelés kényszerének engedelmesskedhessenek, egészen váratlan helyről kaptak segítséget. A bankok siettek ugyanis a vállalkozók segítségére, mégpedig meglehetősen fortélyos pénzügyi termékújításokkal. A vállalkozóknak előnyt biztosító vállalkozói hitelek mellé ugyanis bevezették a mára már öröktől fogva meglévőnek, s ezért természetesnek tűnő fogyasztói vásárlási hiteleket. Ezzel az új pénzügyi termékkel nemcsak a vállalkozások jártak jól: a fogyasztók, immár nem létező pénzükből felesleges termékeiket megvásárolták, de a bankok is két legyet ütöttek egy csapásra. Először is a termékfelesleg megvásárlásához hiányzó forrást biztosították, amiért természetesen újabb „lakossági kamatot” szedtek, másfelől a fogyasztók felett jelentős mértékű ellenőrzési lehetőséghez – hatalomhoz – jutottak.

A következő lépéskényszert, ami a globalitás „médiájához”, a producenshez vezetett, azt hozta magával, hogy a vállalkozók a felesleget előállító piac után a modernitás utolsó intézményét, a „túlkínálati piacot” is életre hívták. A túlkínálati piac, ahogyan a neve

is mutatja, nemcsak csekély felesleget állít elő, amit hitelből még csekély reklám általi rábeszélésre is megvásárol az ugyancsak mohóvá tett, a puritán ösöket megszegyenítő, hedonizáló fogyasztó, hanem olyan mértékben ontja a felesleget, ami újabb válságokat okoz. Mégpedig olyan válságokat, amelyeket a reklám és az áruhitel kombináció már képtelen kezelni. A segítség újra a gazdaságon kívülről érkezett: olyan intézményrendszer fejlesztettek ki, a marketing és a PR (public relations) intézményeit, amelyek jóval túltesznek a rábeszélésen. Szociológiai és lélektani eszközökkel előre felméri, hogy mely fogyasztói rétegek várhatóan milyen termékek esetén lesznek hajlandók a kínálatot a bérükből megvásárolható szükséges termékek, majd az áruhitel felhasználásával a felesleges termékek piacáról hedonizálva fogyasztani, végül a túlkínálatot a „vedd és dobd el” elve szerinti pazarlást a „betáblázás” veszélyes eszközével finanszírozva is követni. A marketing és PR mára egyértelműen átszivárgott a politika birodalmába, ahol politikusokat, pártokat és pártprogramokat „adnak el”, a különböző szavazórétegekre szabva termékeiket. Sőt, ekkor fedezik fel azt az eljárást - a potenciális vásárló pozicionálását -, amikor annak fejében lélektani trükkökkel, s anélkül, hogy erről sejtelve lenne, a terméket jó helyre helyezik el. Mindezt a globalizációban fejlesztik tovább.

Ehhez azonban már nem elegendő a média. Egyrészt a médiát is tovább kell fejleszteni médiarendszerré, s e rendszer minden szegmensét, a – sajtó, rádió, tv, film, plakát, internet – „médiamixét” meg kell tervezni a túlkínált termék, illetve a politikus eladásához. Másrészt a pozicionálást is továbbfejlesztik, s nemcsak egy terméket s nemcsak lokálisan és temporálisan, hanem tartósan és teljes világképeket, sőt „identitásokat” helyeznek el, építenek fel.

Ez a fogyasztóiidentitás-felépítés megköveteli, hogy lehetőleg minden fázist s minden, ezekre hatással lévő intézményt egyetlen, igaz, laza hálózatba szervezzenek a „valóság és identitáskészleteit” kitervelő konstruktőrök. A szó legtagabb értelmében minden „médiát”: az iskolától, a divaton, a sztárkulturális rendszeren, a szórakoztató intézményeken át, az interneten s a szűkebb értelemben médiának nevezett intézményeken keresztül beépítenek ebbe a hálózatba, ami ezáltal már nem közvetítő, hanem „valóság- és személyiségtermelő gépezetté” válik, s ezt nevezik „producensnek” szaknyelven (Vass, 2003). Ez a producens egyfelől tematizálja a valóságot, amelyből a nyilvános és magánbeszélgetésekbe a globális hatalmak számára előnyös életeseményeket, tárgyakat, viselkedési normákat építenek be, aminek következtében a többség számára úgy tűnhet, hogy az élet csak ezekből áll, illetve csak ezekre érdemes szót vesztegetni. A kényrekedve felépíthető-lerombolható tűnékeny sztárok révén a tematizációval kiválóított valóságmorzsák iránti vágyat, indítékokat, amint erről már könyvek szólnak, is mesterségesen alakítják ki (Marcuse, 1990). Végül, a valóság kultivált s a mindennapokba mintegy véletlenül beszivárgó szilánkjairól az ugyancsak a producens egész hálózatán keresztül vezetett „értelmezésekkel” biztosítja a producens hatalmi gépezete azt, hogy a közemberek tömegei, a „nárcisztikus impulzusfogyasztók” vagy „minimál énné” (Eagleton, 2000) süllyesztett alakjai a tárgyakról és az irántuk diktált indítékokról azt gondolják, ami a globalitás hatalmait szolgálja. S közben arról legyenek meggyőződve, hogy ők „önálló egyéniségek”, akik mindezt szabadon és saját elhatározásból akarják így

(Virilio–Lotringer, 1993). Mindezek következtében már nem tárgyakat, propagandát, hanem valóságokat, s ezek identitásait fogyasztják a minimál énné redukált fogyasztók.

4.6 A „washingtoni konszenzus”

A globális hatalmi rend kialakulásának fontos mérföldköve az az 1989 novemberében lezajlott konferencia, amelyet Washingtonban rendeztek meg, az Institut for International Economics nevű tekintélyes amerikai kutatóintézet szervezésében. A közzétételére pedig a következő évben, a konferencia egyik főszervezője, Williamson (1990) által jegyzett kötetben került sor. A konszenzus azóta is éles viták tárgya, és alapos okunk van feltételezni, hogy az elmúlt negyed évszázad neoliberais térnyerésének egyik döntő, megalapozó intézményét jelenti. Sajátos szimbolikát kölcsönzött a konferenciának az a tény, hogy a zárónapjának éjszakáján „omlott le” a berlini fal. A konferencia eredetileg valójában a latin-amerikai országok súlyos adósságválságára próbált választ keresni. Az volt az alapvető célja, hogy olyan stratégiai szintű ajánlásokat fogalmazzon meg a periféria (the „Rest”) országai számára, amelyek biztosítékot nyújthatnak a hasonló válságok elkerülésére, és ezeket az országokat a sikeres és kiegyensúlyozott fejlődésre épülő pályára állíthatják. A konszenzus tényleges hatása azonban messze túlnőtt ezeken a célokon, és végül is a washingtoni konszenzus mindmáig szóló globális stratégiaként működik (Bogár, 2003). A globális hatalmi rendszer olyan sajátos társadalmi-gazdasági „alkotmányává” vált, amely mindmáig meghatározó érvényű, noha látványos módon éppen az látszik kiderülni, hogy a konszenzus javaslatainak követése súlyos kudarc valamennyi ezen az úton járó országnak. A konszenzus tíz főbb témakör köré szervezte az ajánlásait, a továbbiakban így röviden ezeket tekintjük át. Az első a költségvetési deficit kérdése, ahol az ajánlás lényege az, hogy ezt a lehető legalacsonyabb, legfeljebb néhány százalékos szinten kell tartani. Az első ponthoz szorosan és szervesen kapcsolódik az a második pont, amely a költségvetés szerkezetének átalakítására hívja fel a figyelmet. Ez azóta a „strukturális reform” címszó alatt a neoliberális társadalom és gazdaság- filozófiai elmélet és gyakorlat egyik döntő fontosságú elemévé vált. Mantraszerű ismételtetése mindmáig meghatározó eleme az uralkodó neoliberális nézetrendszernek. Az első két pont stratégiai törekvésének lényege valójában az, hogy folyamatosan csökkenteni kell az állami kiadások GDP-n (bruttó hazai terméken) belüli arányát. Mégpedig úgy, hogy közben a költségvetés szerkezete a „magas megtérüléssel” járó kiadások felé mozduljon el. Ez a kitétel alig burkoltan arra utal, hogy a lokalitás államának az a fő feladata, hogy olyan infrastruktúrát teremtsen, amely az országot alkalmassá teszi a globális tőke nagymértékű beáramlására. És mindezt természetesen a „bennszülöttek” humángazdaságának és szociális államának, a testi-lelki egészséget szolgáló, valamint a globális humánerőforrás piacra való belépését – a humánerőforrás-versenyt – szolgáló intézményrendszerek rovására. Vagyis a „magas megtérülés” ugyan igaz lehet, csak ez a megtérülés nem a lokális nemzetgazdaság, hanem az annak területén állomásozó globális tőkestruktúrák számára. Szójátékkal élve, ez a „hozam helyett viszem” esete. Logikailag az ajánlások harmadik pontja is ide kapcsolódik, hiszen az adóreformok

fontosságát hangsúlyozza. Kétségtelen tény, hogy a konszenzus nem zárkózik el a költségvetési egyensúlynak az adók növelésével történő helyreállítási lehetőségétől, és nem javasolja az egykulcsos adó bevezetését, ennyiben tehát itt nem követi közvetlenül a neoliberais filozófia útmutatásait. Ám összességében az első három pont mégis az állam újraelosztó szerepének markáns csökkentését célozza meg. Ráadásul mindezt úgy, hogy a „maradék” újraelosztásának belső arányai a globális hatalmi rendszer számára kedvező irányba változzanak meg. A negyedik és ötödik pont a kamatlábakkal és az árfolyamokkal foglalkozik. Az uralkodó neoliberais gondolkodási mód evidenciának tekinti, hogy a globális piac az emberi történelem legjobb önszabályozó rendszere, és ebben olyan automatizmusok alapján működő nagy rendszerek segítenek, mint a kamatok és árfolyamok globális rendszere. Az elmúlt hat év globális válságörvénylései azonban azt látszanak igazolni, hogy ezek az abszolút „objektívnek” tekintett rendszerek is az ellenőrizhetetlen globális hatalmi önkénynek alávetetten működnek. Olyan gigantikus dimenziójú manipulatív mechanizmusokra derült ugyanis fény, amelyeknek a feltételezése eddig kizárólag az összeesküvés-elméletek kategóriájába tartozott. A hatodik és hetedik pont a kereskedelempolitikával, tehát az áruk, illetve és legfőképpen a befektetések, tehát a globális tőke szabad áramlásával foglalkozik. Bár a dokumentum hangsúlyozza, hogy a termelési tényezők áramlásának meggondolatlanul gyors felszabadítása súlyos következményekkel járhat, de a későbbi hivatkozások során ez a figyelemzetés elmosódott. Sőt, éppen a meggondolatlanul gyors, „sokkterápiára” épülő liberalizálás vált meghatározóvá az egész kelet- és közép-európai átmenet során, okozva ezzel világháborús nagyságrendű károkat a térség országainak. A történeti áttekintések során számos példával igyekeztünk illusztrálni azt, hogy a szabad kereskedelem hogyan vált fegyverre a Nyugat globális expanziójának már korai időszakában is. A nyolcadik pont a privatizáció fontosságát hangsúlyozza, bár jelzi, hogy lehetnek olyan helyzetek, ahol az állami nagyrendszerek piaci értelemben is hatékonyabbak lehetnek, mint a privatizált rendszerek. Az évek során mégis a washingtoni konszenzus vált a legfőbb hivatkozási alapjává a gátlástalan és pusztító privatizációnak. Az SZDSZ 1990-es szlogenje, miszerint az „állam a legrosszabb tulajdonos”, és hogy mindegy, hogy kinek és mennyiért (akár ingyen is, sőt még mi fizetünk), csak minél hamarabb magánosítsunk mindent. Mivel az átmeneti korszak társadalmában mérhetetlen különbségek voltak az információs és kapcsolati tőkét illetően, így aligha meglepetés, hogy egy igen szűk és gátlástalanul cinikus liberális oligarchia kezében halmozódott fel az értékes vagyon meghatározó része. A privatizációhoz szorosan kapcsolódik a dereguláció, amelyről a kilencedik pontban tesz említést a konszenzus szövege. A privatizáció és a dereguláció logikailag azért kapcsolódik szorosan egymáshoz, mert a privatizáció az államot a tulajdonosi státusától, a dereguláció pedig a szabályozási státusától fosztja meg. Ezért állíthatjuk, hogy a washingtoni konszenzus összességében mégis csak a globális kapitalizmus planetáris térnyerését elősegítő olyan globális „alkotmány”, amelynek pusztító következményei felmérhetetlenek.

Összefoglalás

A nyugatias modernitás létszerveződési módja a 20. század folyamán egyre kevésbé bizonyult képesnek az önmaga által keltett ökológiai, szociális és kulturális feszültségek planetáris dimenziójú kezelésére. Az önmagát félrevezető módon „globalizációnak” nevező új létmód, amelyet helyesebb „globalitásnak” neveznünk, ezért egy új létmód az emberiség történetében a tradicionalitás és a modernitás után. Az új létmód mintegy „leváltja” a valóságot, anyag helyett műanyag, élet helyett „mű élet” a génebeszettel, és lélek helyett „mű lélek” a médiamanipulációval. A globális hatalmi rendszer „szuperstruktúrája” saját létét is tagadja, összeesküvéselmélet-gyártásnak és/vagy gyűlöletbeszédnek állít be minden létezésének feltárására irányuló kísérletet. A hatalmi rendszer legfőbb intézményei a kényszerítő hatalomként működő transznacionális vállalatok, a fegyvelmező hatalomként működő IMF és hitelminősítő intézetek és az értelmező hatalomként működő globális média. Az 1989-ben létrejött washingtoni konszenzus egy olyan „globális alkotmányt” épített fel, amelynek fő hívószavai a liberalizálás, deregulálás és privatizálás.

Ellenőrző kérdések

1. Miért vált folytathatatlanná a nyugatias modernitás létmódja?
2. Melyek a globális hatalmi rendszer főbb intézményei?
3. Melyek a washingtoni konszenzus főbb törekvései?
4. Mit jelent a „valóság leváltása”?
5. Miért jelent új történelmi korszakot a globális média kiépülése?

Felhasznált irodalom

- ARONSON, E.– PRATKANIS, T.: *A rábeszélőgép*. ABOVO Kiadó, Budapest, 2012.
- BOGÁR, L.: *Magyarország és a globalizáció*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- BRAUDEL, F.: *Anyagi kultúra és kapitalizmus*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986.
- EAGLETON, T.: *A fenomenológiától a pszichoanalízisig*. Helikon Kiadó, Budapest, 2000.
- FOUCAULT, M.: *Felügyelet és büntetés*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1990.
- FRIEDMAN, M.: *Capitalism and Freedom*. University of Chicago Press, Chicago, 1962.
- KORTEN, D.: *Tökés társaságok világuralma*. Kapu Kiadó, Budapest, 1995.
- KOTLER, Ph. – LEE, N.: *Vállalatok társadalmi felelősségvállalása*. HVG Kiadó, Budapest, 2007.
- LASCH, C.: *Az önimádat társadalma*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- MARCUSE, H.: *Az egyszemélyes ember*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1990.
- POKOL, B.: *Globális uralmi rend*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2005.
- TOFFLER, E.: *Hatalomváltás*. Európa Kiadó, 1993.
- VASS, Cs.: *A média és a producens gazdaságelmélete*. AKTI, Budapest, 2004.
- VASS, Cs.: *A világrendszer-váltás: létmódváltás*. Valóság, Budapest, 1997.
- VIRILIO, P. – LOTRINGER, L.: *Tiszta háború*. Balassi Kiadó, Budapest, 1993.
- WILLIAMSON, J.: *Latin American Adjustment: How much has happened*. Institute for International Economics, Washington, D.C., 1990.

5. FEJEZET

BOGÁR LÁSZLÓ – VASS CSABA

A globalitás mint evolúciós zsákutca – válságok és megoldási kísérletek

5.1 A globalitás nem megoldja, hanem elmélyíti a válságot

Amint azt már az előző fejezetekben kifejtettük, a „valóság leváltására” épülő új létmód, a modern és hagyományos közösségek és társadalmak „feletti” „szociális térben” kiépített globalitás nem megoldja, hanem tovább súlyosbítja azt a létválságot, amelyben egyre mélyebbre süllyed az emberiség. A gigantikus dimenziójú műszaki-mechanikai evolúciós változások a tőke, illetve a tőketulajdonosok szinte korlátlan függetlenségét eredményezik, így a globális térben ellenállás nélkül közlekedni képes tőke felmondja azt a hallgatólagos stratégiai egyezséget, amely a lokalitásokhoz fűzte. Ennek eredményeképpen a nyugati társadalmak államai és állampolgárai nehéz helyzetbe, lényegében végzetes satuba kerülnek. E satuhelyzet lényege, hogy ezek a globális tőkestruktúrák azzal zsarolják meg az államot, illetve a munkavállalóként tételeződő állampolgárokat, hogy ha nem hajlandók kevesebb adóval (az állam esetében), illetve kevesebb bérrel (a munkavállaló állampolgár esetében) beérni, akkor a világnak azokba a tereibe fognak áttelepülni, ahol alacsony adó, alacsony bér és alacsony szabályozási szint van. Mindennek nyomán a növekvő munkanélküliség és a lassan, de biztosan erodáló reálberek jellemzik az egyre inkább lepusztulni látszó nyugati társadalmakat. A nyugati munkavállalók és „családüzemeik” így egyre kevésbé képesek az „élet-újratermelési” feladataikat ellátni, az idézett adatok tanúsága szerint a ma még lassú, de egyre nyilvánvalóbb lepusztulás jeleit mutatják (Spéder, 2003). És ez ráadásul egy idő után önbeteljesítő jóslatként működik, vagyis a tőketulajdonosok azon hivatkozása, hogy a munkavállalók nem képesek a kellő színvonalú termelési kultúrát biztosítani, igazzá válik. De nem azért, mert mint állítják, a munkavállalók krónikusan „túlfogyasztanak”, a „lehetőségeiken túlköltenek”, hanem azért, mert a teljesítményük valós ellenértékének egyre kisebb részét kapják meg. Ebben a helyzetben az állam és állampolgárai, ha nem akarják, hogy „élet-újratermelő üzemeik” lepusztuljanak, kénytelenek hitelt felvenni, és várni „jobb időkre”, amikor majd magasabb jövedelmeikből visszafizethetik ezeket az adósságokat. Csakhogy mivel a fent említett globális trendek igencsak tartósnak ígérkeznek, így a hitelfelvétel, az eladósodás nemcsak hogy nem megoldás, hanem éppen a helyzet katasztrofális romlását hozza magával. A folyamat úgy zajlik, hogy a lokális munkaerő egyre kisebb mértékben kapja meg a munkaereje ellenértékét, így kénytelen hitelt felvenni. A meg nem fizetett munkaerő „ellenértéke”

azonban a globális tőkestruktúrák profitjaként keresi a befektetési területeket, ahol még több profittá válhat. Tekintettel azonban arra, hogy így a pénzkínálat hatalmas mértékben növekszik, a befektetési lehetőségek viszont értelemszerűen szűkülnek, hisz éppen a globális tőke szűkíti be őket, így a kockázatok növekedése elkerülhetetlenné válik. Gigantikus piramisjátékra vagy még inkább egy buborék felfújására emlékeztető folyamatok kezdődnek el, amelyek rendszerelméletileg öngerjesztő örvénylések, és amelyek fékezhetetlenségük következtében destruktív önpusztító szisztémákká válnak. Ennek jellegzetes példáját az ingatlanpiaci buborékok adják. A nyugati társadalmakban az ingatlanok döntő többsége igen hosszú futamidejű hitelekre épülnek. Ha a hitelezési feltételek „lazulnak”, vagyis gyakorlatilag bármilyen bizonytalan körülmények között is felvehető a hitel, akkor ennek az lesz a következménye, hogy hatalmas tömegű hitel keletkezik, és a növekvő kereslet egekbe emeli az ingatlanárakat. Ám, ha a munkavállalók történelmi tendenciaként egyre kevésbé kapják meg teljesítményük ellenértékét, akkor előbb vagy utóbb egyre többen lesznek azok, akik képtelenek fizetni a törlesztőrészeket, és ez negatív örvénylést indíthat el. A rendkívül instabil, egyre bizonytalanabb „derivatívákra” épülő rendszer elkezd összeomlani, hiszen kiderül, hogy a csökkenő ingatlanárak mellett már nincs meg a jelzáloghitel fedezete. Mindez negatív öngerjesztő örvénylésként sokkal gyorsabban vezethet a rendszer teljes összeomlásához, mint ahogy a felépülése végbement. A pusztítás dimenzióit igen jelentősen növeli az a körülmény, hogy a globális tőke általános deregulációs követeléseinek eredményeképpen a pénzügyi rendszerben ment végbe a legteljesebb mértékben ez a folyamat. Ezért az öngerjesztő örvényléseket még idejében csillapítani képes mechanizmusok egyáltalán nem működnek, így a buborékok kipukkadása hihetetlen károkat okozhat. A továbbiakban azt a folyamatot tekintjük át, amelynek nyomán 2007–2008 óta egyre súlyosabb örvénylések zajlanak a globális térben, és egyre csekélyebb esély látszik arra, hogy a globális rendszer egészének az összeomlása elkerülhető legyen. Hogy miért, annak megértéséhez először fel kell tárnunk ennek a legújabb Nagy Globális Válságnak a mélyszerkezetét.

5.2 A Nagy Globális (V)Álság

A címben lévő szójáték arra utal, hogy bár a válságnak megvannak azok a mélyszerkezeti okai, amelyek az egyre súlyosabb örvényléseket előidézik, de maga a válság egyben „álság” is, amennyiben kiváltása mögött globális koncepció és kivitelezés húzódik meg. Szándékos magyartalansággal fogalmazva, a válság nemcsak úgy „megesik”, hanem „csinálva” (is) van. A 2007–2008-ban kezdődő és máig is tartó globális válságörvénylések mélyén azok az alapvető feszültségek húzódnak meg, amelyeket az előző fejezetekben már vázoltunk. Ez is logikus, bizonyos értelemben várható és kiszámítható volt. Az amerikai ingatlanpiacon kialakuló gigantikus „buborék” kipukkadására előbb-utóbb számítani lehetett (Almás, 2009). A világgazdaság meghatározó komplexumáról van szó. Az USA ingatlanvagyonra ugyanis a világ leghatalmasabb anyagi vagyontömege, teljes értéke 15–25 ezermilliárd dollárnyi értéket képvisel. E roppant méretű

vagyon hosszú időn át végbemenő irreális, alaptalan, hisztérikus várakozáson nyugvó felértékelődése csupán egy jól megtervezett virtuális valóságépítő stratégia része volt. A tökéletesen felelőtlen, szinte semmilyen garanciát nem igénylő hitelezés kvázi végtelen keresletet támasztott, és ez a megalapozatlan kereslet a kvázi végtelen felé hajtotta az árakat. A folyamat értelemszerűen öngerjesztő, mert az árak folyamatosan gyorsuló növekedése minden szereplőt arra ösztönöz, hogy befektetési (vagyis egyértelműen spekulatív) céllal növelje vásárlásait, ami még tovább hajtja az árakat, és így tovább. Mivel azonban a hitelfelvételt gyakorlatilag semmilyen biztosítékhoz nem kötik, így törvényszerű, hogy növekedjen a hitelcsődök száma és aránya. A csőd egy idő után kiterjed a jelzálog-hitelezéssel foglalkozó cégekre, befektetési bankokra, majd az egész bank és biztosítási rendszerre, végül az egész gazdaságra, ami ezt követően általános társadalmi és politikai krízishez, akár a totális összeomláshoz vezethet. Ahogyan azt az előző fejezetekben már kifejtettük, az öngerjesztő örvénylések klasszikus megjelenési formái, a láncreakció, a lavina, egyes élőlény-populációk túlzaporodása, vagy éppen a rákos burjánzás ugyanezt a mintázatot képviselik. A lényeg itt is az, hogy egy kritikus ponton túl olyan visszafordíthatatlan, megállíthatatlan folyamatok indulnak el, amelyek ellenőrzése és csillapítása már értelmezhetetlenné válik. A folyamatot azonban az tette igazán drámaivá, hogy az elmúlt évtizedek során a washingtoni konszenzus iránymutatásai alapján elindult liberalizálási és deregulációs folyamat lényegében ellenőrizhetetlen burjánzást indított el a globális pénzhatalmi rendszerben. A pénzügyi buborék immanens belső mechanizmusok nyomán is folyamatosan fújná fel önmagát, azonban a pénzügyi rendszer totális deregulációja nyomán a piramisszerűen egymásra épülő spekulatív pénzügyi eszközök léte tovább gyorsítja ezt az önmagában is éppen eléggé végzetes folyamatot. A mostani válság példátlan mélysége és időbeli elnyúlása éppen annak a mélységében pusztító erőnek tulajdonítható, ami ebből az összefüggésből származik. Az öngerjesztő növekedés alig egyetlen év alatt váltott át öngerjesztő önfelszámolásba, amelynek nyomán, 2008 őszén egy évszázada nem látott dimenziójú végzetes fenyegetést jelentő folyamatok bontakoztak ki. Néhány hét alatt olyan hatalmas bankok, jelzáloghitel-intézetek, befektetési társaságok és biztosító intézetek omlottak össze, amelyek még néhány héttel az összeomlás előtt is elsőrendű minősítést kaptak a hitelminősítőktől. Az összeomlás igen rövid időn belül olyan pánikreakciókhoz vezetett, ami azokat az intézményeket, hitelezési láncokat is romba döntötte, amelyek egyébként egészséges alapokkal rendelkeztek. Mindez az egész hitelezési rendszert hisztérikus „túlreagálásra” készítette, ami igen rövid időn belül a hitelezési rendszer teljes blokádjához vezetett, amelynek következménye az lett, hogy mivel a gazdaság normális hétköznapi működéséhez szükséges források is elapadtak, a válság elképesztő gyorsasággal terjedt szét az egész gazdaságban.

A pánikkal kapcsolatban azonban egy rövid kitérőt kell tennünk. Amint azt már említettük, a világ „leganyagibb” dolga, a pénz, a világ „legszellemibb” dolgára, a hitre és a bizalomra épül. Amint ez meginog, minden anyagi struktúra kártyavárként omlik össze. A gazdaság és különösen a pénzügyi rendszer tehát mindig olyan komplex lelki, erkölcsi, szellemi alapokra épül, ami egy sajátos „lélektani várakozásoknak” nevezhető aurát hoz létre (Lucas, 1980). Éppen ezért van rendkívüli jelentősége annak, hogy

a láncreakcióra vagy éppen lavinára emlékeztető pánik és hisztéria eluralkodását csillapítani tudja-e az adott emberi közösség. Olyan rendszer elméletileg sem létezhet, amely egy benne eluralkodó hisztérikus pánikot spontán mechanizmusokkal megfékezni lenne képes. Az örvénybe került embert, vagy éppen a jeges úton irányíthatatlanná váló autó vezetőjét nyugodt, higgadt viselkedésre inti a népi bölcsesség, de a dolog lényege éppen az, hogy az ösztönös reakciók ilyenkor sokkal inkább visznek a biztos pusztulásba, mint sem a végzetes helyzet elkerülése felé. A 2008 őszen eluralkodó globális pánikkal kapcsolatban legelőször is azt kell rögzíteni, hogy a világot meghatározó véleményhatalmak nemcsak hogy semmit nem tettek a pánik csillapítása érdekében, hanem láthatólag fokozni igyekeztek azt. Erre a talányos összefüggésre akkoriban nem nagyon lehetett választ adni, ma már azonban a kellő távlatból szemügyre vett folyamatok segíthetnek a lényeg megértésében. Ha alaposan szemügyre vesszük például a meghatározó globális véleményhatalmi orgánumokat, mint amilyen a *The Economist* vagy a *Financial Times*, akkor azt látjuk, hogy már a címlapjaikon is harsány módon hirdették, mondhatni tették közhírré a világ végének bekövetkeztét. Tették ezt egy olyan helyzetben, amikor a népi bölcsesség nyugalomra intő logikája alapján a dolguk akkor is a csillapítás lett volna, ha egyébként valóban elkerülhetetlen végzet lett volna jelen. Erre a talányra sok év távlatából a következő magyarázat adható. A hisztéria szítása, a logikus csillapítás helyett azt a célt szolgálta, hogy a globális pénzhatalmi rendszer minden veszteségét a közösséget megtestesítő állammal fizettesse meg. Ez a planetáris dimenziójú komplex zsarolási folyamat arra az egyébként logikus feltételezésre épült, hogy az államok pontosan látják beszorított „satu helyzetüket”. A globális pénzhatalmi rendszer elismerte ugyan, hogy „felelőtlen” volt a hitelezés, de erre válaszul a drámai események nyomán gyakorlatilag az egész hitelezési rendszer azonnali befagyasztására készült. Világossá tette az államok számára, hogy a hitelezési rendszer romba döntése nyomán példátlan gazdasági összeomlás jön, amelynek polgárháborús következményeit az államot megtestesítő politikai osztály viseli majd. A zsarolási kísérlet meglepően hatékonynak bizonyult, az államok fizettek. Az USA szövetségi állama és az Európai Unió államai nagyjából hasonló összeget, 6-6 ezer milliárd dollárt jutattak a pénzhatalmi rendszer bankjainak. Először ugyan felmerült, hogy ez hitelkonstrukció legyen, sőt az is, hogy ennek fejében az államok tulajdonrészt kapnak a globális pénzhatalmi rendszer bankjaiban, de végül ez a körülbelül 12 ezer milliárd dollárnyi összeg egyszerű „viszonzatlan transzferként”, vagyis valójában ajándékként került a bankokhoz. Némi visszatetszést szült 2008 és 2009 fordulójának vészterhes hetei során, hogy egy ilyen évet követően is horribilis, milliárd forintos nagyságrendű jutalmakat osztogattak a bankvezetőknek, de éppen a fentiekből látszik, hogy „volt mit” ünnepelni. Mindez persze úgy ment végbe, hogy a közvélemény arról értesült csupán, hogy a nehéz helyzetre való tekintettel az államok „konszolidálják” a bankokat. Stiglitz (2003) Nobel-díjas amerikai közgazdász ezt szellemesen úgy írta le, hogy a „a nyereséget magánosítják, a veszteséget viszont államosítják” a bankok. Az uralkodó média tehát az egész folyamatot, mint egyszerű technikai segítséget írta le, aminek mindenki számára csak egyértelműen pozitív következményei lehetnek. A 2009-es év hatalmas gazdasági visszaesése, a munkanélküliség ugrásszerű növekedése, az állami bevételek jelentős csökkenését és

a kiadások jelentős növekedését hozta magával. Mindez az államháztartások deficitjének növekedését és az államadósság szintjének emelkedést eredményezte. Mikor ez és ennek nyomán a „válság van, mindenkinek áldozatot kell hoznia” szlogen eredményesen elterjedt, a globális média kezdett „rácsodálkozni” arra, hogy milyen sebességgel nőnek az államok adósságai. Persze azonnal „túlfogyasztást”, pazarlást, „fiskális alkoholizmust”, felelőtlen túlköltekezést kezdtek emlegetni, és fel sem merült az a lehetőség, hogy például azért nő az államadósság, mert az államok bankoknak „ajándékozott” 12 ezer milliárd dollárjának a „negatív lenyomatát” láthatjuk benne. Mindebből drámai módon kitűnik, hogy a globális médiának, illetve a producensnek milyen meghatározó szerepe van a világ folyamatainak befolyásolásában. Az így felfestett hamis valóság ugyanis, mint egyetlen lehetséges magyarázat rögzült a köztudatban vagy talán inkább a „köztudatlanságban”. A pusztító következmények elsősorban a négy déli országban és Írországban vezettek a legsúlyosabb helyzet kialakulásához, erről majd külön fejezetben szólunk. Ezeket az országokat, a kezdőbetűik tudatos koncepcióra épülő sorba rendezésével PIGS országoknak nevezte el a globális média, és mint tudjuk, ez az angol szó azt jelenti „disznók”. De még mielőtt ebben belekezdենék, egy fejezetet a globális „birodalom” meghatározó országának, az USA-nak szentelünk.

5.3 Amerika „kettős” szerkezete

Az Amerikai Egyesült Államok fizetéseképtelenné válása, mint lehetőség is a legképtelenebb dolgok közé tartozott az elmúlt évszázad során. Ez a helyzet azonban megváltozóban van, a „birodalom” láthatólag egyre súlyosabb helyzetbe kerül. A békeidőben példátlan eladósodása azonban nemcsak pénzügyileg, hanem szimbolikusan is értendő, Amerikának ugyanis gigantikus „adóssága” van az egész világgal szemben. Hogy miként is alakult ki ez az adósság, azt akkor érthetjük meg, ha kissé elszakadunk a lejtásvástechnikai felszíntől, és alaposan megvizsgáljuk a folyamat mélyebb szerkezetét. Amivel először is szembesülnünk kell, az az, hogy Amerika kettős szerkezetű (Vass, 2006). Van egy „USA nevű” nemzetállam, amely bár hatalmas erejű, de természetét és alapvető működési elveit illetően nem különbözik a világ más nemzetállamaitól. Ám van egy „birodalmi Amerika” is, amely nem elsősorban a fizikailag érzékelhető térben, hanem a társadalmi lét szociális mezőiben létezik. Ez a „birodalom” a nemzetállam Amerikát egyszerű „állványzatként” használja, és ha kell, ugyanolyan kifosztható „erőforrás-tárolónak” tekinti, mint általában az egész világot. Ezzel magyarázható a világtörténelem leggazdagabb országában a tömeges nyomor megrendítő jelenléte, és ennek nyomán például a születéskor várható élettartamnak az anyagi gazdagsághoz és az egészségre fordított gigantikus összegekhez képest megdöbbentően alacsony szintje. A születéskor várható élettartam az USA-ban alig különbözik a vietnámitól vagy a kubaitól, aminek nemcsak az a pikantériája, hogy ezek sokkal szegényebb országok, hanem az is, hogy ráadásul „öselenségek”, akikkel szemben Amerika fölényének felmutatása már csak presztízssokokból is fontos lenne. Az anyagi gazdagsághoz képest kirívóan rossz egészségmutatók ráadásul a világon a legmagasabb egy főre jutó egészségügyi ki-

adási szintje mellett állnak fenn. Tehát ebből az is nyilvánvaló, hogy Amerika rendkívül alacsony hatékonysággal használja fel az egészségvagyonának újratermelését biztosító anyagi erőforrásokat. A birodalmi szuperelit pazarol, a legszegényebb százmilliós népességcsoportnak pedig az elemi egészségmegőrzés is vágyálom csupán. Nem véletlen, hogy húsz éve a legélesebb belpolitikai viták éppen az egészségügyi rendszer működtetésével kapcsolatban zajlanak, és a most kialakuló konfliktustérben is kulcsszerepet játszik az egészség ügye. A birodalmi elitek „sztratokráciája” (Castoriadis, 1989) minden olyan szolidaritási köteleket felszámolna, amely még a nemzetállam Amerikához köti. Az amerikai költségvetés egyre súlyosbodó deficitjei, és az ebből felhalmozódó, békeidőben példátlanul magas államadóssági szint, annak ellenére következett be, hogy a „birodalmi Amerika” most már több mint negyven éve felmondottnak tekinti azt a globális hatalmi alkut, amely 1945-ben a világ urává tette. Ennek lényege az volt, hogy a dollár világpénz lett, így az amerikai költségvetés egyszerű „pénzjegynyomdaként” működtethető. Vagyis így a világ azon részével fizetethető meg a deficit, akik dollárban tartalékolnak, márpedig a világ abszolút döntő többsége (élen a több mint háromezer milliárd dollárt tartalékoló Kínával) éppen ezt teszi a háború óta folyamatosan. Az 1945 és 1971 közötti 26 év során az amerikai államkincstár vállalta, hogy a világ jegybankjainak dollártartalékait bármikor rögzített árfolyamon aranyra váltja. (Az egyetlen – Charles de Gaulle – francia elnökön kívül senki nem merete ezzel kapcsolatban igazán komolyan tesztelni az amerikai birodalmat.) Ez a rögzített árfolyam 35 dollár volt troy unciánként (egy troy uncia 31,10348 gramm) az elmúlt évek során pedig már kettőezer dollár felett is járt. A világ dollárban tartalékoló döntő többsége tehát folyamatosan annyit veszít, amennyit a 35 dollár és a 2000 dollár közötti „rés” jelent. Hogy ez mekkora összeg, azt úgy érthetjük meg, ha szembesülünk azzal, hogy ez 1971 óta kumuláltan körülbelül akkora, mint a világ egész anyagi vagyona, tehát 200 ezermilliárd mai dollár. Azaz az elmúlt negyven év során az amerikai „birodalom” a világ teljes potenciálisan képződő anyagi vagyonának a felét „szivattyúzta” át folyamatosan a saját céljaira. Az elmúlt negyven év során lényegében több mint kétszer annyi erőforrást fogyasztott el, mint amennyit saját teljesítményével létrehozott. Ebben a tükörben szemlélve a dolgokat még inkább megdöbbentő, hogy a költségvetés deficitje szinte folyamatosan nőtt, az államadósság pedig messze 100% fölé kúszott. A probléma lényege azonban az, hogy Amerika kettős szerkezetű, de a „két” Amerikának csak egy költségvetése van, és ebbe az egy költségvetésbe kell belepréselni a nemzetállam Amerika és a globális Amerika minden kiadását. A birodalmi Amerika kiadási oldalát három gigantikus történelmi probléma terheli krónikusan. Az első a birodalmi szuperelit csillagászati jövedelmei és lényegében teljes adómentessége, a második az „amerikai álom” látványtechnikai elemeként a százmilliós középosztály, vagy inkább „középtársadalom” saját teljesítményéhez képest szintén irreálisan magas jövedelmei, és végül harmadszor, a „világcsendőr” szerepből adódó mérhetetlenül nagy katonai kiadások. Ezek a birodalom fennmaradása szempontjából döntő fontosságú alappillérek most már azért fenntarthatatlanok, mert a világ egyre inkább vonakodik kielégíteni a birodalmi Amerika finanszírozási igényeit. Ám ezek a pontok abszolút tabunak számítanak, tehát érinthetetlenek. Hogy a döntően „amerikai” globális

pénzhatalmi elit mértéktelensége nem ismer határokat, azt az elmúlt öt év globális „álságválsága” drámai módon jelzi. Hogy az amerikai álmodt megtestesítő középosztály azonnal polgárháborút robbantana ki, ha közölnék vele, hogy rövid időn belül „vissza kell mennie” a piaci teljesítményei alapján „járó” jövedelemszintre, ami alig több mint egyharmada lenne a jelenleginek, az szintén evidencia. És végül, de nem utolsó sorban a birodalom számára értelmezhetetlen a globális katonai szerep mérséklését is, így a kör bezárul. A rendkívül instabil globális helyzetet figyelembe véve, tehát a világ nagy valószínűséggel inkább vállalja a birodalmi Amerika kiadásainak fedezését, mint azokat az ismeretlen veszélyeket, amelyek az amerikai birodalom széthullásából következnek. Az is nyilvánvaló azonban, hogy valami olyan új globális egyezsége volna szükség, amely a birodalom létének fenti három alappilléret képes lenne fokozatosan mégis csak „átépíteni”. Egy ilyen egyezés létrejötte egyelőre várat magára, és azt is igen nehéz megjósolni, hogy van-e bármilyen esély rá.

5.4 PIGS, avagy a disznókat leölik ugye?

A görög nyelvben akronimának nevezik azt a nyelvi konstrukciót, amikor valamilyen rövidítés önállóan is értelmes szót ad. Nyilván olyan szót, ami valamilyen módon utal arra, amit a rövidítés takar. A PIGS rövidítés négy ország nevének a kezdőbetűiből épül fel (Vernet, 1997). Portugáliáról, Itáliáról, Görögországról és Spanyolországról van szó. A PIGS összeolvasva viszont egy angol szó, ami azt jelenti „disznók”. Jóindulatúan persze feltételezhetnénk azt is, hogy csupán a véletlen műve, hogy éppen ebben a sorrendben rakták össze „valakik” ezeket az országneveket, ám a részben mesterségesen előidézett válság „csináltságának” ismeretében ezt aligha feltételezhetjük. Sokkal inkább újabb tanújelét láthatjuk a globális véleményhatalmi gépezet működésének. A disznók kifejezés egyfelől eleve megbélyegzi a négy országot, és alantas, semmiféle együttérzésre alapot nem nyújtó „lényekként” jeleníti meg őket, másfelől, mintegy eleve legitimálja is a velük szemben alkalmazott bánásmódot. De vajon milyen okok vezettek ennek a helyzetnek a kialakulásához? Mivel magyarázható, hogy alig négy év alatt ezek az országok akkora anyagi veszteségeket szenvedtek el, amelyek legfeljebb egy világháború pusztításával vethetők össze? A becslések szerint mindez legalább egy évtizeddel vetette vissza ezeket a társadalmakat, sőt a legsúlyosabb helyzetben lévő Görögország esetében ez közelebb van a húsz évhez. Ez a négy mediterrán ország a nyolcvanas években vált az európai integráció tagjává. Földrészünk hatalmi struktúrái „felemelésükkel” szerették volna elkerülni azt, hogy permanens polgárháború színterivé váljanak ezek az egyébként főként éppen geostratégiai szempontból döntő fontosságú országok. Bár igen jelentős erőforrás-juttatásban részesültek, ám ennél csak azok az összegek voltak sokkal magasabbak (legalább négyszer-öttször akkorák), amelyeket profitként és kamatként vontak ki tőlük Európa meghatározó nagyhatalmainak globális tőkestruktúrái. Olaszország esete némileg azért tér el a többitől, mert ez Európa egyetlen olyan országa, ahol a centrum–periféria határvonala nagyjából az ország mértani középpontján halad át. Vagyis az „Észak” a tőkeszivattyúk egyik oldalán „Dél”

meg a másik oldalán fekszik. Az uralkodó elbeszélési mód ezért szemléli értetlenül a 2. világháború óta, hogy bár óriási pénzeszközökkel és energiákkal igyekezett az európai integráció mindent megtenni az olasz Észak és Dél közötti fejlettségbeli szakadék mérséklésére, ma a különbség mégis nagyobb, mint hetven évvel ezelőtt volt. Az uralkodó beszédmód, ugyanis képtelen felfogni, hogy éppen az általa „strukturális” okokból megragadhatatlan hatalom-gazdasági összefüggések teszik lehetetlenné e szakadéknak nemhogy a felszámolását, de még az enyhítését is. Az a rejtett hatalomszerkezet, ami fenntartja ezt a sajátos „munkamegosztást”, lényegében kizárja ezeknek az országoknak, köztük az olasz Délnek, mint „országnak” a centrumhoz való tényleges felzárkózását. A nyugat-európai centrum és a dél-európai periféria közötti hatalomgazdasági viszony meghatározó eleme, hogy a perifériákra, mivel „tőkeszegények”, hitel és működő tőke export formájában folyamatosan áramlanak a centrum globális tőkestruktúráinak erőforrásai. Hosszú távon azonban ez nem növeli, hanem paradox módon csökkenteti ezeknek az országoknak a felzárkózási esélyeit. Ennek az oka abban a sajátos összefüggésben rejlik, hogy a hitel minden esetben csapdának bizonyul, mert a teljes tartozás egyre nagyobb részét a felgyülemlett kamatos kamat teszi ki. És mivel euróövezeti országokról van szó, így a leértékelés/elinflálás lehetősége nem értelmezhető, tehát a válság közvetlenül jelenik meg a gazdaságban. A centrum országokból bejövő működő tőke pedig valójában azért nem járul hozzá a periféria országainak felemelkedéséhez, mert ezen országok számára nagyobb költséget jelent a külföldi tőke működési feltételeinek megteremtése, mint amennyit hozadéka a külföldi tőkének van az ország számára. A magyar nyelv humora és hajlékonysága ezt úgy fejezi ki, hogy befektetés helyett „kifektetésről” van szó, illetve hozam helyett „viszembről”. A 2008-ban elkezdődött globális válságörvénylesek természetesen fokozott veszélyt jelentettek ezen országok számára, hiszen függő helyzetük kiszolgáltatottá és instabillá tette őket. Feltehetőleg ez tette őket igazán alkalmassá arra, hogy egyfajta olyan kísérleti tereppé váljanak, ahol a globális pénzhatalmi rendszer „fegyverei” kipróbálhatók. A pénz egyszerű technikai közvetítésként vált a hatalom esszenciájává, szimbolikus és valóságos megtettesítőjévé és egyúttal fegyverré is. A kamat és az árfolyam a mai globális rendszerben már egyértelműen fegyverként működik. Azok a nagy átváltási arányokat szabályozó gigantikus rendszerek, ahol a kamat és az árfolyam formálódik látszólag mindenki számára elérhetetlenek. Az uralkodó nézetrendszer ezért evidenciának tekinti, hogy ezeket egyetlen piaci szereplő sem tudja befolyásolni, a leghatalmasabb szereplők is teljesen passzív elfogadói a világtörténelem „legjobb önszabályozó rendszereként” működő piacnak. A valóság ezzel szemben az, hogy a globális hatalmi rendszer mesterségesen keltett, és persze minden alapot nélkülöző hisztériahullámai igen rövid idő alatt végbemenő brutális változásokat tudnak indukálni ebben az „önszabályozónak” feltételezett komplexumban. Mindez azért lehetséges, mert az informatika, elektronika, média összeolvadása nyomán létrejött producens szuperstruktúrája lehetővé teszi, hogy rövid idő alatt rendkívüli erejű és azonnal az egész világ számára észlelhető hisztériák lökéshullámai bármikor kivitelezhetőek legyenek. Az igaz, hogy ezekről a spekulatív pénzügyi terrortámadásokról rövid idő alatt kideríthető lenne, hogy valójában alaptalanok, de mire ez kiderülhetne, addigra a hisztéria már „önjáróvá” válik, és esetleg olyan pusztító láncreakciót indíthat el,

ami (hamis) önbeteljesítő jóslatként, de mégis romba dönthet egész nemzetgazdaságokat is. A PIGS országok esetében tehát ezt a „fegyverrendszert” próbálta ki a globális hatalmi rend, és egyszerűen gyakorló „lőtérre” változtatta a négy mediterrán országot. Az első és mindmáig legsúlyosabb helyzetbe került áldozat Görögország. Miközben Görögország az európai kultúra bölcsője, de egyúttal akár a koporsója is lehet. A hisztériakeltés egyik fontos eszköze, ebben az esetben „fegyvere”, a CDS nevű pénzügyi-biztosítási eszköz lett. Az eszköz persze régebben is létezett, ám igen széles körű ismertségre éppen ebben a válságban tett szert. A Credit Default Swaps angol rövidítés, ami magyarul azt jelenti, hogy olyan biztosítási forma, amely alkalmas arra, hogy segítségével akár nullára csökkentjük annak kockázatát, hogy az adósaink fizetésképtelenné válása nyomán mi magunk mint bank, szintén fizetésképtelenné váljunk. Értelemszerűen minél kockázatosabbnak ítéli a piac a hitelfeltevőt, esetünkben egy nemzetgazdaságot, annál magasabb lehet a CDS. Ez azonban egyúttal azt is jelenti, hogy maga ez az egész mechanizmus is fegyverré tehető. Vagyis a mesterségesen keltett médiahisztériával rövid idő alatt olyan jelentősen lehet emelni a CDS-mutatókat, hogy ezután már ennek kiugró értéke lesz a hisztéria legfőbb mozgatója. Görögország esetében a CDS-mutató egyetlen év alatt nőtt a 300-as értékről 10 ezer fölé, ami a kamatokat illetően azt jelentette, hogy 3% helyett 53%-os kamatfelárat kellett fizetnie. Nyilvánvaló, hogy ilyen szintű kamat valójában már a teljes csődöt jelenti, nem létezik olyan szuverén, aki ilyen szintű kamat fizetésére képes lenne. Az összeomlás elkerülése érdekében az Európai Unió Bizottsága a Nemzetközi Valutaalappal összefogva gigantikus „mentőcsomagot” nyújtott Görögországnak. Az uralkodó elbeszélési mód azonban kizárólag a megszorítások hagyományos logikáját képes értelmezni, ezért most kitérőként összefoglaljuk a globális hatalomgyakorlás ezen alapttechnikájának a lényegét.

5.5 Megszorítás-gazdaságtan, a „strukturális reformok” mitológiája

A globális hatalomgyakorlás lényege a hatalom koncentrációjának folyamatos öngerjesztő örvénylésként végbemenő növelése. A hatalomkoncentráció növelésének egyik legkézenfekvőbb módja az emberi társadalmak anyagi javainak, jövedelmének és vagyonának folyamatos elszívása, valamint a globális pénzhatalmi rendszerbe történő koncentrálása. Mindez nem mehetne végbe, ha viszonylag zárt lokalitások hálózataként létezne a világ. Azonban, amint azt már több oldalról is igyekeztünk megvilágítani, az elmúlt negyven év során a világban lezajló műszaki változások megnyitották az utat a lokalitások zártságának teljes felszámolásához. A liberalizáció, dereguláció, privatizáció (a washingtoni konszenzus fő jelszavai) lehetővé tették, hogy a leghatalmasabb transznacionális tőkestruktúrák planetáris dimenziójú „szabad” mozgása lényegében korlátlanul váljon (Williamson, 1990). Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy mivel mind a termelésük, mind az értékesítésük a „magasabban fekvő” globális térbe tevődik át, nem kötik őket többé a lokalitások egyensúlyi feltételei. Minden számukra közvetlenül negatív következmény nélkül megtehetik, hogy évtizedekkel visszavetik az eredeti „élő-

helyüket” jelentő lokalitások reálbéreit, illetve tartósan igen magas szinten tarthatják a lokális munkanélküliség szintjét. Ha ezek a lokalitások többé-kevésbé ma is viszonylag zártak lennének, akkor erre semmiképpen nem volna módjuk. S mivel ezekben a ter-ekben a családüzemek és az államüzem (Vass, 2000) is egyre lepusztultabbá válik, így érthető, hogy egy kritikus ponton kénytelenek a hitelfelvétel, vagyis eladósodás útjára lépni. Ám a hitelt értelemszerűen ugyanaz a globális pénzhatalmi rendszer folyósítja számukra, így az többnyire rövid időn belül végzetes csapdává válik. Hitelt felvenni ugyanis csak olyan szereplőnek lenne szabad, aki biztos benne, hogy olyan hozadékot ér el, ami nagyobb, mint a fizetendő kamat. Ha ugyanis erre nincs lehetőség, az adós megsemmisíti önmagát ebben a negatív spirálban, hiszen ha azért vett fel hitelt, mert a tőkét nem tudja felhalmozni, akkor ha továbbra is csökken a reálbére, a tőkét sem fogja tudni törleszteni, nemhogy a kamatot. A magyar devizaadósok esetében ráadásul még az árfolyamvesztés is tetézi ezt a végzetes katasztrófát. Az „élet-újrateremtő” családüzem és az ezt kiegészítő államüzem fokozatos és egyre súlyosabb eladósodása így elkerülhetetlennek látszik. A globális hatalmi rendszer „értelmező hatalmi” részlege, ami nem más, mint a globális producens, a hamis értelmezés ketrecébe zárt világ számára ezt úgy próbálja megmagyarázni, hogy mind az állam, mind annak polgárai „túlkölteznek”, pazarolnak, hedonizálnak, „tovább nyújtózkodnak, mint ameddig a takarójuk ér”. És az ő magyarázatuk szerint ez és csakis ez lehet az eladósodásuk fő oka. Ezek a hamis metaforák azonban csak arra szolgálnak, hogy indokolhatóvá tegyék az újabb és újabb erőforráselszívást. A folyamat ettől kezdve egyre inkább egy negatív spirállá válik, amit logikailag könnyű belátni. Az állam és az állampolgárok jövedelmeinek elszívása, amelynek egészét a köznyelv találóan „megszorításnak” nevezett el, értelemszerűen csak tovább rontja a helyzetet. Az egyre kevesebb jövedelem egyre csökkenő keresletet jelent. Ennek nyomán a vállalkozások egyre nagyobb része, különösen a tartalékokkal egyáltalán nem rendelkező kis- és középvállalkozások, akik egyébként a foglalkoztatottak többségének adnak munkát, összeomlanak, ami tovább növeli a munkanélküliséget. Ebből adódóan logikus, hogy az állam kiadásai ugrásszerűen megemelkednek, a bevételei csökkennek, hisz kevesebb a befizető, de egyre több a rászoruló. Vagyis a megszorítások nyomán nemcsak hogy nem javul az államháztartás egyenlege, de még romlik is, ráadásul egyre alacsonyabb jövedelmi szintek mellett alakul ki egyre nagyobb egyensúlyhiány. És ezzel el is érkeztünk a folyamat lényegéhez, mert éppen ez a globális hatalmi rendszer stratégiai célja. Nevezetesen az, hogy a kialakuló egyensúlyhiányokért a felelőtlen államot és annak még felelőtlenebbül viselkedő polgárait tegye felelőssé (Bogár, 2012). A népmesék ősi bölcsessége ezt úgy írja le, hogy két medvebocs talál egy nagy darab sajtot, de nem tudják kettéosztani. Amíg civakodnak, megjelenik a róka, és felajánlja „szolgálatát”, hogy majd ő „igazságosan” elosztja a sajtot. Ezt úgy hajtja végre, hogy az egyikből mindig egy kicsit nagyobbat harap ki, és ettől a másik lesz nagyobb, tehát akkor abból kell harapni, egészen addig, amíg ettől az „elosztástól” elfogy az egész sajt. És a civakodó, egyre éhesebb medvebocsok azóta sem értik, hogy hová lett a sajt, és főként hová lett ez a kedves róka, aki olyan bölcsen és előzékenyen próbált segíteni.

A megszorítások valójában egy általános globális erőforrás-szivattyúként működnek, amit tehát logikailag könnyű belátni és bizonyítani, a globális producens hamis értelmző hatalma mégis képes arra, hogy ennek az ellenkezőjét tegye evidenciává mindenki számára. Azt, hogy az állam és annak polgárai „fiskális alkoholizmusban” szenvednek, az „öncélú hedonista túlfogyasztás rabjai”, lényegében „szenvedélybeteg”, akiket gyógyítani kell. Vagyis a megszorítás részükről valójában egy jó szándékú, „gyógyító” eljárás csupán. Magyarországon 1978–1979 óta zajló megszorítások tízezer milliárd forintban mérhető, gigantikus károkat okoztak a magyar társadalomnak. Az első ilyen megszorítás még Kádár János nevéhez fűződik. Nevezetes hasonlata, miszerint „tovább nyújtózkodtunk, mint ameddig a takarónk ér” a hamis mitológia máig tartó alapjává vált. A mindmáig zajló megszorítások bejelentői általában, akár csak Kádár János, három dologra hivatkoztak/hivatkoznak. Az első, hogy a deficit és a deficitek felhalmozódása nyomán létrejött eladósodás alapvető okozója maga a társadalom, aki a „lehetőségein felül költ”. Tehát a társadalom megvádolása. A második maga a megszorítás, vagyis annak bejelentése, hogy mi a „felelősen gondolkodó elitek, most bármennyire is fájdalmas ez, kénytelenek vagyunk visszavonni ezeket az „illetéktelenül” a társadalomhoz került erőforrásokat. És végül, hogy lélektanilag mégiscsak egyensúlyba kerüljenek a dolgok, általában jelzik azt is, hogy mindezzel valójában „jót” tesznek, tehát, hogy így lesz „majd jobb”. Hogy a magyar társadalom számára hogyan lett „majd jobb”, azt az elmúlt, most már közel negyven év adatai megrázó módon igazolják számunkra. Az 1978 óta tartó megszorítási hullámok negyvenedik évfordulóján azzal kell szembesülnünk, hogy míg 1918 és 1938 között kétszeresére, 1938 és 1978 között az ötszörösére nőtt a nemzeti jövedelmünk, 1978 és 2018 között a növekedés legfeljebb 65%-os lesz, sőt, ha a valóban rendelkezésünkre álló jövedelmet tekintjük, akkor 2018-ban ez kevesebb lesz néhány százalékkal, mint 1978-ban volt (Bogár, 2010). Közben ugyanis jelentős mértékben nőtt a kamat- és profitkivonás, ami beleszámít ugyan a teljes nemzeti jövedelembe, de később viszonzatlan transzferként elhagyja az országot. A megszorítások lefelé húzó negatív spirálok örvényeit indítják el, így ma már evidencia, hogy alkalmazásuk, a meghirdetettekkel szemben, éppen ellenkező következményekhez vezet. Az egyensúly nemcsak hogy nem javul, de romlik, ráadásul mindez egyre alacsonyabb társadalom-újratermelési szinteken megy végbe, a társadalmi lét degenerációja így egyre elkerülhetetlenebbé válik. Az elmúlt néhány év egyetlen biztató fejleménye, hogy ezt a nyilvánvaló kudarcot most már a globális figyelmeztető-fegyelmező hatalmi gépezet is kénytelen bevallani. A Nemzetközi Valutaalap legújabb elemzése már egyértelművé teszik, hogy a megszorítások stratégiája zsákutcának bizonyult, az így „kezelt” országok ettől a „gyógymódtól” csak még betegébbé váltak. Tény viszont az is, hogy egyelőre semmi jele annak, hogy a legcsekélyebb kompromisszum lenne arra nézve, hogy akkor milyen komplex és koherens modellt kellene/lehetne a megszorításokra épülő stratégia alapjává tenni. Bár koherens stratégia valóban nem jött létre, van néhány lokális kísérlet, amelyeknek összegezhető tapasztalatai talán felgyorsíthatják e stratégia létrejöttét.

Összefoglalás

A globalitás hatalmi rendszere, állításaival és törekvéseivel szemben nem volt képes a globális válságok kiküszöbölésére, sőt e válságok egyre pusztítóbb hatásúak. Ezek egyik legsúlyosabbika a 2008 óta örvénylő, napjainkban is jelen lévő válság, amely pontosan jelzi a globális pénzhatalmi rendszer jelenlegi állapotát. A válságot az amerikai ingatlanpiaci szereplők végtelen mohósága indította el, ám a globális pénzhatalmi rendszer szándékosan szította tovább annak érdekében, hogy az államoktól újabb óriási összegeket szívhasson el. A megszorítások nyomán egyetlen gigantikus pénzügyi „fekete lyukban” látszik eltűnni a világ minden pénze. A válság mélysége ugyan nem érte el az 1929–33-as válság mélységét, ám az időbeli elhúzódása alapján az elmúlt évszázad legsúlyosabb válságáról van szó. Mindez azt jelzi, hogy a globális hatalmi rendszer egyre mértéktelenebb módon szívja el a világ erőforrásait, illetve bocsátja a világra „anyagcserevégtermékeit” részben ökológiai, részben kulturális pusztításként. Mindez egyre inkább egy planetáris dimenziójú rákos burjánzás képét vetíti elénk, egy „globalómáét”, amely az egész világot fenyegeti.

Ellenőrző kérdések

1. Miért vált ki újabb és újabb válságokat a globalitás létmódja?
2. Mit jelent Amerika „kettős szerkezete”?
3. Mit jelent a CDS rövidítés?
4. Mit jelent a PIGS rövidítés?
5. Mi volt a 2008-ban kirobbanó globális válság fő oka?

Felhasznált irodalom

- ALMÁSI, M.: *Hová tűnt az a rengeteg pénz? Válságkönyv*. Atheneum Kiadó, Budapest, 2009.
- BOGÁR, L.: *Háború a nemzet ellen*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2010.
- BOGÁR, L.: *Globális örvénylések*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2012.
- LUCAS, R.: *Rules, Discretion, and the Role of the Economic Advisor*. Chicago University Press, 1980.
- SPÉDER, Zs.: *Család és népesség – itthon és Európában*. Századvég Kiadó, Budapest, 2003.
- STIGLITZ, J. E.: *A globalizáció és visszasságai*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003.
- VAJDA, M.: *Orosz szocializmus Kelet-Európában*. Századvég Kiadó, Budapest, 1989.
- VASS, Cs.: *Családgazdaság*. TTF Alapítvány, Budapest, 2000.
- VASS, Cs.: *Túl a médián, a producens gazdaságtana*. AKTI, Budapest, 2005.
- VASS, Cs.: *Nemzet és szociológia*. Kölcsey Könyvek, Budapest, 2006.
- VERNET, D.: *L'Allemagne au coeur du débat français*. Le Monde. 24. April, Paris, 1997.

6. FEJEZET

GAZDAG LÁSZLÓ

A gazdasági fejlődés mozgatórugói

6.1 Módszertani megközelítés: közgazdaságtan – társadalom-gazdaságtan

Amikor a „fejlődés természetét” vizsgáljuk, mindig felmerül a kérdés, hogy elegendő-e a szűkebb értelemben vett gazdasági fejlődés témakörében mozogni csupán, vagy ki kell terjesztenünk a vizsgálat körét a társadalmi lét más szféráira is? Például a GDP (bruttó hazai termék) -mutató elégséges-e egy ország gazdasági fejlettségének, egy nemzet „boldogságfokának” mérésére? Gondoljunk az adott országban a környezet minőségére, a lakosság egészségi állapotára és iskolázottságára, a jövedelemegyenlőtlenségekre! Ezekkel a témákkal részletesebben a tankönyv más szerzői foglalkoznak (Csath, 12. fejezet).

Ugyanakkor tankönyvünk megírása – ahogy az az Előszóban is olvasható – abból az igényből is következett, hogy a közgazdaságtan oktatása térjen vissza, de legalábbis közelítsen a valóság feltáráshoz. A mainstream („főáramú”) közgazdaságtan az utóbbi 20–30 évben eltávolodott a tények világától, öncélúvá vált, kialakult egyfajta elefántcsonttorony-szindróma. Ez a diszciplína zsákutcája, és ebből az állapotból kell „kivezetni” az ökonómia „nagybetűs” tudományát.

A két nagy ismeretelméleti iskola, a normatív és az empirikus közgazdaságtan közül mi az utóbbi talaján állunk. Kissé leegyszerűsítve, a normatív iskola azt kutatja, hogy a gazdaságban minek kell lennie, míg az empirikus iskola azt, hogy mi van. A rendszerváltással paradigmaváltás történt nálunk a közgazdaságtanban, a munkaérték-elméleten alapuló marxi „politikai gazdaságtan” helyébe a nyugati közgazdaságtan paradigmarendszere lépett. Ugyanakkor ez egyfajta elméleti elbizonytalanodást is eredményezett, és ennek következtében gyakran a valóság kutatása és oktatása helyébe a „semleges” módszertan lépett. Márpedig a módszertan, ideértve a matematikai formulákat, a statisztikát, nem helyettesítheti a nagybetűs közgazdaságtant, hiszen annak csupán segédtudományaként tekinthető. Időnként ütköztetni is fogjuk ezeket a formulákat a tényekkel. Einstein (1879–1955) a fizika és a matematika kapcsolatáról írja, hogy „ha a matematika pontos, akkor nem a valóságot tükrözi, ha pedig a valóságot tükrözi, akkor nem pontos”. Ez fokozottan igaz a közgazdaságtanra, ahol rendkívül nehezen vagy egyáltalán nem számszerűsíthető jelenségek játszanak jelentős szerepet, például a pszichológiai mozzanatok, akár a fogyasztói döntésekben, akár a beruházási el-

képzelésekben. Friedman (1986) írja: „*A közgazdaságtannak, ahhoz, hogy... más legyen, mint ábruhás matematika, többnek kell lennie, mint tautológiák rendszerének.*” Nagyon fontos tudatosítani azt a gondolatot, hogy „*növekedni annyit tesz, hogy többek vagyunk, fejlődni viszont annyit, hogy jobbak.*” Majd látni fogjuk, hogy a fejlődés nem egyenlő növekedés kérdése élesen vetődik fel például a gazdasági hosszúhullámok úgynevezett „leszálló ágának” (helyesebben lassuló szakaszának) megítélésében, amikor a növekedés megtörik, de a fejlődés felgyorsul. A fejlődés mozzanatait igen nehéz számszerűsíteni, vagy egyenesen lehetetlen. A gazdasági hosszúhullámok oktatása egyébként is vagy teljesen hiányzik a tananyagokból, vagy nem kapja meg a súlyának megfelelő terjedelmet és figyelmet, ami nagyon súlyos hiányosságnak tekinthető. Fontos részét képezi ennek a fejezetnek a Jánossy Ferenc által felállított helyreállítási periódusok elmélete (Jánossy, 1966), amelyet közgazdaoktatásunk szinte teljesen elfelejtett.

A közgazdaságtan tankönyvekben ma is rengeteg a tapasztalat által már megcáfolt tévhit, idejérmúlt dogma. Példaként említhetjük a költség toltá és kereslet húzta bérlncfláció kérdését, vagy a munkanélküliség és az infláció közötti fordított kapcsolatot feltételező, ám szintén megcáfolt Phillips-görbe dogmáját (Friedman, 1986). De említhetjük itt a Balassa–Samuelson-hatást is, amely a közalkalmazotti béremelés inflatorikus hatásáról szól, ám a tapasztalat régen megcáfolta. Ugyancsak fenntartásokkal kezeljük a közgazdaságtan diszciplína merev felosztását makroökonómia és mikroökonómia. A kettőt szerves egységben kell tanítani és szemlélni, illetve folytonosan össze kell kapcsolni a két szintet a tisztánlátás végett. Egy példával megvilágítva a problémát: a munkabér mikroszinten költségnek tűnik, „számviteltechnikailag” így is kezeljük, de valójában, mint látni fogjuk, a bér beruházás az emberi tőkébe (Schultz, 1983). Ha pedig így kezeljük, a gazdaságpolitikának teljesen másként kell a bérkérdést megítélnie. Jelentős teret szentelünk tehát a közgazdaságtan-tudomány olyan új felismeréseinek, mint amilyen a humántőke-elmélet (Schultz, 1983). Ez pedig már továbblépést jelent a szűkebb értelemben vett közgazdaságtan (ökonómia) diszciplína szűkebb értelmezéséből egy szélesebb kört felölelő társadalom-gazdaságtan fogalomkör felé.

A matematikai–módszertani apparátust csak annyiban alkalmazzuk, amennyiben az alátámasztja a logikai mondanivalót. A „társadalom-gazdaságtan” fogalom használata tehát azt jelenti, hogy a szűkebb értelemben vett közgazdaságtanon túllépve, egy tágabb értelemben vett kölcsönhatásrendszer vizsgálatával foglalkozunk, melynek lényege a társadalom (mint szociológiai egység) és a gazdaság, mint beágyazott alrendszer közötti kapcsolatok feltárása.

6.2 A gazdaság mint a társadalom alrendszere

A társadalom négy nagy alrendszere a következő:

1. Politika (a polisz ügyeinek intézése a görögöknél) és intézményei (alapvetően az állam és intézményei)
2. Jog és etika
3. Gazdaság
4. Kultúra, világnézet, vallás

A közgazdaságtan a gazdaság törvényeit, működési mechanizmusait vizsgálja. A gazdaság a gazdálkodás gyakorlatának színtere. Gazdálkodásról az emberi történelem azon fejlődési fokától kezdve beszélünk, amikor az emberi társadalom áttért az elsajátító életmódról az előállító (termelő) életmódra. Ettől kezdve keletkeztek ugyanis felesleg, tehát kialakult az élelmiszer-tartalékolás gyakorlata, ami már gazdálkodást jelent, hiszen a tartalékokat be kell osztani időben, illetve szét kell osztani a populáció tagjai között. Az állattartásra és növénytermelésre való áttérés a termékeny félholdban kezdődött, a Mediterráneum keleti medencéjében, Kr. e. 12 000 körül, amikor véget ért egy jégkorszak, és az időjárás abban a térségben szárazabbá vált. Az állatsordák kontrollált vadászataból kinövő domesztikáció, majd a kezdetben az állatok táplálását szolgáló takarmánytermesztés, később a gabonatermelés vezetett a letelepedett életmódra, a városi civilizáció kialakulására (Bökönyi, 1978).

A gazdaság a társadalom alrendszere, amelynek keretei között végbemegy az erőforrások hasznosítása javak és szolgáltatások előállítása céljából. A három alapvető erőforráscsoport: munkaerő, termelőeszköz, természeti források. Ezek valamilyen kombinációját nevezzük az erőforrások allokációjának. A gazdaság fogalmába természetesen beletartozik még a javak valamilyen elvek szerint történő elosztása a társadalom különböző csoportjai és tagjai között.

A közgazdaságtan a gazdaság működésének törvényszerűségeit igyekszik feltárni, egyben segédeszközként szolgálva a gazdaságpolitikai gyakorlat számára.

6.3 Természet–társadalom–gazdaság: a beágyazottság kérdése

Az eddigi emberi történelem közel 97 százalékát az jellemezte, nagyjából Kr. e. 10 000 – Kr. u. 1600 között, hogy a társadalom be volt ágyazva a természetbe és a gazdaság a társadalomba. Ez a „természetes” beágyazottság tehát jellemzi az összes prekapitalista társadalmat. A termelés célja a fogyasztás volt, és nem az érték öncélú felhalmozása. Az uralkodó osztály luxusra, a dolgozó osztályok alapvető létszükségleti cikkekre költöttek jövedelmüket, és nem halmozták fel. Természetesen mindig voltak protokapitalista „zárványok”, mint a kereskedelem és a pénztőke, de ezek mindig alárendelt szerepet játszottak. Ez a „természetes” beágyazottsági sorrend egyensúlyi állapotot biztosított évezredekken keresztül. Kisebb lokális vagy regionális környezeti válságoktól eltekintve nem sújtotta az emberi társadalmat a környezet (akkor még főként a természet) leromlása, az erőforrások kimerülése. Ugyanakkor ez az állapot nem kedvezett a technikai fejlődésnek, hiszen nem ösztönzött és nem kényszerített a haladásra.

1600 után mindez megváltozik, amikor a kapitalizmus kialakulásával a „feje tetejére” áll a természetes beágyazottsági sorrend: a gazdaság maga alá gyűri a társadalmat, a társadalom pedig a természet felett akart uralkodni. A francia felvilágosodás korában már voltak gondolkodók (például Montesquieu), akik felismerték ennek veszélyeit, és figyelmeztettek is rá. A kapitalizmus egy mindent átható, elementáris innovációs kényszererőt termelt ki: a versenyt, a konkurenciaharcot, a profitmaximálás elvét.

Csak az maradhat talpon ebben a versenyben, aki hatékonyabban termel, gyorsabban tökéletesíti a technikáját. Ne feledjük el, hogy így alakult ki korunk technikai civilizációja, melynek áldásait élvezzük! Ugyanakkor ez a modell természetellenesnek, sőt társadalomellenesnek, emberellenesnek is bizonyult. Gondoljunk csak a dickensi nyomor világára, a környezetrombolásra, az elidegenedésre!

A 21. század elejére elérkezett a „végóra” abból a szempontból, hogy az emberiség fenn tud-e maradni, vagy megsemmisíti saját létének feltételeit. Ha úgy tetszik, elérkezett az idő a kapitalizmus meghaladására, persze nem azon a módon, ahogy Marx epigon követői haladtak egy atavisztikus[1], degeneratív politikai-ideológiai rendszer kiépítésekor, amint a 20. században láttuk.

Egy evolúciós folyamat kezdeteinél tartunk, amelynek végére befejeződik a természetellenes beágyazottsági sorrend megfordulása: kialakul a természetbe ágyazott társadalom, társadalomba ágyazott gazdaság „képlete”, de most már egy magasfokú technikai bázison. Itt az a lényeg, hogy ez a technikai fejlettség, illetve a további fejlődés már az embert szolgálja, beleértve annak természetes és művi környezetét egyaránt. Ez a hegeli tézis–antitézis–szintézis spirális fejlődési vonalának is felfogható (Hegel, 1961).

6.4 Konzervativizmus és innováció

Az emberi társadalom fejlődésében a konzervativizmus a meghatározó, vagyis ragaszkodás a régi, hagyományos, „jól bevált” megoldásokhoz, mechanizmusokhoz, intézményekhez. A változás, márpedig a fejlődés is változás, mindig kockázatokat jelent az egyén és a közösség számára, ezért az ember inkább ellenállni igyekszik. Minél inkább visszamegyünk időben, annál inkább értéknek tekinti a társadalom a stabilitást, a mozgatlanságot. Ezért kell az újtóknak mindig megküzdeniük a konzervativizmus visszahúzó erőivel minden korban. A fejlődés nem vezethető tehát le az ember, állítólagos kereső–kutató–megújító hajlamaiból. Jánossy (1966) hívja fel a figyelmet arra, hogy ha lennének ilyen génekbe írt hajlamaink, akkor nem látnánk ma is parasztcsaládok százmillióit szerte a harmadik világban ugyanolyan faekével szántani, mint a fáraók idejéből származó ábrázolásokon.

A történelemben azt látjuk, hogy a különös, nem tipikus mozzanatoknak van nagy szerepe inkább az innovációkban, az életformaváltásokban, semmint a „szabályszerűségnek”. Valójában a fejlődést mindig valamilyen kedvezőtlen változás kényszeríti ki, ahogy Hegel mondja: *„A történelmi haladás mindig a rosszon keresztül valósul meg”*. (Hegel, 1961). Ha nem így lenne, nem stagnáltak volna évezredek át hatalmas birodalmak Ázsiában, szinte teljes mozgatlanságban.

Amikor bekövetkezik egy kedvezőtlen változás, például az éghajlat terén, az emberi populáció számára három válaszadási lehetőség kínálkozik:

- Visszafejlődés, visszatérés egy korábbi életformához
- Elvándorlás
- Innováció

Az emberiség nagy mítoszainak visszatérő eleme a testvérgyilkosság, példa erre Káin és Ábel, Romulus és Rémus története. Itt mindig a nagy életformaváltások során a közösségen belül kiéleződő konfliktusok mitikus feldolgozását látjuk: a földművelésre áttért Káin megöli pásztorkodó (nomád) testvérét, Ábelt; a városlapító (letelepedni szándékozó) Romulus megöli az ezt ellenző, a régi nomád életmódhoz ragaszkodó Rémust. Ne feledjük, hogy a nomád életmóddal járó szabadság feladásáról van itt szó, hiszen az egyén mostantól aláveti magát egy jóval szervezettebb közhatalomnak.

Mint láthatjuk, a kapitalizmus hozta be, alig három-négy évszázada az emberi társadalomba azt az általános, mindent elsöprő innovációs kényszererőt, amelyet úgy hívunk, hogy piacgazdaság, konkurenciaharc.

6.5 Népesedés és innováció

Sztereotip elképzelés, miszerint a népesség növekedése önmagában is innovációs kényszererőt hoz létre a történelemben. Ez azonban csak csalóka látszat. A népesedésnek négy nagy szakaszát különböztetjük meg:

Első szakasz: prekapitalista társadalmak. Magas a születésszám, nincs családtervezés, fogamzásgátlás, 8-15 gyerek születik egy családban. Ugyanakkor magas a halálozási ráta is, főként a csecsemő- és gyermekhalandóság, 8-15 gyermek közül kettő-három éli meg a felnőttkort. A várható élettartam is rövid, a népsűrűség stagnál, egy átlagszám körül ingadozik. Ha mégis növekszik a népsűrűség, és túllépi az eltarthatóság határát, akkor beindul a migráció. Jó példa volt erre a történelemben a görögök kolonizációja a Mediterráneumban.

Második szakasz: a kapitalizáció kora, a 20. századig. Magas marad a születésszám, de csökken a halálozás, mert javulnak a higiéniai és a táplálkozási viszonyok. Népeségrobbanást eredményez.

Harmadik szakasz: A 20. század második felétől a fejlett világban: születésszabályozás, családtervezés, lecsökken a szaporodás üteme, de csökken a halálozási ráta is, miközben kitolódik az élettartam, ráadásul az aktív élettartam. Előregszik a társadalom, de miután az aktív élettartam nő, szó sincs arról, hogy annyira drasztikusan romlana az eltartók/eltartottak aránya, mint ahogy ezt sokan képzelik.

Negyedik (vagy inkább patológikus) szakasz: a népesség fogy, többen halnak meg, vándorolnak el, mint amennyien születnek vagy bevándorolnak. Valójában ez nem a „normális” negyedik szakasz, hanem egy patológikus tünet; az ilyen társadalom, amely nem tudja regenerálni önmagát, tulajdonképpen beteg.

Az eddigiekből következik, hogy a népességnövekedés nem tölti be a régi korokban sem az innovációs kényszererő szerepét. Az ok-okozati kapcsolat fordított: a népsűrűség akkor tud növekedni, ha ezt valamilyen kedvező változás, például innováció le-

hetővé teszi. A nagy életformaváltások, például az állattartásra és a növénytermelésre való áttérés, a letelepedett városi életforma tesznek lehetővé nagyobb népesség-koncentrációt ugyanazon a területen. A prekapitalista társadalmakban a népsűrűséget a rendelkezésre álló termőföld nagysága, termékenysége, illetve a történelmileg kialakult technikai színvonal határozta meg. Ha mégis túllépte az eltartható szintet a népsűrűség, akkor a migráció vezette le a fölösleget, ahogy például a görögökknél láttuk.

Az emberiség lélekszáma Krisztus születésekor körülbelül 230 millió lehetett, ebből 70 millióan a Római Birodalom területén éltek. 250 millióan lehettünk egy évszázad múlva, Kr. u. 100 körül.

Körülbelül 1980-tól a népességrobbanás fékeződése tapasztalható. A fejlett országokban (Európa, Észak-Amerika, Ausztrália és Új-Zéland, Japán) egészen lelassult a növekedés, sok országban inkább már stagnál. A harmadik világban, így főként Kínában, Indonéziában[2], újabban Indiában is, az intenzív felvilágosító kampánynak, az általános oktatás kiterjesztésének, esetenként, mint például Kínában a drasztikus politikai beavatkozásnak köszönhetően szintén jelentős lassulás tapasztalható.

Összefoglalás

A társadalom-gazdaságtan vizsgálati köre a szűkebb értelemben vett közgazdaságtannál szélesebb területet ölel magába. Egy ország fejlettségét nem lehet leszűkíteni a mainstream közgazdaságtan „bevált” mutatóira, mint például az egy főre jutó GDP-re. Figyelembe kell venni a környezet állapotát, a lakosság egészségügyi mutatóit, iskolázottságát és egyéb mutatókat is. Csak ebben a tágabb összefüggésrendszerben tudjuk értelmezni a fejlődés fogalmát. Közelítenünk kell a valóság feltáráshoz, mert a mainstream közgazdaságtan nagy hibája az utóbbi két-három évtizedben éppen az, hogy eltávolodott a tények világától, egyfajta elefántcsonttorony-szindróma alakult ki: öncélúvá vált az elméleti kutatás, hajlamos „eltekinteni” a valóságtól.

A gazdaság a társadalom egyik alrendszere a politika, a jog és erkölcs, valamint a kultúra és világnézet mellett. A prekapitalista társadalmakat jellemezte a természetbe ágyazott társadalom, társadalomba ágyazott gazdaság „képlete”, amely a kapitalizmus kialakulásával a „feje tetejére” állt: a gazdaság maga alá gyűrte a társadalmat, az ember uralkodni törekedett a természet fölött. A piaci verseny, a profitmaximálás logikája egyrészt elementáris innovációs kényszerítőket hozott létre, ennek eredménye lett korunk technikai civilizációja, másrészt emberellenes, természetromboló, fenntarthatatlan modellnek bizonyult. A megoldás: visszahelyezni talpára a beágyazottsági sorrendet: a gazdaság legyen az emberért (és ne fordítva), a társadalom pedig éljen harmóniában a természettel!

A fejlődést nem az ember veleszületett hajlami hozza létre, hanem a különös, nem tipikus mozzanatok, amelyek kikényszerítik a fejlődéssel történő alkalmazkodást a társadalmakból. A népesedés sem jelentett innovációs kényszerítőt a prekapitalista társadalmakban, mert a népsűrűség többnyire igazodott az adott terület eltarthatóságához, ha pedig mégis túllépte ezt a szintet, akkor a migráció megoldotta a kérdést. A népesedés függött tehát a technikai fejlődéstől, és nem fordítva.

Jegyzetek

- [1] Atavizmus: biológiai fogalom, visszaütés az ősökre. Például az Ószövetségben a szőrösen született Ézsau. Társadalmi atavizmus: visszaütés régebbi formákra. Milovan Gyilas, Tito egykori helyettese szerint a sztálini rendszer prekapitalista formák atavisztikus visszatérést jelentette a 20. században (Tőkei, 1975).
- [2] Indonéziában, a világ legnépesebb muzulmán országában, a müezzin naponta ötször az imát azzal fejezi be, hogy a nők ne felejtsek el bevenni pirulájukat.

Ellenőrző kérdések

1. Levezethető-e a fejlődés az ember veleszületett hajlamaiból?
2. A népességnövekedés képezte-e a múltban innovációs kényszererőt?
3. Mi az összefüggés a népességszám alakulása és az innovációk között?
4. Kedvezőtlen változások esetén melyek a populáció válaszadási lehetőségei?
5. Melyek a népesedés történelmi szakaszai?

Felhasznált irodalom

- BÖKÖNYI, S.: *Vadakat terelő juhász*. Magvető Kiadó, Budapest, 1978.
- BUDAY-SÁNTHA, A.: *Környezetgazdálkodás*. Dialog-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2006.
- FRIEDMAN, M.: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*. KJK, 1986.
- GAZDAG, L.: *A közgazdaságtan alapjai*. Dialog-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2007.
- GAZDAG, L.: *A fejlődés természete (Civilizációk)*. Szamárfül Kiadó, Orfű, 2011.
- HEGEL, W., F.: *A szellem fenomenológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.
- JÁNOSSY, F.: *A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok*. KJK, Budapest, 1966.
- JÁNOSSY, F.: *A gazdasági fejlődés trendvonaláról*. Magvető Kiadó, Budapest, 1975.
- POLÁNYI, K.: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1976.
- SCHULTZ, Th., W.: *Beruházás az emberi tőkébe*. KJK, Budapest, 1983.
- TŐKEI, F.: *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez. Javított, bővített kiadás*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1975.

7. FEJEZET

GAZDAG LÁSZLÓ

A gazdasági törvények

7.1 A gazdasági törvények és a természeti törvények különbözősége

A gazdasági törvények ugyanúgy objektívek, tehát tudatunktól, tudásunktól, felismerésünktől függetlenül léteznek, mint a természeti törvények. A gazdasági törvények figyelmen kívül hagyását nevezzük voluntarizmusnak. Természetesen a gazdasági törvények akkor is működnek, hatnak, ha a politika figyelmen kívül akarja hagyni őket, csak ilyenkor működési mechanizmusuk pusztító, konfliktusgerjesztő módon érvényesül. Jó példa volt erre a lenini-sztálini alaprendszer szocializmusnak nevezett különböző formáinak gazdaságtörténete: csakis e „modellek” törvényszerű bukása lehetett a végeredmény, ám addig is tengernyi szenvedést okoztak száz- és százmillióknak. De majd látni fogjuk a modernkori magyar gazdaságtörténet példáján, hogy napjainkban is tetten érhető a gazdaságpolitikai gondolkodásban a voluntarizmus – nevezetesen az úgynevezett „stabilizációs, egyensúlyteremtő csomagokban” –, amely hasonló károkat okoz, ezért feltárása a szakma, a közgazdaság-tudomány fontos feladata.

A természeti törvények abszolút jellegűek, mindig ugyanúgy működnek, míg a gazdasági törvények sztochasztikusak, tehát valószínűségi alapon, illetve tendenciaszerűen, hosszú idő átlagában jutnak érvényre. A közgazdaságtan és a gazdaság gyakran nincs szinkronban egymással, az előbbi jelentősen lemarad a valóság mögött, és ez önmagában is súlyos zavarokhoz vezet.

7.2 A közgazdaságtan ismeretelméleti irányzatai

Már volt róla szó, hogy ismeretelméleti szempontból két eltérő irányzat különböztethető meg:

- Normatív közgazdaságtan
- Empirikus (pozitív) közgazdaságtan

A *normatív közgazdaságtan*, ahogy már említettük, azzal foglalkozik, hogy milyennek kellene lennie a gazdaságnak, illetve részterületeinek. Eszerint a normatív közgazdaságtan nem közgazdaságtan, tehát nem tudomány, hanem már gazdaságpolitika, gyakorlati tevékenység, legfeljebb még nem a megvalósítás, hanem az „ajánlás” stádiumában.

Az *empirikus (pozitív) közgazdaságtan* ezzel szemben a tényeket elemzi. Ennek a szemléletnek a megjelenése nagyon fontos fordulat volt, hasonló ahhoz, amit Galileo Galilei (1564–1642) jelentett a természettudományban. Ismeretelméleti szempontból az emberi gondolkodás, a tudományok fejlődése három nagy fázisra osztható:

Első szakasz: preszokratikus (tekintélykövető) gondolkodás. A korábbi korok mestereinek, gondolkodóinak kritikátlan követése, a „tekintély” abszolút meghatározó volta.

Második szakasz: szókratészi-arisztotelészi (logikát követő) gondolkodás. Szókratész (Kr. e. 469–399) jelenti ki: „Minden állításnak meg kell mérettetnie az ész ítélőszéke előtt!” A ráció felülbíráhat bármilyen korábban megfogalmazott állítást. Továbbfejleszti a szókratészi gondolatot Arisztotelész (Kr. e. 384–322): „Minden állításnak meg kell mérettetnie a formális logika mérlegén!” Ez a szókratészi nehezen megfogható „ész” kategória helyébe már a tudományosan megfogalmazott követelményrendszert állítja: a formális logika rendszerét.

Harmadik szakasz: a Galileo Galileivel kezdődő (tapasztalatkövető) gondolkodás. „Minden állításnak meg kell mérettetnie a tapasztalat (kísérlet) mérlegén!” Ő az első valódi természettudós, hiszen ő mér, megszerkeszt ismételhető, ellenőrizhető kísérleteket a tudomány történetében először. (Rögtön az első nagy eredmény: a lefelé eső test sebessége nem függ a test tömegétől, ahogy ezt Arisztotelész gondolta.) Leonardo da Vinci (1452–1519) például azért nem volt tudós, „csak” egy korát meghaladóan merészen gondolkodó (és persze nagy művész), mert nem mért, nem végzett ellenőrizhető kísérleteket.

A közgazdaságtanban persze nem igen lehet kísérletezni, de lehet a tényeket hosszú távú idősorok alapján vizsgálni. Így cáfolta meg a modern közgazdaságtan az említett Phillips-görbét (Friedman, 1986), a bérinfláció dogmáját (uo.), vagy azt, hogy a túltermelés okozná a válságokat (uo.). Tankönyvünkben mi alapvetően az empirikus (pozitív) közgazdaságtan ismeretelméleti módszertanát követjük: semmit nem fogadunk el tényként, amit nem erősített meg eddig a tapasztalat.

7.3 A tudomány paradigmarendszerei

„Az új eszmék nem legyőzik a régit, hanem úgy jutnak diadalra, hogy a régi eszmék hordozói kihalnak.” Max Planck (1858–1947).

„Szeresd azt, aki az igazságot keresi, de óvakodj attól, aki már megtalálta!”

Kuhn (1922–1996), amerikai tudománytörténész dolgozta ki a tudományok paradigmarendszerekben történő fejlődésének elméletét. Ennek lényege, hogy minden tudomány, akár elismeri, akár nem, néhány nem bizonyítható, de a tudomány művelői számára elfogadott alapigazság, axióma kimondásán alapul egy adott korban. Miután minden tudományos állítás, törvény nem támaszkodik bizonyítható alapigazságra,

axiómára, ezért Popper (1902–1994) szerint semmilyen tudományos állítás nem igazolható, csak cáfolható. Ebből következik, hogy nem léteznek „örök igazságok”.

Az axiómák afféle sarokkövekként kijelölik az adott paradigmarendszer határait, és ez mindaddig érvényben marad, amíg valamilyen új tény valamely axióma feladására nem kényszerít minket. Az adott korban kialakult paradigmarendszer zavartalanul fejlődik mindaddig, amíg fel nem tűnnek a „kakukktojások”, vagyis az adott paradigmarendszerbe nem illő, abból „kilógó” új tények. Ilyen volt az elméleti fizikában a híres Michelson–Morley-kísérlet 1887-ben, amikor kimutatták, hogy nem létezik a feltételezett éter, amelynek rezgése lenne a fény. Ebből a kísérleti eredményből következett aztán Einstein speciális relativitáselmélete 1905-ben. Hasonló volt a kvantumelmélet születése 1900-ban, amikor Max Planck arra a következtetésre jutott, hogy az energia nem folytonosan, hanem diszkrét adagokban, kvantumokban képződik (emittálódik), vagy nyelődik el (abszorbeálódik) (Simonyi, 1998.).

A közgazdaságtan érdekes paradigmarendszer-kérdése volt mindig az érték kategória, vagyis az árcentrum keletkezésének problémája (Gazdag, 2007). Quesnay (1694–1774), a fiziokrata iskola nagy alakja még a termőföld természetes termőképességét hitte az érték előállítójának, Smith (1724–1790) munkaérték-elmélete viszont már az eleven emberi munkát, míg Gossen (1810–1858) és Marshall (1842–1924) szubjektív érték-elmélete a piacon, a fogyasztó értékítéletében találta meg az érték forrását. Quesnay idejében, Franciaországban a lakosság 95 százaléka földművelésből élt, viszont a skót Smith már a manufaktúra-korszak Nagy-Britanniájában jól megfigyelhette, hogy az árutömeg (értéktömeg) volumene az alkalmazott munkások számától, tehát az eleven emberi munkaerő mennyiségétől függ. Gossen, majd Marshall viszont már odafigyel az árucikk piaci realizálásának kérdésére, felismerik a fogyasztó (piac) fontosságát az újratermelési folyamatban. Marx (1818–1883) nagy hibája, hogy abszolutizálja, „egye-dül tudományosnak” nevezi ki a munkaérték-elméletet, s teszi ezt abból a megfontolásból, hogy csak ez a paradigmarendszer alkalmas az ő kizsákmányoláselméletének kifejtésére és igazolására.

Az emberi tényező visszahelyezése a közgazdaságtan diszciplína-gyújtópontjába a humántőke-elmélet megalkotása révén, de már a logikailag téves kizsákmányolás-elmélet nélkül, a magyar Jánossy és az amerikai Schultz érdeme.

Összefoglalás

A gazdasági és a természeti törvények hatásmechanizmusa különbözik egymástól. A természeti törvények abszolút érvényűek, mindig hatnak, a gazdasági törvények tendenciaszerűek, hosszú időszak átlagában és sztochasztikus módon (valószínűségi jelleggel) hatnak. Ami közös bennük, hogy tudatunktól függetlenül működnek. A tudomány tárgya, célja mindig e törvények felismerése, vizsgálata. A gazdasági törvények figyelmen kívül hagyását nevezzük voluntarizmusnak. Ha figyelmen kívül hagyjuk ezeket akkor is hatnak, csak esetleg pusztító-romboló módon.

Ismeretelméleti szempontból két nagy közgazdasági irányzatot különböztetünk meg: a normatív és a pozitív közgazdaságtant. A normatív irányzat azt keresi, hogy „minek kellene lennie”, a pozitív irányzat pedig azt, hogy „mi van”. Az emberi gondolkodástörténetnek három nagy fázisát különböztetjük meg ismeretelméleti szempontból: preszókratikus (tekintélykövető), szókratészi-arisztotelészi (logikát követő) és a Galilei utáni (tapasztalatkövető) korszakot.

A tudományok paradigmarendszerekben fejlődnek. Az adott korban érvényes paradigmarendszer határait néhány axióma, vagyis nem bizonyítható alapigazság jelöli ki. Ahogy a megismerésünk fejlődik, egyre több „kakukktójás” jelenik meg, vagyis olyan tény, amely nem illeszthető be az addigi paradigmarendszer keretei közé. A továbblépés csak úgy lehetséges ilyenkor, ha áttérünk egy új paradigmarendszerre. A közgazdaságtan nagy paradigmarendszerei az árcentrumot meghatározó érték kategória értelmezéséhez kapcsolódtak. A fiziokratáknál az értéket a termőföld termékenysége hozza létre, a munkaérték-elméletben az eleven emberi munka, a szubjektív értékelméletben pedig a fogyasztó értékítélete a piacon.

Ellenőrző kérdések

1. Mi a különbség a gazdasági és a természeti törvények között?
2. Melyek az emberi gondolkodástörténet nagy ismeretelméleti fázisai?
3. Mi jelent a paradigmarendszer fogalma?
4. Melyek voltak a közgazdaságtan paradigmarendszerei az értékprobléma kapcsán?

Felhasznált irodalom

- FRIEDMAN, M.: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*. KJK, Budapest, 1986.
- GAZDAG, L.: *A közgazdaságtan alapjai*. Dialog-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2007.
- GAZDAG, L.: *A menedzsment alapjai*. Dialog-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2010.
- GAZDAG, L.: *A fejlődés természete (Civilizációk)*. Szamárfül Kiadó, Orfű, 2011.
- SIMONYI, K.: *A fizika kultúrtörténete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.

8. FEJEZET

GAZDAG LÁSZLÓ

A hosszú távú gazdasági ciklusok

A természet különböző ciklusai (például a napok, hónapok, évek, évszakok, napfoltmaximum, biológiai ciklusok), meghatározzák életünket, és hasonló ciklusok mutathatók ki a gazdaságban is.

8.1 Marx 8-10 éves konjunktúraciklusai

Először kétségtelenül Karl Marx ismerte fel a kapitalista gazdaság ciklikus fejlődésének tényét. A tőke III. kötetében (Marx, 1961) 8-10 éves válságciklusokat tár fel, melyeknek szakaszai:

- megélénkülés,
- fellendülés,
- válság,
- depresszió.

Kimutatta, hogy a depresszió (pangás) szakaszában megy végbe az állótőke tömeges, lökészerű megújulása, mintegy előkészítve a következő konjunktúraszakaszt. (A válságelméletekkel később még külön fejezetben foglalkozunk.)

8.2 Fernand Braudel 3-4 évszázados ciklusai

Braudel (1985) 350-400 éves ciklusokat tárt föl kizárólag Európára, azon belül is főként Nyugat-Európára vonatkoztatva, mégpedig a népesedés alakulásával összefüggésben.

Első ciklus: 1100–1350. Permanens agrárforradalom, a katedrálisok kora, a népesség növekszik. Megjegyzésünk: Kelet-Európa ezt jelentős fáziskéséssel követte.

Második ciklus: 1350–1450. Az 1347–1349 évi nagy pestisjárvány következtében megfeleződik a népesség. Ezután lassú regenerálódás. A gabona árak lemegy, a munkaerő ára viszont emelkedik, gyors életminőség-javulás. Megint hangsúlyozzuk: az Elbától és Lajtától nyugatra eső térségről van szó, Kelet-Európa ebből (például a városiasodás, a katedrálisok tömeges építése) kimarad!

Harmadik ciklus: 1450–1750. A népességnövekedés és a technikai fejlődés lelassul, sőt, Anglia kivételével stagnálásba megy át.

Negyedik ciklus: 1750–1980. Népeségrobbanás Európában és Észak-Amerikában. Kelet-Európa fáziskéséssel követi. Kapitalizáció, gyors technikai fejlődés, urbanizálódás, erőteljes migráció.

Ötödik ciklus: 1980-tól. A népességnövekedés erőteljes lassulása, egyes térségekben leállása, sőt, népességcsökkenés. (Európában 2010-ben kilenc országban csökkent a lakosság száma.)

8.3 Nyikolaj D. Kondratyev fél évszázados ciklusai

Kondratyev [1] orosz-szovjet közgazdász a kapitalista gazdaság fejlődésében három nagy, fél évszázados ciklust mutatott ki az egy főre jutó naturáliák (egy főre vetített szén-, acél-, cement-, gabonatermelés) alapján (Sipos, 1999). Tanítványai ezt egy negyedik ciklussal egészítették ki. Bár Kondratyev nem határozta meg pontosan a ciklusok kezdő- és végpontját, ugyancsak tanítványai a nagy történelmi fordulópontokkal azonosították, és így pontosították (vagy pontosítani vélték) e dátumokat. Ebben már sajnos bizonyos átpolitizálási tendenciákat is látnunk kell, egyfajta vulgármarxista szelvényben.

Minden ciklusnak 25-30 éves „felszálló” ága és 20-25 éves „leszálló” ága van. A leszálló ág kifejezés nem pontos, ugyanis inkább lassuló szakasról kell beszélnünk. A felszálló ágat új alapinnovációk indítják be, amelyek szétterjednek térben, illetve a tevékenységek különböző területein. Amikor az innovációkban rejlő lehetőségek kimerülnek, akkor inflexiós ponthoz érkezünk, a növekedés dinamikája megtörik. Ekkor kerülünk a „leszálló” ágba (helyesebben: lassuló szakaszba), majd megjelennek az új alapinnovációk, amelyek beindítják az újabb felszálló ágat.

Első ciklus: 1789–1848. (Kondratyevnél 1780-as évek közepétől 1840-es évek közepéig.) A két végpont két forradalom.

Felszálló ág: 1789–1814. A nagy francia forradalomtól a napóleoni háborúk végéig. Kondratyev követőinél az volt az említett vulgármarxista logika, hogy a nagy politikai fordulatok (társadalmi formaváltozások) adnak új kereteket a „termelőerők fejlődésének”. Marxnál nem találunk ilyen gondolatmenetet, erre Tőkei (1960) mutatott rá többek közt.

Leszálló ág: 1814–1848. A Szent Szövetség „reakciós” restaurációs korszaka, megtörik a fejlődés.

A kérdés ennél bonyolultabb. Kissinger volt amerikai külügyminiszter (1973–1977) Metternichről és koráról írt doktori disszertációjában tényekkel bizonyítja, hogy az 1815–1848 közötti korszak nem a megtorpanás, hanem a dinamikus fejlődés és kapitalizáció kora volt Nyugat-Európában. Főként az infrastruktúra fejlődött gyors

ütemben, gondoljunk csak a vasútépítésre. Ugyanakkor az egy főre jutó naturáliák termelésében, egyes területeken (például textilipar) valóban kimutatható a lassulás. De ez összefügg az erőforrásoknak a más, dinamikusabb területekre való átáramlásával.

Második ciklus: 1849–1895.

Felszálló ág: 1849–1872. Ezt a felszálló ágat is forradalmak indítják el, mint az elsőt. Leszálló ág: 1872-ben tör ki az első világméretű túltermelési válság. A gőzgépekben rejlő lehetőségek kimerülnek. Lelassul a növekedés.

Harmadik ciklus: 1896–1945. (Kondratyevnél a vége még nincs megjelölve, hiszen őt 1938-ban vagy 1939-ben kivégzik.)

Felszálló ág: 1896–1928. A 19–20. század fordulójának komplex technikai-technológiai forradalma indítja el. A kor újdonságai: az elektromos áram használata, a robbanómotor, telefon, rádió feltalálása, a kép- és hangrögzítés lehetővé válása, valamint a vegyipar terén tapasztalható számos fejlesztés.

Leszálló ág: 1929–1945. A nagy világválság kitörése az inflexiós pont.

Negyedik ciklus: 1946-tól. Végpontja kérdéses: 2008-ban újabb válság indul!

Felszálló ág: 1946–1972. A világgazdaság látszólagos „aranykora”, töretlen növekedés. De ez egy fenntarthatatlan, környezetpusztító és erőforrás-pazarló modell.

Leszálló ág: 1973-tól. Az olajválság kitörése az inflexiós pont.

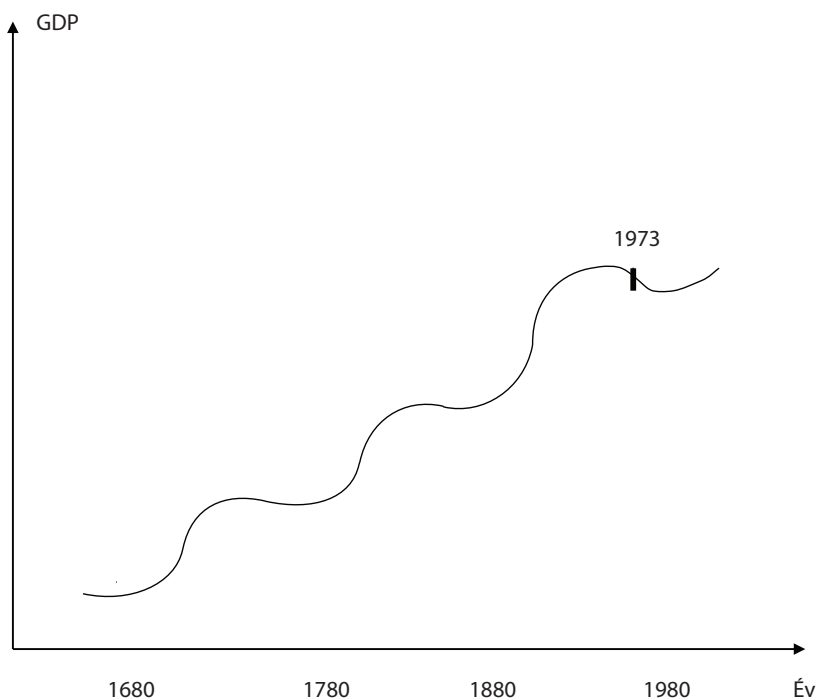
A hosszú távú termelési trendek alapvető problémája, hogy a kvantitatív (és ezért jól mérhető) adatok halmazából (növekedési adatok) gyakran igen problematikus a kvalitatív, minőségi jellegű, nehezen vagy egyáltalán nem mérhető fejlődési mozzanatokra következtetni. A szerkezeti változások idején az elavult ágazatok leépülnek, és ez csökkenti a növekedés trendjének meredekségét, vagy akár időleges csökkenést is előidézhet a gazdaságban. Az „ökonometria” itt megtorpanást, válságot jelez, holott a gazdaság modernizációja gyorsult föl. Mindebből az is következik, hogy a gazdasági növekedés lassuló szakaszai éppenséggel a fejlődés ütemének felgyorsuló szakaszaival esnek egybe. A kvalitatív (minőségi), nem mérhető változások tehát ellentétesek lehetnek a kvantitatív (mennyiségi) változásokkal. Ne feledjük a már korábban említett alapigazságot: a fejlődés nem egyenlő a növekedéssel. A gazdaság éppen akkor működik egészségesen, ha érvényesül benne folyamatosan a schumpeteri [2] „teremtő pusztítás”. Itt rá kell mutatnunk egy nagyon fontos kérdésre: a gazdasági törvények torzításmentes működésének (például a schumpeteri teremtő pusztításnak) biztosítása nem azonos a nyerskapitalista farkastörvények társadalomra való rászabadításával, a korlátlan társadalmi liberalizmus érvényesülésével. Miközben az állam biztosítja a gazdasági törvények torzításmentes működését, tehát nem avatkozik be voluntarista módon a gazdaságba, aközben biztosítania kell a jövedelemkülönbségek egészséges mértékű kiegyenlítését, a hátrányos, periférikus helyzetűek megfelelő életminőségét, és általában az esélyegyenlőséget. Ne feledjük a korábban megfogalmazott beágyazottsági alapelvet: a gazdaság van a társadalomért, és nem fordítva! A megoldás: ökoszociális piacgazdaság, amely megfelel

a fenntartható fejlődés ökológiai követelményének, valamint a társadalmi szolidaritás és humanitás emberi erkölcsi alapelveinek. Ehhez szét kell választani a gazdaság (versenyszféra) és a szociális gondoskodás szféráját, nem szabad a kettőt összekeverni, mert akkor mindkettő terület torzul.

8.4 A három egy évszázados fejlődési ciklus

Mindezek előrebocsátásával rajzoljuk most fel a legutolsó három évszázad (a kapitalizmus három évszázada) vázlatos fejlődési ciklusait (Gazdag, 2011). Ezek azért fejlődési ciklusok, mert nem lehet növekedési mutatókkal, trendekkel egészen pontosan alátámasztani őket. Pusztán logikai „trendekről” van tehát szó. Itt ütközünk megint bele a fejlődés – növekedés „dialektikájába”. Az itt felvázolt trendvonal egy-egy szakaszán éppen növekedés történt a világgazdaságban, de mi már leszálló ágként jelezzük, vagy fordítva. A növekedési adatok elleplezhetik a fejlődés mélyáramainak mozgásmechanizmusait. Jó példa erre a szocialista „építés” korszaka, amikor az erőltetett, szervesen növekedés mögött pusztán extenzív tényezők álltak, nem a technikai fejlődés: a fejlett tőkés országokénál magasabb növekedési ütem, technológiai lemaradással kísérve. Mindez még a nyugati közgazdákat, gazdaságpolitikusokat is sokáig megtévesztette.

Nézzük a három százéves ciklust!

8.1. ábra: Fejlődési ciklusok

Első ciklus: 1680–1780: a gőzgép előtti manufaktúra-korszak.

Ez a szakasz térben Nagy-Britanniára, esetleg a flandriai manufaktúra-korszakra lokalizálható, ahol is hatalmas lendületet vett a gazdaság kapitalizációja. (Sajátos időbeli, ám elakadt fejlődési előképe volt az észak-itáliai reneszánsz városállamainak manufaktúra-korszaka, még a kereskedőtökének szigorúan alárendelve.) Az ipari forradalom első szakasza ez, a textilipar forradalma. Egzakt statisztikai adatok nemigen állnak rendelkezésünkre. A szűk keresztmetszet nagyjából az 1740-es években képződik: az energiaforrlát. Az emberiség négy alapvető energiaforrást hasznosít a gőzgép megjelenéséig: emberi és állati izomerőt, a szél és a víz energiáját. 1740 körül a trend megtörik, és éppen az új innovációk élezik ki az ellentmondást: a termelés bővülése a régi energetikai alapokon már nem fokozható.

Második ciklus: 1780–1880: a gőzgép kora.

Egyetlen találmányhoz köthető, Watt (1736–1819) gőzgépéhez (1769), amely végre feloldja az energiakorlátot. Először a bányákban gőzgép szivattyúzza a vizet, majd vontatja a csilléket, 1807-ben Fulton (1765–1815) gőzhajója, a Clermont, 1829-ben Stephenson (1781–1848) gőzmozdonya, a Rocket jelenik meg. 1850-re a gőzgép eléri technikai határait, nem lehet tovább tökéletesíteni, például kicsinyíteni vagy nagyítani. Hatásfoka csak nyolc százalékos, és ezt sem lehetett javítani. Ki kellett vonni a textiliparból a sok tüzeset miatt.

Harmadik ciklus: 1880–1980: a 20. század.

Kiinduló pont: komplex tudományos-technikai forradalom 1880–1914 között. Az utolsó nagy százéves fejlődési ciklust a 19–20. század fordulójának nagy komplex tudományos-technikai forradalma vezeti be, nagyjából 1880–1914 között. Ebben a szakaszban egymásra torlódtak a korszakalkotó innovációk, és ez a robbanásszerű technikai megújulás alapozta meg az egész 20. századi gazdasági-társadalmi dinamikát. Rengeteg volt az úgynevezett „kereszthatás” is, gondoljunk csak arra, hogy a belső égésű motor gyújtásához már elektromosságra van szükség, valamint olajlejárásra. Ennek a komplex forradalomnak az elemei a következők, főbb vonalakban:

- Az elektromos áram és alkalmazásai.
- A vegyipar kezdetei. Műanyagok, műtrágyák.
- Kép- és hangrögzítés. Film.
- Telefon, táviró, rádió, vagyis a távközlés forradalma.
- Belső égésű motor. A közlekedés, szállítás forradalma. Autó és repülőgép.

8.4.1 Következmény: a Földgolyó összezsugorodik

A sok jelentős innováció közül ki kell emelni a belső égésű motort. Ennek révén ugyanis olcsó energiaforrás került be főként a közlekedés rendszerébe: a kőolaj (Buday–Sántha, 2006). Mindennek az eredménye a közlekedés robbanásszerű fejlődése lett. (Megjegyezzük, hogy 1913-ban, Londonban és Párizsban még sokszorosan több embert és árut mozgattak meg lóvontatású eszközzel, mint motoros járművel.)

A 20. század első felében az új innovációkra alapozott gazdaságfejlődési trend nem tudott kibontakozni, mert megzavarta a két világháború, és az 1929–1933-as világválság. Ezért az igazi fellendülés 1945-ig váratott magára. Az olcsó közlekedés, szállítás, valamint az információáramlás robbanásszerű fejlődése „összeszűgítette” a Földgolyót: a perifériák beléptek a nemzetközi munkamegosztásba. A harmadik világ önellátó, naturáltermelő, zárt, archaikus közösségei (az emberiség nagyobbik része!), drámai gyorsasággal felbomlottak, bekapcsolódtak a piacgazdaságba, és hozták az olcsó munkaerőre alapozott, korlátlanul tűnő nyersanyagkészletüket. Ugyanakkor a piacgazdaságba belépett perifériák gyorsan bővülő piacot is képeztek a fejlett országok feldolgozóipari termékeinek. Az eredmény: a világgazdaság töretlen bővülése közel három évtizeden át, az 1970-es évek közepéig. Öngerjesztő folyamat ez: az életkörülmények javulása, az infrastruktúra fejlődése, az orvosi ellátás, az oktatás fejlődése népességrobbanást indít el a perifériákon, így bővített ütemben termelődik újra az olcsó munkaerő, valamint a fogyasztói piac. Output oldalról nincs korlát, véget ért a klasszikus túltermelési válságok kora, input oldalról pedig adott a termelés bővítésének gerjesztője: az olcsó, végtelenül tűnő nyersanyag és energia.

1950-ben a világ GDP-je 5 billió (5000 milliárd) dollár. 2000-ben már meghaladta a 30 billió (30 000 milliárd) dollárt változatlan áron, tehát meghatszorozódott fél évszázad alatt. A század dinamikáját azzal jellemezhetjük, hogy az ember abban az évszázadban emelkedett először a levegőbe motoros járművel, amelyben aztán eljutott a Holdra! A Wright testvérek repülése (1903) és a holdra szállás (1969) között mindössze 66 év van.

8.4.2 A fejlődés hátulütői

Az olcsó, korlátlan energia és nyersanyag input oldalról felpuhította a hatékonysági korlátokat. A „túl” olcsó primer nyersanyag és energia miatt a melléktermék mindenütt értéktelen hulladékká degradálódott, mert a melléktermékpályák zárása, a melléktermék újrahasznosítása versenyképtelen volt az olcsóbb primer nyersanyagokkal és energiahordozókkal szemben.

Meghatározóvá vált a „használd és dobd el” filozófiája a fogyasztásban, pazarlóvá és hulladéktermelővé vált a gazdaság. Főtermékcentrikus és ágazatcentrikus lett a fejlesztés (Buday–Sántha, 2006), a melléktermékekkel nem foglalkoztak, mert „túl drága” lett volna; az adott terület környezeti terhelhetőségével sem törődtek, csak az ágazati szempontú optimalizálással. A rövid távú gondolkodás jellemezte ezt a korszakot, a hosszú távú környezeti és egészségügyi hatásokat nem vizsgálták.

Ennek a növekedési-fejlődési pályának vetett véget drámai gyorsasággal az 1973. október hatodikán kitört jom kippuri [3] háború Izrael és az arab államok között. 1972–1980 között megharminckétszereződött az olaj ára a világpiacon. (1972: 1,125 \$/barrel, 1980: 36 \$/barrel.) Általános energia- és nyersanyag-árrobbanás következett be, véget ért az olcsó nyersanyag és energia korszaka.

8.4.3 A ciklus kifutása

Ezt az utolsó százéves fejlődési ciklust különös anomália jellemzi. Először is a felszálló ága „abnormálisan” hosszú ideig tart: 1880–1973 között, tehát kilenc évtizeden át. A leszálló ág rendkívül rövid, mindössze 7–10 év, viszont rendkívül drasztikus, tehát valódi leszálló ág, a termelés abszolút csökkenésével. Már említettük, hogy a felszálló ágat elnyújtja a 20. század első felében a két világháború és a nagy válság. Az 1980-as években végbement világgazdasági korszakváltás alapvetően átrendezte az ágazatok közti erővonalakat és viszonyokat, de nem érintette a globális erővonalak nagy rendszerét, miután a korszakváltást az eddig is a technológiai fölény birtokában levő fejlett régiók hajtották végre legelőször. A felszálló ágban sajátos optikai csalódás alakul ki a közgazdaságtanban is: a holt tőke tűnik meghatározónak, a relatíve olcsó humán tőkével szemben. (Lásd Chaplin: *Modern idők* című filmje!) A taylorizmus – fordizmus [4] kora ez, a futószalagé, ahol a munkás csupán könnyen helyettesíthető csavar a gépezetben.

Az olajválság után viszont megkeményedtek a hatékonysági korlátok, a tudás, a kreativitás, az információ vált a fő termelőerővé, így felértékelődött a kvalifikált humán tényező. Ezért beszélhetünk az 1980-as évektől kezdve a tudományos-technikai forradalom koráról, a brain-korszakról, a tudás alapú társadalom koráról. Most azok kerültek előnyös helyzetbe, ahol a humán tényező eleve már fölértékelt volt nemzetközi összehasonlításban (magas bérszínvonal, magas fogyasztási színvonal), míg azok értékelődtek le (még tovább!), ahol a humán tényező eleve mindig is alulértékelt volt (alacsony bérek és fogyasztási színvonal). Ez utóbbi csoportba tartozott az Elbától és Lajtától keletre eső térség, így hazánk is.

8.5 A Jánossy-féle helyreállítási periódusok

Jánossy Ferenc magyar közgazdász 1966-ban jelentette meg alapvető művét (Jánossy, 1966). Jánossy szerint minden nagy trauma (háború, szerencsétlenség, gazdasági válság) után a társadalom mozgósítja rövid távú tartalékait, és néhány év alatt regenerálódik, ledolgozza a veszteség miatti hátrányt. A helyreállítási periódus nem akkor ér véget, amikor újra eléri a gazdaság (vagy a népesség) a krízis előtti szintet, hanem akkor, amikor eléri a krízis előtti hosszú távú trendet. Amikor ez bekövetkezik, akkor a gyors növekedési ütem megtörik, belesimul a krízis előtti trendbe. A társadalom (a gazdaság) „bepótolja” a kiesést.

Ez a törvényszerűség a népesedésre is igaz. A második világháború után a nagy embervesztéseget szenvedett országok afféle baby-boomot éltek át, vagyis pár évig felszökkent a születésszám, a társadalom mintegy pótolta a „kiesést”. Európa az 1347–1349-es nagy pestisjárvány után gyors népességnövekedéssel helyreállította pár évtized alatt az eredeti népsűrűségét. Ugyanez igaz a tatárjárást elszenvedett magyarságra 1241 után. Shakespeare (1564–1616) és Balassi Bálint (1554–1594) korában a magyar költő és a nagy angol drámaíró egyformán 4-5 millió magyarnak, illetve angolnak írta-költötte műveit. A mára kialakult hatszoros különbség nem a törökdúlás, nem a háborúk ered-

ménye, hanem hogy Angliában a népesedés második szakasza, vagyis a népességrobbanás hamarabb következett be a kapitalizáció miatt, mint nálunk. A népsűrűség mindig azon a szinten stabilizálódik, amely szinten az adott társadalom, az adott technikai színvonalon el tudja látni a lakosságot élelemmel. Még egy érdekesség: megdőlni látszik a „hadak útján hibridhatás” elmélete; ugyanis Luigi Cavalli-Sforza olasz genetikus vizsgálatai szerint a magyarság genetikailag egyöntetűbb, mint Nyugat-Európa népei (Cavalli-Sforza, 2002). A népesedésben a stabil családi kapcsolat a döntő ugyanis, nem a „véletlenszerű események”, például hadjáratok idején. Egy nő 8-15 gyermeket szült a régi korokban élete folyamán, döntő többségük a családi kapcsolaton belül született, és ez volt a meghatározó, nem a véletlenszerűen megtörtént teherbe esés. Vagyis a magyarságot, itt a hadak útján sem érték erőteljes külső, „frissítő” genetikai hatások. Például Cavalli-Sforza nyomát sem találta a tatárjárásnak, de még a 150 éves török uralomnak sem a magyarság genetikai markeranyagában. A török hódoltság idején már csak vallási okokból sem volt gyakori a vegyes házasság, a keveredés a két populáció között. Jánossy Ferenc a gazdaság regenerálódását vizsgálta a két világháború adatai alapján.

Jánossy valamennyi háborús károkat szenvedett, vizsgált ország esetében azt találta, hogy nem az utolsó békeévek megfelelő teljesítmény elérésekor ér véget a helyreállítási periódus, hanem akkor, amikor a gyorsabb növekedési trend eléri a háború előtti hosszú távú trendet, ekkor viszont törvényszerűen megtörik a görbe, belesimul abba.

Jánossy keresi a trendek alakulása mögött meghúzódó mélyebb törvényszerűségeket is. Megállapítja, hogy 1945-ben a Szovjetunió, Németország vagy Japán romokban heverő gazdasága nem sokban különbözött India és más elmaradott ország gazdaságától, ráadásul az előbbieknél még ott volt a romeltakarítás, helyreállítás költsége is. Mégis, néhány év alatt újra kialakult a Szovjetunió, Japán, Németország, illetve India közt a korábban meglévő fejlettségbeli különbség. A holttőke-vagyon ugyan nagyrészt megsemmisült, de megmaradt a humántőke-vagyon, habár szintén veszteségeket szenvedett. Az emberi képességek, a tudás összessége (ezt Jánossy szakmasztruktúrának nevezi) túlélte a háborút, és regenerálta a neki megfelelő a holttőke-vagyont (technosztruktúrát). A fejlődés és a fejlettség tehát nem a holt tőke vagyon által determinált, hanem a humántőke-vagyon által.

Jánossy megállapítja, hogy a békeidőben történő fejlődésre nincs pozitív hatással a beruházási ráta megemlése, mert ezáltal nem lehet a technikai fejlődést és növekedést meggyorsítani. A technikai fejlődés ütemét nem a beruházások mennyisége, GDP-n belüli rátája határozza meg, hanem a beruházások minősége. Kornai János ezen is továbbmegy: a szocializmusban a fejlődés lelassulásnak egyik oka éppen a beruházási ráta erőszakos megemlése (Kornai, 1980), mégpedig két okból:

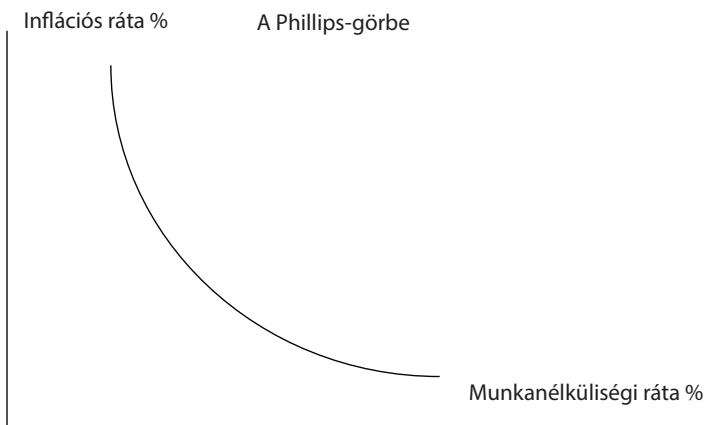
- A hatékonysági korlátok (nála költségvetési korlát, hiszen a szocializmusban az állam osztja el a pénzt) felpuhulnak, így nem a kiugróan jól teljesítő szektor jut többletforráshoz a még gyorsabb fejlődéshez, hanem az alacsony hatékonyságú szektor a fennmaradáshoz, továbbéléshez. Nem működik a schumpeteri „teremtő pusztulás”, ezáltal rossz allokációban rögzülnek a társadalom erőforrásai, konzerválódik az elavult gazdasági makroszerkezet. Ez a hátulütője általában is (tehát

rendszerfüggetlen módon) a gazdaságnak nyújtott állami támogatásoknak: puhítják a hatékonysági korlátokat, és szinte „vonzák” a korrupciót.

- Leértékelődik a humán tényező, mert a beruházási rátát csak a humán tőke rovására (fogyasztás rovására) lehet megemelni. Márpedig a humán tényező a fejlődés hordozója és nem a holt tőke. A „szocialista iparosítás” korszakában a nyugati országokénál magasabb növekedési ütem a technikailag egyre inkább lemaradó színvonalú kapacitások bővítését eredményezte, ezért egyre nőtt a technológiai rés a két világrendszer között, ahelyett, hogy csökkent volna. Ugyanakkor egyre pazarlóbb módon, relatíve (a fejlettekhez képest) egyre alacsonyabb hatékonysággal működött a gazdaság, és ez kimerítette a társadalom erőforrásait.

8.6 A természetes ráta hipotézise

A hosszú távú gazdasági folyamatokat alapvetően a makromutatók történelmileg kialakult, úgynevezett „természetes rátája” határozza meg a tapasztalat szerint. A természetes ráta kifejezés Wicksell (1851–1926) svéd közgazdásztól származik még az 1900-as évek elejéről. Wicksell észrevette, hogy a jegybankok és a kormányok szeretnek a kamatlábal „bíbelődni”, vagyis előszeretettel változtatják annak nagyságát különböző megfontolásokból és célokból. Viszont a kamatláb – furcsa módon – igyekszik ellenállni az ilyesfajta eltéréseknek, és makacsul törekszik visszatérni egy stabil, történelmileg kialakult értékhez. Ezt nevezte el Wicksell a kamatláb „természetes rátájának”. Friedman ennek mintájára vezeti be a munkanélküliség természetes rátájának fogalmát, cáfolva – a már korábban említett – úgynevezett Phillips-görbét (Friedman, 1986). Phillips (1914–1975) új-zélandi közgazdász állított fel egy, utólag spekulatívnak és hibásnak bizonyult összefüggést az infláció és a munkanélküliség közti fordított irányú kapcsolatról. A közgazdaságtan sokáig szinte dogmaként kezelte a Phillips-görbét.

8.2 ábra: Infláció, munkanélküliség és a Phillips-görbe

Az ábra azt sugallja, hogyha magas az infláció, akkor alacsony a munkanélküliségi ráta, és fordítva. Viszont Friedman a munkanélküliség és az infláció rátája között semmilyen kapcsolatot nem tudott kimutatni az Egyesült Államok hosszú távú trendjeit elemezve 100 évre visszamenőleg. Akárhogy alakult az infláció, a munkanélküliségi ráta macacsul hat százalék körül volt. A „természetes ráta” hipotézisét Friedman kiterjesztette valamennyi gazdasági makromutatóra: szerinte minden ilyen paraméternek (infláció, munkanélküliség, kamatláb, növekedés, stb.) létezik egy természetes rátája, amelyre egyrészt nehéz nyomást gyakorolnia a gazdaságpolitikának, másrészt pedig kockázatos is. Általában nem célszerű megzavarni a természetes rátákat, mert az ilyen beavatkozás gyakran bumerángxént üt vissza: az elvárttal ellentétes hatás jelentkezhet. Megjegyezzük, hogy a megszorító, restriktív csomagok éppen a természetes ráták megzavarása révén fejtik ki káros hatásukat.

Összefoglalás

Különböző hosszúságú gazdasági ciklusokat ismerünk. Marx 8-10 éves újratermelési ciklusokat mutatott ki a tőkés gazdaság fejlődésében. Braudel több száz éves ciklusai az európai népesedés alakulásához igazodnak. Kondratyev fél évszázados ciklusokat állapított meg az egy főre jutó naturáliák alapján. Minden ciklus új alapinnovációkkal kezdődik, van egy felszálló ág, amelyben az új innovációk elterjednek, majd a trend megtörik, ez az inflexió pont, és következik a leszálló ág, vagyis a lassuló szakasz. Kondratyev és követői négy ilyen szakaszt különböztettek meg eddig. Jánossy Ferenc helyreállítási periódusok elmélete szerint a társadalmat ért traumák (háborúk, válságok, katasztrófák) után a társadalom mozgósítja rövid távú tartalékait, és gyorsított ütemben regenerálja megsérült holttőke-vagyonát, infrastruktúráját. Ezáltal bizonyítja, hogy nem a holttőke-vagyon (beruházások) a fejlődés mozgatórugói, hanem a humán tőke. Friedman ugyancsak a humán tőke fejlődést meghatározó szerepét bizonyítja a természetes ráta hipotézisében. Eszerint rövid távon a növekedést az adott technikai fejlettségi szint, hosszú távon a technikai fejlődés üteme határozza meg, ugyanakkor ezt az ütemet döntően a humán tőke fejlettsége befolyásolja és nem a holttőke-vagyon.

Jegyzetek

- [1] Nyikolaj Dmitrijevics Kondratyev (1892–1938) orosz-szovjet tudós, 1938-ban vagy 39-ben koncepció per áldozata lett.
- [2] Joseph Alois Schumpeter (1883–1950) osztrák közgazdász, Ausztria első pénzügyminisztere (1919–20). Szerinte akkor fejlődik a gazdaság, ha az alacsony hatékonyságú szektorok folyamatosan tönkremennek, és így az erőforrások onnan a magasabb hatékonyságú szektorokba tudnak áramlani.
- [3] Jom Kippur a legnagyobb zsidó ünnep, az engesztelés napja. A rabbi ráolvassa egy fekete kecskebakra („bűnbak”) a közösség bűneit, és kikergeti a pusztába. A haragosok ilyenkor kiengesztelik egymást.

[4] Frederick Winslow Taylor (1856–1915) amerikai mérnök, üzemszervező. A munkást gépként kezelte, a munkaműveleteket igyekezett racionalizálni. A Ford által 1913-ban bevezetett futószalagot főként az ő elvei alapján alkotta meg a magyar Galamb József.

Ellenőrző kérdések

1. Ismertesse Braudel ciklusait!
2. Ismertesse a Kondratyev-ciklusokat!
3. Ismertesse a három százéves fejlődési ciklust!
4. Értelmezze a cikluselmélet alapján a növekedés \neq fejlődés „képletet”!
5. Ismertesse Jánossy „helyreállítási periódusok” elméletét!
6. Mi az a „természetes ráta” hipotézis?
7. Mi az a schumpeteri „teremtő pusztítás” lényege?
8. Hogyan alakult ki az olcsó nyersanyag és energia korszaka? Melyek voltak a következményei?

Felhasznált irodalom

- BRAUDEL, F.: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus a XV–XVIII. században*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985.
- BUDAY-SÁNTHA, A.: *Környezetgazdálkodás*. Dialog-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2006.
- CAVALLI-SFORZA, L.: *Genetikai átjáró*. HVG Kiadó, Budapest, 2002.
- FRIEDMAN, M.: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*. KJK, Budapest, 1986.
- GAZDAG, L.: *A hosszú távú gazdasági ciklusok*. Fejlesztés és Finanszírozás, 2010/2.
- GAZDAG, L.: *A fejlődés természete. (Civilizációk.)* Szamárful Kiadó, Orfű, 2011.
- HOÓS, J.: *Konjunktúra- és piackutatás*. Aula Kiadó, Budapest, 2003.
- JÁNOSSY, F.: *A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1966.
- JÁNOSSY, F.: *A gazdasági fejlődés trendvonaláról*. Magvető Kiadó, Budapest, 1975.
- KORNAI, J.: *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1980.
- MARX, K.: *A tőke III*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1961.
- SIPÓS, B.: *Vállalati prognosztika*. JPTE, Pécs, 1999.

9. FEJEZET

GAZDAG LÁSZLÓ

Gazdasági szabályozás

9.1 Az állami szabályozás intenzitásának ciklusai

Érdekes ciklikusságot figyelhetünk meg az állam gazdasági szerepvállalásának intenzitását illetően. Ezek hossza általában 60-30 év, időben előre haladva rövidül. 1873-mal kezdjük, amikor az első nagy, szinkronizált világgazdasági válságot átélte a világ.

Első ciklus: 1873–1933. Az állam szerepe kicsi. Érvényesülnek Smith (1723–1790) elvei a „láthatatlan kézről”, vagyis az önszabályzó piacról, amit az államnak nem szabad torzítania beavatkozással.

Második ciklus: 1933–1973. Az állam szerepe nagy. Érvényesül a keynesiánusi állami szabályozás elve.

Harmadik ciklus: 1973–2008. Az olajválság után az állam megint ki(felé) vonul a gazdaságból, hagyja jobban érvényesülni a piaci mechanizmusokat.

Negyedik ciklus: 2008-tól? Újra erősödik a szabályozás?

Az utolsó állami szerepvállalási ciklusnál a kérdőjel arra vonatkozik, hogy a 2008 őszi kirobbant új típusú válság után vajon erősödik-e az állam szabályozó szerepe? A kormányzati retorikában úgy tűnik, hogy igen, valamint tényleges intézkedésekre került sor a bankvilág „megregulálására” mindenütt a világon. Márpedig a bankszektor eddig afféle szent téhen volt, még a keynesiánusi költségvetési politika korszakában is. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a bankvilág fölötti fokozottabb állami ellenőrzésre irányuló törekvésnek hosszú távú eredménye és tartóssága még kérdéses. Mindenesetre, ha tényleg jelentős változás következik, akkor új korszak kezdetén vagyunk. Az is érzékelhető, hogy a beavatkozási-szabályozási intenzitás ciklusai rövidülnek, vagyis „sűrűsödik” a történelem.

9.2 A keynesiánusi költségvetési szabályozás

A tőkés gazdaság ciklikus fejlődésének kérdését először Marx vizsgálja *A tőke III.* kötetében (Marx, 1961). Rámutat az úgynevezett Say-dogma [1] tarthatatlanságára, és

abból indul ki, hogy a tőke és a munka közti harc nem egyenrangú felek küzdelme. A tőke legfeljebb profitot veszíthet, míg a munkás a munkahelyét, megélhetését. Ezért a munkások közt harc indul a munkahelyekért, kénytelenek inkább engedményt tenni a bérharc terén, így a tőke a bérek leszorításával igyekszik növelni a profitrátát. A munkásosztály fogyasztása viszont így elmarad a termeléstől, és ebből következik a túltermelési válság. Marx úgy látja, hogy az amplitúdók (kilengések) is egyre nagyobbak, a válságok egyre pusztítóbbak, ezért a kapitalizmus bukása elkerülhetetlen.

Keynes elfogadja Marx koncepcióját a kapitalista gazdaság ciklikus fejlődéséről, azt is elfogadja, hogy az amplitúdók egyre nőnek, a válságok egyre pusztítóbbak, ő is elutasítja a Say-dogmát, de szerinte mindebből nem következik a kapitalizmus általános válsága, ahogy Marx gondolja (Keynes, 1965). A problémát lehet és kell is kezelni, és ennek eszköze az állam szabályozó szerepe. Elutasítja Smith „láthatatlan kéz” koncepcióját, amely szerint a piac mint egyfajta láthatatlan kéz, megteremti a közjót a sok egyéni önzés eredőjeként. Smith szerint a pék nem azért süt kenyeret, hogy mi jóllakjunk, hanem hogy meggazdagodjon rajtunk. Mindenki így tesz a gazdaságban (az ember homo oeconomicus, és éppen a cserehajlam emelte ki az állatvilágból), de ha a piac jól működik, akkor mi jóllakunk, és a pék is meggazdagodik. Ez csak akkor működik jól, ha az állam nem zavarja meg a piac automatizmusait.

Keynes úgy gondolja, hogy az államnak szabályoznia kell a gazdaságot, éppen a kapitalizmus érdekében. Úgy találja, hogy a marxi összefüggés, miszerint a profitráta emelésére irányuló törekvés, és ezzel a bérek emelkedésének visszafogása idézi elő a túltermelési válságot – bár logikájában helyes – nagyságrendi tévedésen („számítási hibán”) alapul: a profittömeg (profitráta) nem elégséges a probléma magyarázatára. Úgy gondolja, hogy ennél lényegesen nagyobb mennyiséget kell találnunk: a megtakarítási rátát. Azt se feledjük el, hogy Keynes abban az évben születik, amelyben Marx meghal (1883), és az ő életében erősödik meg a középosztály, illetve javul annyira a munkásosztály helyzete a fejlett országokban, hogy már megtakarítani képes.

Keynes úgy véli, hogy a jövedelmek emelkedésével növekszik a megtakarítási határhajlandóság, és csökken a fogyasztási határhajlandóság, vagyis a pótlólagos jövedelem egyre nagyobb hányadát takarítja meg a lakosság, és egyre kisebb hányadot költ el belőle fogyasztásra. Szerinte ennek két magyarázata van:

- telítődik a fogyasztás,
- fokozódik a jövőről történő gondoskodás, valamint a biztonságra való törekvés hajlama.

Keynes azt javasolja megoldásként, hogy lépjen be a jövedelemáramlási körfolyamatba egy nem termelő nagyfogyasztó, az állam, vonja el a megtakarítások bizonyos hányadát adók formájában, és költse el nem termelő módon: szociálpolitikára, egészségügyre, oktatásügyre, infrastruktúrára. Gyakran idézik következő meghökkenő gondolatmenetét (Keynes, 1965):

„Ha a kincstár ócska palackokat megtöltene bankjegyekkel, megfelelő mélységben elásatná őket felhagyott szénbányákban, az üregeket színültig megtöltene utcai szeméttel, s aztán a magánvállalkozásokra bízna, hogy újból kiássák a bankjegyeket (amihez a jogot természetesen a bankjegylelőhelyek bérletére szóló ajánlatok útján kellene megszerezni), akkor

nem lenne munkanélküliség, és a visszahatások révén a társadalom reális jövedelme és tőkevagyonja is valószínűleg jelentősen nagyobb lenne... Igaz, okosabb lenne házakat építeni, és ehhez hasonlókat művelni...”

Keynes mindezt az 1920-években fejtette ki cikkeiben, majd 1936-ban jelent meg összefoglaló műve (Keynes, 1965). Az I. világháború annyiban készítette elő elveinek érvényre jutását, hogy a hadigazdaság minden országban bizonyította az állami irányítás létjogosultságát bizonyos körülmények között. Igazi lökést azonban Keynes nézetei elfogadásának az 1929–1933-as nagy világválság adott. Rooseveltnél (elnök 1933–1945) New Deal-je – új gazdaságpolitikája – valósította meg először a keynesi gondolatokat a gyakorlatban. Keynes alapozta meg a paternalista, újraelosztó jóléti modellt, amely először az USA-ban öltött testet a roosevelti New Deal-ben. A háború után az USA visszatért a szabadpiachoz, míg Európa követte a New Deal logikáját.

Keynes szerint a jövedelempolarizáció rossz, mert a kevés gazdag összefogyasztása kicsi a sok szegényéhez képest, viszont a megtakarítása jóval felülmúlja saját számarányát a lakosságon belül. A magas megtakarítási ráta tehát a jövedelempolarizáció mértékével együtt mozog, a magas fogyasztási ráta pedig az egyenletesebb elosztás kísérője. Láthatuk, hogy Keynesnél az alapprobléma a túl alacsony fogyasztási szint, ami akadályozza a társadalmi termék piaci realizálását. A keynesi rendszerben az ár és bér független változó, intézményesült adottság. A bérszínvonal főként lefelé merev politikai okokból, de az árrendszer is az. A pénzkibocsátás növekedése nem érinti az árszínvonalat, a termelési volumen hat rá (ezért nincs például bérinfláció), másrészt az „abszolút likviditási preferencia” [2] miatt a lakoságnál és a vállalkozóknál tartott készpénzállomány megnövekszik. A gazdaságpolitika fő eszköztára a költségvetési politika. Keynesnél érvényesül a Philips-görbe: az infláció és a munkanélküliség ellentétesen mozog.

A keynesi „szentháromság”:

- pénzstabilitás (infláció),
- gazdasági növekedés (recesszió),
- foglalkoztatottság (munkanélküliség).

Ezzel a „szentháromsággal” lehet játszani. A cél az amplitúdók szűkítése, eszköz az „anticiklikus” politika. Fellendüléskor azonban megjelenik egy probléma: az infláció. „Túlfűtötté” válik a gazdaság, „hűteni” kell: a pénzáramlást vissza kell fogni. A konjunktúra idején megjelenő inflációra a Balassa–Samuelson [3] hatás ad magyarázatot: a reálszférában növekvő bérek az állami alkalmazotti szférában is béremelési indukálnak, e mögött viszont nincs gazdasági többletjelzés. Keynes szerint. Itt burkoltnan megjelenik a mainstream közgazdaságtan elve a produktív és improduktív szektor megkülönböztetéséről, amelynek létjogosultságát a már említett Schultz kérdőjelezi meg (Schultz, 1983). Érdekes adalék a témához a modernkori magyar gazdaságpolitika történetéből: 2002 szeptemberében jelentős, 50 százalékos béremelés történt a közszférában, mégis az infláció lement 9,8 százalékról 3,6 százalékra 2001–2005 között.

9.3 A beruházás és a megtakarítás kapcsolata

Ismert és gyakran hangoztatott elv a közgazdászok között, hogy „beruházni csak megtakarításokból lehet”. Ezt azonban a közgazdaság-tudomány és a tapasztalat egyaránt már régen megcáfolta. Nézzük a valós összefüggést!

Legyen I a beruházások állománya, S a megtakarítások állománya és P az árszínvonal. Alapkövetelmény, hogy $I/P = S/P$, vagyis a reálberuházások (I/P) egyenlők a reálmegtakarításokkal (S/P). A hétköznapi „konyhanyelvben” ezt úgy magyarázhatjuk, hogy a növekedés (és a fogyasztás növekedése) a beruházások függvénye, ez utóbbi pedig a megtakarításoké. Ezt félreértve: minél magasabb a beruházási ráta, annál jobb! Csakhogy ezt az USA 12%-nyi beruházási rátája alaposan cáfolja! Oldjuk fel a (látszólagos) ellentmondást!

A fenti makrogazdasági egyenlet nem adott pillanatban érvényesül, hanem hosszú idő átlagában. Természetesen igaz, hogyha egy háztartás vagy egy nemzetgazdaság „tovább nyújtózkodik, mint ameddig a takarója ér”, akkor eladósodik. De a beruházások és a fogyasztás együttes fedezete nem a bankok trezorjaiban van az év első napján, amolyan előfeltételként, hanem folyamatosan, nap mint nap képződik, mégpedig utólag. Aki ezt nem érti, az hangoztatja, hogy a gazdaságban nincs meg a béremelés fedezete.

Hogyan érvényesül tehát a beruházások = megtakarítások követelménye? Bizonyított tény, hogy az USA-ban a megtakarítások messze elmaradtak a kiáramló hitelpénz mennyiségétől és így a beruházásoktól is, a hosszú távú trendek alapján. Vagyis a beruházásoknak nem lehet a fő forrása a megtakarítás. Nézzük a mechanizmust!

A FED (az USA központi jegybankja) pénzt nyújt a kereskedelmi bankoknak kölcsönvásárlás vagy hitelkihelyezés útján. Ez közvetlen pénzteremtés. A FED mindezt a hosszú távú várakozásokhoz igazítja. Az előrebecsült növekedési ütem + az infláció várt értéke együtt adja az új (hitel)pénzkibocsátás felső korlátját. Az új pénz kibocsátása mögött nincs most még fedezet, nincs megtakarítás. A megtakarítás, mint forrás, utólag képződik, mégpedig a termelés utólagos növekedése, valamint az abból következő akcelerátor és a multiplikátor [4] hatás révén. A folyamatosan képződő többletjövedelemből utólag realizálódik a megtakarítás, amely az adott időszakban fedezi a beruházásokat, az időszak végéig. Nem előre kell meglennie a beruházásokhoz szükséges megtakarításoknak: ez a megtakarítás folyamatosan és időben nézve utólag képződik. Még egy megjegyzés: megtakarítani csak jövedelmekből lehet. Ha egy országban túlzottan alacsony a reálbérszínvonal, akkor a lakosság nem képes megtakarítani.

Az állam úgy bocsát ki pénzt, hogy az így generált gazdasági többletjeljesítmény fogja a pénz (utólagos) fedezetét megteremtteni. Amióta letértünk a nemesfém pénzről, és áttértünk a hitelpénz mechanizmusra [5], ez így működik.

Végezetül egy gondolat Keynestől, ami nagyon ide illik:

„Általános volt az a nézet, hogy a világban felhalmozott gazdagság olyan áldozat útján jött létre, hogy egyes személyek önként lemondtak a közvetlen fogyasztással járó élvezetről, amit mi megtakarításnak nevezünk. Ugyanakkor azonban nyilvánvalónak kell tekintenünk, hogy az egyszerű önmegtartóztatás nem elegendő ahhoz, hogy városokat építsünk,

mocsarokat szárítsunk ki... A vállalkozói kedv az, ami létrehozza és növeli a világ vagyonát... Nemcsak arról van szó, hogy megtakarítás nem létezhet vállalkozói kedv nélkül, hanem arról, hogy amint a megtakarítás túlszárnyalja a vállalkozói kedvet, akadályozni fogja utóbbi megélénkülését, és a profitra gyakorolt kedvezőtlen hatása miatt hibás kör alakul ki. Ha a vállalkozói kedv élénk, akkor a gazdagság felhalmozódik, attól függetlenül, hogy történik-e megtakarítás, vagy nem, ha pedig a vállalkozói kedv kialszik, akkor a gazdagság csökken, bármilyen is legyen a megtakarítás.” (Kiemelések: Kaposi, 1998 művéből.)

Amikor Eisenhower elnököt (1953–1961) megkérdezték, hogy mit tehet egy amerikai legtöbbit a hazájáért, azt válaszolta: Vásároljon! Tehát véletlenül sem megtakarításra bízta az amerikaiakat.

Idevágó szellemes anekdota Michael Kalecki, a marxista lengyel közgazdász tanmeséje arról, hogy egy angol úr a Vadnyugaton megkéri a poros kisváros kocsmárosát: őrizze már meg a 100 fontos bankjegyet (Berend, 1983). Amikor túl sokáig távol marad, a kocsmáros előveszi a bankjegyet, felújítja belőle a kocsmát, közben kőműveseket, ácsokat fogad fel, akik a pénzüket a kocsmában isszák el. Fellendül a város, prosperál a gazdaság. A kocsmáros, most már gazdag ember, egyszer találkozik az angol úrral, és visszaadja neki a száz fontos bankjegyet. Mire az angol összesodorja, rágyújt: „Á! Úgy is hamis volt!”

Azt a bizonyos „hamis” pénzt a gazdaságba ki kell bocsátani, ha el akarjuk indítani a fellendülést: „Spórolásból még senki nem gazdagodott meg” – állította André Kosztolany (2006). Mindez megkérdőjelezi a fiskális restrikció, a megszorítás közgazdasági racionalitását. Azért fontos ezt a kérdést tisztán látni és érteni, mert azonnal cáfolja mindenfajta fiskális megszorító, egyensúlyteremtő gazdaságpolitika létjogosultságát!

9.4 A szabályozási ciklusok okai

Mint láttuk korábban, az állami szabályozás intenzitása érdekes, 60-30 éves (csökkenő időtartamú) beavatkozási ciklusokat rajzol ki a gazdaságtörténetben. Vajon van-e valamilyen mélyebb összefüggés e mögött, vagy érvényesül III. Gyula pápa intése: *parva sapientia regitur mundus* (csekély bölcsességgel kormányoztatik a világ)? Érdekes ezt a kérdést Friedman Keynes kritikája alapján megközelíteni (Friedman, 1986 és Gazdag, 2002).

Friedman élesen bírálja Keynest és az állami beavatkozás elvét, éppen e beavatkozás téve meg a bajok okainak. Ő a piac korlátlan erejében hisz, az állam maradjon bóbiskoló éjjeliőr, és csak akkor avatkozzon közbe, ha nagy a baj. Azonban ki kell mondanunk, hogy kritikája történelmietlen: nem veszi észre, hogy az állami szabályozás korszakai egy-egy konkrét gazdaságfejlődési korszakhoz kötődnek, ugyanúgy, mint a liberális, be nem avatkozási korszakok. Ott és akkor, az 1930-as években, illetve majd a II. világháború után e szabályozás nélkül nem lett volna válságból való kilábalás és évtizedeken át tapasztalt töretlen növekedés, fejlődés. Mégiscsak kellett lenni valami jónak ebben a keynesi rendszerben, ha ilyen eredményes volt, ilyen sokáig! De amit akkor még nem tudtunk: ennek titka, és egyben feltétele az olcsó

nyersanyag és energia mint a globális termelés inputja. Amikor ez véget ért az 1973-ban kirobbant olajválsággal, akkor a paternalista, újraelosztó, túlszabályozó állammodell alól is kicsúszott a talaj, például elkezdődött a szocialista rendszerek agóniája, nyugaton pedig válságba jutott a klasszikus szociáldemokrácia „jóléti piacgazdaság” modellje. Az USA gyors, hatékony választ adott, Európa viszont nem, ez az egyik oka Európa mai súlyos pénzügyi nehézségeinek is.

Ekkor jött el a konzervatívok ideje: leépíteni az államot, hagyni érvényesülni a hatékonysági követelményeket, a schumpeteri „teremtő pusztítást”. Itt a fő kérdés az, hogy a gazdasági törvények érvényesülésének mely határig engedjen teret a társadalom, a politika, és hol kell e törvények nyers működésének határt szabni! A skandináv modell oldotta meg ezt a dilemmát a legjobban, elválasztva egymástól a gazdaság és a társadalompolitika szféráját: a gazdaságban nem nyújtanak állami támogatást egyetlen vállalatnak sem (ezt törvény tiltja), ugyanakkor a magas adószintet fenntartották, és ebből finanszírozzák a „svéd modell” máig jól működő ellátórendszereit (oktatásügy, egészségügy, szociálpolitika). Tehát nem engedik érvényesülni a kapitalizmus farkastörvényeit a társadalmi lét gazdaságon kívüli szféráiban.

Ami a konzervatív, monetarista gazdaságfilozófiát illeti, annyiban pozitív szerepet játszott a válságból való kilábalásban, hogy a pénzt sikerült visszahelyezniük „jogaikba” a közgazdasági elmélet és a gazdaságpolitikai gyakorlat terén egyaránt: fontos lett a pénzstabilitás és a pénzellátás egyenletességének elve. Mindezt a szociáldemokrata kormányok is átvették és eredményesen alkalmazták, amint Svédország példáján láttuk. Az 1980-as években általában is sikerült visszaállítani „jogaikba” az évtizedeken át voluntarista módon sutba dobott gazdasági törvényeket, biztosítva ezáltal torzításmentes működésüket, ami döntő szerepet játszott a nagy világgazdasági korszakváltás végigvitelében, az 1980-as, 1990-es években. Vagyis sikerült visszaállítani a gazdaság autonóm szféráját, ahol ezek a törvények érvényesülhetnek. Ne feledjük, hogy a keynesiánus költségvetési politika már nyugaton is ugyanúgy magán viselte a voluntarizmus jellemző jegyeit, mint a tervgazdaságú országokban, jelentősen lerontva a gazdaság versenyképességét, akadályozva a technikai fejlődést, életben tartva az elavult, alacsony hatékonyságú szektorokat, és előidézve a pazarlást.

Összefoglalás

A gazdaság állami szabályozásának hosszú távú, 60-30 éves, rövidülő ciklusai mutathatók ki: az állam hol „bevonul” a gazdaságba, hol „kivonul” onnan. Ennek a jelenségnek mélyebb törvényszerűségei vannak, tehát nem egyszerű „esetlegességről” van szó. 1933 előtt szinte dogma volt a közgazdászok között, hogy az államnak nem szabad a gazdasággal foglalkoznia, nem szabad beavatkoznia a folyamatokba, mert a „láthatatlan kéz”, vagyis a szabad piac mindent elrendez. Az 1929–1933-as nagy válság hatására viszont elfogadták Keynes nézeteit, miszerint az államnak szabályoznia kell a gazdaságot. Keynes úgy gondolta, hogy a költségvetés bevételi és kiadási oldalainak változtatásával lehet a gazdaságot a tartós növekedési és egyensúlyi pályán tartani. A keyne-

si szentháromság, amellyel „játszadózni” lehet: infláció, munkanélküliség, recesszió. Az 1973-as olajválság után viszont a keynesi költségvetési eszköztár kimerült, csődöt mondott: fellépett a stagfláció (infláció + recesszió + munkanélküliség). Ekkor a konzervatív gazdaságfilozófia, a neoliberalizmus és monetarizmus nyert teret, az állam újra kivonult a gazdaságból. 2008-ban viszont bekövetkezett egy új típusú, a gazdaságokat megrázó válság, amelynek kezelésére az állam megkezdte visszavonulását a gazdaságba: még a bankrendszerbe is beavatkoznak a kormányok, amiktől még a keynesiánusok is tartózkodtak.

A megtakarítások és a beruházások kapcsolatának itt kulcsszerepe van, tudniillik e kapcsolat félreismerésén, meg nem értésén alapulnak az úgynevezett fiskális, egyensúlyteremtő, megszorító gazdasági csomagok. A beruházások állománya nem kell hogy a megtakarításokhoz igazodjon, legalábbis abszolút szigorúsággal, a gazdaságban az állam (jegybank) általi pénzteremtés betöltheti a gazdasági motor szerepét, függetlenül a lakossági és egyéb megtakarításoktól.

Friedman bírálja a keynesi szabályozási politikát, megtéve a bajok okának, de nem látja, hogy itt a gazdaságfejlődési korszakokhoz kötődő szabályozási rendszerekről van szó, amelyek az adott korban betöltötték pozitív szerepüket.

Jegyzetek

- [1] Jean-Baptiste Say (1767–1832) francia közgazdász szerint minden áru megteremti önmaga keresletét (ez ugyanis csak árkérdés), ezért nem létezhet túltelermelési válság.
- [2] Abszolút likviditási preferencia: az emberek készpénzt igyekeznek tartalékolni, azonnali fizetőképességük megtartása (jó hírük!) érdekében.
- [3] Balassa Béla (1928–1991) Londonban élt magyar közgazdász szerint a fejlődő országokban bérfeszültség keletkezik a hagyományos gazdaság és a külföldi tőke által működtetett exportgazdaság között, ami inflatorikus hatású. Paul Samuelson (1915–, Nobel-díj: 1969) ezt általánosította a fejlett országokra: a közalkalmazotti szféra és a termelősztéra között vélt bérfeszültség formájában. A tapasztalat megcáfolta e hatás létezését! Például Magyarországon jelentős közalkalmazotti béremelés volt 2002 szeptemberében, mégis lefelé ment az infláció. Tetten érhető még itt a közalkalmazotti szféra „improduktív” szféraként való, téves kezelése a mainstream közgazdaságtan szerint.
- [4] Akcelerátor hatás = gyorsító hatás; multiplikátor hatás = sokszorozó hatás. Keynes által bevezetett fogalmak.
- [5] 1975. augusztus 15-én Richard Milhous Nixon amerikai elnök (1969–1974) felfüggesztette a dollár aranyra való kötelező átválthatóságát a bankrendszerben. Az ok: a vietnami háborút kongresszusi felhatalmazás nélkül folytatta, és ezért nem tudta adóemelésből finanszírozni, csakis költségvetési deficitből. Valójában a nemzetközi monetáris rendszer már rég elszakadt a nemesfémtermeléstől, a kapcsolat névleges volt csupán. Innentől kezdve bármely valuta „fedezete” kizárólag a beléje vetett bizalom.

Ellenőrző kérdések

1. Ismertesse az állami szabályozási ciklusokat!
2. Mi az eltérés a két nagy liberális korszak (1873–1933 és 1973–2008) között? Mi volt az oka az állami beavatkozás hiányának először, és mi az állam „kivonulásának” másodszor?
3. Mi az eltérés az állami szabályozás erősödését eredményező két ciklus között?
4. Mik a keynesiánus költségvetési politika elemei?
5. Mi az a keynesi szentháromság?

Felhasznált irodalom

- BEREND T., I.: *Válságos évtizedek*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1983.
- FRIEDMAN, M.: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*. KJK, Budapest, 1986.
- GAZDAG, L.: *A hiányzó egyenlet probléma*. Pénzügyi Szemle, 2002/10.
- GAZDAG, L.: *Magyarország úttévesztése (A rendszerváltás közgazdaságtana)*. Mundus Egyetemi Kiadó, Budapest, 2009.
- KAPOSI, Z.: *A 20. század gazdaságtörténete I. 1914-1945*. Dialog-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 1998.
- KEYNES, J., M.: *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. KJK, Budapest, 1995.
- KOSZTOLANY, A.: *Több, mint pénz és mohó vágy*. Lexecon Kiadó, Győr, 2006.
- MARX, K.: *A tőke I. MEM 23*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1967.
- MARX, K.: *A tőke III*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1961.
- SCHULTZ, Th., W.: *Beruházás az emberi tőkébe*. KJK, Budapest, 1983.

10. FEJEZET

GAZDAG LÁSZLÓ

A humán tőke elmélete

10.1 Humán tőke – holt tőke

Először Marx (1967) foglalkozik *A tőke I.* kötetében a különböző termelési tényezők (holt tőke, élőmunka, természeti erőforrások) összevetésekor azzal, hogy az élőmunka nem a forgóeszközökre hasonlít, hanem sokkal inkább az állóeszközökre, hiszen sok termelési ciklusban vesz részt. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy a munkaerő mégis különbözik a tárgyasult tőkétől, ugyanis nem amortizálódik, ellenkezőleg, minél többet „használjuk”, annál értékesebb lesz: képességeket, jártasságokat szerez. Ha a humán tőke (Marx még nem így nevezi) „állóeszköz”, akkor a bér valójában nem folyó termelési költség, bár számviteltechnikailag így kezeljük, hanem beruházás az emberi tőkébe. Marxtól függetlenül – mint korábban említettük – Schultz (1983) fejt ki újra ezt a gondolatmenetet a 20. század második felében, és Nobel-díjat kap érte, 1979-ben. Hozzáteesszük, hogy a 20. században Marx epigon követői a szocialista országokban elfelejtették a szellemi „alapító atya” eme fejtegetéseit: a beruházási ráta erőszakos megemelésével, a fogyasztás visszaszorításával, vagyis a humán tőke folyamatos leértékelésével akarták gyorsítani a gazdasági növekedést és fejlődést: az ismert eredménnyel.

10.2 A fejlődés fő mozgatórugója

Friedman Schwartzal (1986) közösen írt, *Az Egyesült Államok monetáris története 1867–1960* című tanulmányában megállapítja, hogy a GNP (Bruttó Nemzeti Termék) éves növekedése stabilan négy százalék körül ingadozott egy évszázadon keresztül. Ebből két százalékot tudtak megmagyarázni extenzív tényezőkkel, tehát a beruházások és a munkáslétszám növekedésével, a többi két százalékot a technikai fejlődés általi termelékenységemelkedésre vezettek vissza. Friedman felteszi a kérdést, hogy a gazdasági növekedés ütemét mi határozza meg rövid távon és hosszú távon. Úgy találja, hogy rövid távon a történelmileg kialakult, adott technikai színvonal határolja be a növekedés mértékét, hosszú távon pedig a technikai fejlődés üteme. Tovább megy a logikai láncolatban, és felteszi a kérdést: a technikai fejlődés ütemét mi szabályozza? A beruházások állománya az USA-ban az éves GNP 12 százalékát tette ki, igen stabilan, ami nemzetközi összehasonlításban kifejezetten alacsony értéknek tekinthető. Friedman szerint a

technikai fejlődés hosszú távú trendjét a rendelkezésre álló humán tényező minősége határozza meg. (A témára részletesebben a 12. fejezet tér ki.)

Ám, ha ebből indulunk ki, akkor mégis felmerül a kérdés, hogy ha egy ország elégedetlen saját gazdasági növekedésének mértékével, mert például célul tűzte ki a történelmi elmaradottság felszámolását, akkor mi a teendő? Nos, nem a beruházási ráta megemlése a humán tőke rovására, hanem ellenkezőleg: a humán tőkébe való befektetés!

Rövid távon Japán és „holdudvara”, a távol-keleti úgynevezett „kis tigrisek” (Dél-Korea, Tajvan, Szingapúr, Hongkong, Macau) 1960-as, 1970-es évekbeli tapasztalatait tudjuk alapul venni: ezek az országok tudatos modernizációs stratégiát alkalmaztak, és a humán tőkéhez kapcsolódó ágazatokba fektettek be, gyakran hiteleket is felvéve ehhez. Az oktatásügybe, egészségügybe, kommunikációba (telefonhálózat), közlekedésbe (autósztrádák, úthálózat, vasúthálózat) ruháztak be, és nem közvetlenül a termelőágazatokba.

Hosszú távra Friedman „érdekes” választ ad: a humán tőkébe történő közvetlen invesztálás maga a bér, csak nem egy összegben fizetjük, hanem havonta folytonosan (éppen ez a megtévesztő, ezért hiszi a „mainstream” közgazda, hogy a bér szimpla működési költség!). Éppen ezért határozottan ellenez mindenfajta fiskális-restríciós, fogyasztást visszafogó, megszorító, „stabilizációs” politikát. Ez a hüvös, tárgyilagos tudós ezen a ponton stílust vált, és metsző gúnyba csap át. Érdemes őt idézni egy interjújából: *„Különös figyelemmel tanulmányozok mindenfajta fiskális-restríciós, egyensúlyteremtő elméletet és politikát, igaz, még soha, sehol sem vezettek eredményre!”*

1913-ban, a magyar Galamb József találmányának, a futószalagnak a bevezetésekor Henry Ford, az „autókirály” ötszörösére, öt dollárra emelte a napibért. Elképedt barátainak azt mondta: *„akkor lesz az autó igazi sikertermék, ha azok a dolgozók is meg tudják venni, akik előállítják”*. Évtizedekkel később, amikor már az órabér volt öt dollár, Lee Iaccocca, a híres menedzser nyilatkozta: *„az ötdolláros órabér demokráciánk legfontosabb alapja”*. Ne feledjük, az Egyesült Államokban sohasem tudtak gyökeret verni a militáns munkásmozgalmi áramlatok, és ennek éppen a magas bérszínvonal volt mindig is az oka. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy már Smith (1723–1790) is figyelte arra, hogy az USA-ban a bérszínvonal magasabb, mint Európában. Pedig akkor még az Egyesült Államok a gazdasági fejlettség terén messze le volt maradva Angliától, „a világ műhelyétől”. 1792-ben a Mississipp mellékfolyója, a Blackstone folyó partján kezdett el működni Samuel Slater első manufaktúrája, kilenc gyermekmunkással (Szuhay–Havas, 1966). Ez volt a gyáripár kezdete Amerikában. A bevándorlók viszont választhattak a farmerlét és a városi munkáslét között, ezért aztán a városok ipari műhelyeinek tulajdonosai kénytelenek voltak magas béreket fizetni. A magas bérszínvonal ugyanakkor innovációs kényszererőt is jelentett az amerikai gazdaságban, mert fokozott technikai-technológiai fejlesztésre kényszerítette a tőkét.

10.3 A reálbérszínvonal optimális rátája

Először is mihez viszonyítva kell meghatároznunk a reálbérszínvonal optimális rátáját, vagyis mihez viszonyítva mondhatjuk ki, hogy a tartós és fenntartható egyensúlyi, növekedési, modernizációs pályához képest mennyivel maradnak el a bérek az optimálisról, vagy esetleg mennyivel lépi túl a bérszínvonal a fenntarthatósági, egyensúlyi szintet („túlfogyasztás”)? Nagyon fontos kérdés itt a közszféra és a versenyszféra megítélése. Szögezzük le, hogy az orvos, a fodrász, a tanár, a művész gazdasági értelemben, közgazdasági tartalmát nézve is értéket, GDP-t termel. Tegyük fel a kérdést: ki termelt több értéket, James Clark Maxwell (1831–1879) a négy differenciálegyenletével (1865), amelyben megteremtette a modern világ „elektromágneses” alapjait a 19. században, vagy kétkezi munkások százmilliói, nemzedékek alatt? Már Széchenyi is tudott „valamit” a kiművelt emberfők szerepéről a nemzetek gazdagodásában. Egy tanár éppen a legfontosabb modern termelési tényezőt, a humán tőkét termeli-fejleszt, mégpedig közvetlenül, hát hogyan lenne az ő tevékenysége nem termelőtevékenység? Az orvos, az ápolónő, aki meggyógyítja, regenerálja, visszaadja a termelőszférának a mérnököt, a szakmunkást, de akár a kétkezi segédmunkást is, vajon nem termelőerőt termel? Ezért teljesen fölösleges különbséget tenni a versenyszféra és a közszféra bérmozgásai között!

Most térjünk vissza az alapkérdéshez: hogyan határozhatjuk meg a reálbérszínvonal, tehát végső soron a végső fogyasztás optimális szintjét, amely biztosítja a hosszú távú növekedési és egyensúlyi pályát? Be kell vallani, hogy nehéz, vagy éppenséggel lehetetlen valamiféle matematikai-statisztikai modell révén megválaszolni a feltett kérdést. Empirikus úton, tehát a tapasztalatból kiindulva próbáljuk meghatározni a reálbérszínvonal optimális szintjét! Ez azt jelenti, hogy egy adott ország gazdasági fejlettségi szintjét (egy főre jutó GDP) hasonlítjuk össze más országokéval és reálbérszínvonalának szintjét ugyanezen országokéval. Ha jelentős a kettő között az eltérés, például a reálbérszínvonal messze elmarad az egy főre jutó GDP színvonalától, akkor kimondhatjuk: bérdeficitről van szó, a humán tőke alulértékelt, ami kifejezetten fékezi a gazdasági növekedést. Ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy ahol a fogyasztás színvonala jelentősen elmarad a gazdasági teljesítmény szintjétől, ott a reálbér-emelkedés ütemének meg kell haladnia a gazdasági növekedés ütemét. Ha ez nem így van, ha a reálbér-emelkedés üteme csak a gazdasági növekedés ütemének felel meg (márpedig sokan tévesen ehhez kötik, mert úgymond így „megalapozott”), akkor marad a jövedelemdeficit a nemzetközi standardhoz képest, és ez önmagában súlyosan fékezi a gazdasági felzárkózást is. Arról van tehát szó, hogy a jövedelemdeficit időszakában a reálbér-felzárkóztatás jelenti a gazdasági növekedés és fejlődés legfontosabb hajtóerejét.

10.4 A felső korlát kérdése

Természetesen felmerülhet a kézenfekvőnek tűnő, de banális kérdés: akkor miért nem emeljük a reálbért, mondjuk ötszörösére azonnal? Ezért rögtön tisztázni kell, hogy a

gazdaság és a reálbér együttes, egymáshoz igazodó növekedésének mértékét a technikai fejlődés hosszú távú trendje határozza meg. Nem lehet a technikai fejlődés ütemének megfelelő szint fölé menni büntetlenül a reáljövedelmek emelkedése terén. Van egy másik korlát is: a pénzellátás egyenletességének szigorú kritériuma. Nem szabad a monetáris szférában lökészerű fluktuációkat eszközölni (se hirtelen pénzbőséget, se hirtelen pénzsűkítést), mert az ilyen fluktuációk a reálgazdaságra átgyűrűzve ciklikussá teszik a gazdasági fejlődést: ezek a rángatózások generálják a válságciklusokat a modern gazdaságban. Tehát sem a hirtelen, lökészerű béremelés, sem az ugyanilyen bércsökkenés nem jó! Ugyanakkor láttuk, hogy nagyarányú bérficit esetén lehet bátran bért emelni, hiszen a gazdasági fejlettségi szinttől (technikai színvonalától) jelentősen elmarad a reálbérszínvonal és a fogyasztás.

10.5 A GDP számítása és az „időjós csapda”

Emlékszünk még Joseph Heller világhírű regényére, a 22-es csapdjára? A háborút utáló katona le akar szerelni, ezért elmebeteggé akarja magát nyilváníttatni. Csakhogy a 22-es paragrafus szerint, aki képes megjósolni az elmebaj tüneteit, az nyilvánvalóan nagyon is ésszerű van, ezért egészségesnek kell nyilvánítani.

Aztán a vicc az indián időjósról. A fehér ember a völgyben fát vág, készül a télre, de azért felbállag az indián időjósához a hegyre, megkérdezni tőle, milyen télünk lesz. Jöjjön vissza egy hét múlva, mondja az indián, a fehér ember pedig tovább vágja a fát. Letelik a hét, az indián szétnéz: úgy néz ki, hogy kemény télünk lesz, de egy hét múlva még többet tudok. Tovább vágja a fát, egy hét múlva: nagyon kemény tél lesz! Megkérdi a fehér ember: honnan tudja hétről hétre pontosabban megjósolni? *„Amikor a sápadt arcú a völgyben ennyi fát vág, akkor nagyon kemény tél lesz”* – mondja az indián. Valahogy így járnak azok a közgazdák, akik egy elmaradottabb országban ránéznek a GDP adatokra, és közlik: a gazdaság teljesítményének kell jelentősen javulnia ahhoz, hogy bért lehessen emelni. Amikor a GDP-t kiszámoljuk, abba beletartozik az amortizáció, a bér és a tőkejövedelem (profit, kamat, járadék). Az összes megtermelt termék és szolgáltatás értéke, mínusz a folyó termelőfelhasználás költségei. Nézzük, hol itt az időjós csapda? Az amortizáció adott, a profit is, viszont a bér roppant képlékeny kategória, hatalmas nemzetközi különbségekkel. Ha valahol egy orvos egynegyedét, egyynolcadát keresi annak, amit máshol ugyanazért a munkáért kap egy kollégája, akkor alaposan alulértékelt a teljesítménye. Ha egy országban nemzetközi mércével mérve nyomott a bérszínvonal (alulértékelt a humán tőke!), akkor ez a GDP számítását is torzíja, mégpedig lefelé: máris észrevesszük az „időjós csapdát”!

Az 1970-es években volt egy érdekes javaslata a közgazdasági Nobel-díjas (1981) Tobinnak: a tőkeáramlás megadóztatása. Ennek mintájára fel lehetne vetni a munkaerő-áramlás megadóztatását is: a fogadó ország fizesse meg a küldő országnak a képzés, felnevelés költségeit. Egy orvos esetében ez legalább 50 millió forint. Az orvos humán tőke-értéke azonban ennél is nagyobb, a bérét tőkésített járadékként kiszámolva [1], legalább 80 millió forint.

Összefoglalás

A humán tőke sokkal inkább hasonlít az állóeszközökhöz, mint a forgóeszközökhöz, ezért a bér nem szimpla folyó termelési költség, hanem folyamatos beruházás az emberi tőkébe. A modern társadalom termelővagyonának ma már a 70-75 százaléka a humántőke-vagyon, vagyis az emberekben rejlő képesség és tudás összessége. Ezért is elavult szemlélet a beruházási ráta megemelésétől várni a gazdasági fejlődés és növekedés gyorsulását. A bérdeficit, vagyis a reálbérszínvonal jelentős elmaradása a gazdasági fejlettségi szinttől (egy főre jutó GDP-től) jelentősen visszafogja az illető ország gazdasági teljesítményét, akadályozza fejlődését. Ezért az alacsony bérszínvonal nem versenyelőnyt jelent, hanem versenyhátrányt a világgazdaságban. A kimutatható bérdeficit esetén a reálbérszínvonal emelkedésétől függ a gazdasági növekedés üteme, és nem fordítva. Bérdeficit esetén ugyanakkor a reálbérszínvonal emelkedése meg kell előzze a gazdasági növekedés ütemét. Éppen ez viszi az adott gazdaságot közelebb a tartós egyensúlyi növekedési pályához. Hosszú távon a béremelkedésnek a technikai fejlődés üteméhez kell igazodnia. A jelentős bérdeficit egyben torzítja, mégpedig lefelé a valós gazdasági fejlettséget jellemző mutatókat (egy főre jutó GDP-t például, ez az úgynevezett „időjós csapda”).

Jegyzetek

[1] Ez azt jelenti, hogy megnézzük, hogy az orvos havi bérét mekkora bankba tett összeg kamataiból tudnánk finanszírozni.

Ellenőrző kérdések

1. A humán erőforrás a forgótőkéhez vagy az állótőkéhez hasonlít inkább?
2. Miben különbözik a humán tőke az állótőkétől?
3. A bér folyó termelési költség vagy beruházás?
4. Mi határozza meg a gazdasági növekedés ütemét rövid és hosszú távon?
5. A technikai fejlődésben melyik tényező játssza a döntő szerepet: a beruházások vagy a humán tőke?
6. Helyes-e a produktív szféra és az improduktív szféra megkülönböztetése?
7. A beruházási ráta megemlése gyorsítja-e a növekedést és a fejlődést?

Felhasznált irodalom

- CSATH, M.: *Kiművelt emberfők nélkül?* Kairosz Kiadó, Budapest, 2011.
- FRIEDMAN, M.: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus.* Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1986.
- GAZDAG, L.: *A Bokros-csomag mítosza és a valóság.* Laurus Kiadó, Győr, 2007.

GAZDAG, L.: *Magyarország úttévesztése (A rendszerváltás közgazdaságtana)*. Mundus Egyetemi Kiadó, Budapest, 2009.

GAZDAG, L.: *A thatcherizmus*. Valóság, 2013/8.

MARX, K.: *A tőke I. MEM 23*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1967.

NAGY, P.: *A rendszerváltás gazdaságpolitikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.

SCHULTZ, Th. W.: *Beruházás az emberi tőkébe*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1983.

SZUHAY-HAVAS, E.: *Kék-szürke tragédia*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1966

11. FEJEZET

GAZDAG LÁSZLÓ

Az adósságválság kialakulása

11.1 Első fázis: működőtőke-kivitel a perifériákra

Vizsgáljuk meg a nemzetközi adósságválság kialakulásának folyamatát! Láthattuk az előzőekben, hogy Keynes a túltermelési válságokat abból vezette le, hogy a fogyasztás bővülése nem tart lépést a jövedelmek emelkedésével, mert egy pontot elérve növekszik az emberek megtakarítási hajlama. Ezért a jövedelmek egy részét az államnak el kell vonnia adók formájában, és el kell költenie nem termelő módon, például egészségügyre, oktatásügyre, infrastruktúrafejlesztésre (Keynes, 1965).

A második világháború után egy darabig jól működött a keynesi állami beavatkozás rendszere, tehát az állam elvonta adók formájában a képződő jövedelemfeleslegeket, és elköltötte azt improduktív beruházásokra. Csakhogy az 1950-es évek végétől ez az adóelvonás már korlátokba ütközött, mert az adókat nem lehet a végtelenségig emelni. Ezért mégiscsak felhalmozódtak tőkefölöslegek, főként az USA-ban, ahol az adóelvonás mértéke eleve alacsonyabb volt a háború után. (Az Egyesült Államok ugyanis letért a keynesiánusi gazdaságpolitikáról a háborút követően, és visszatért a liberális piacgazdaságra, jelentősen csökkentve az adókat.) Ezek a tőkefeleslegek az 1950-es évek végén működő tőke formáját öltve kihelyezésre kerültek a periféria országaiiba. Mely ágazatokba áramlik ekkor ez a működő tőke? A nyerstermék-termelő ágazatokba, tehát a kitermelőiparba (bányászat) és az agrárszektorba (mint például ipari nyersanyagok, élvezeti cikkek).

Csakhogy ennek az eredménye még több, még olcsóbb nyersanyag és energiahordozó, ami input oldalról továbblandíti a fejlett nyugati országokban a feldolgozóipari termelést. Tovább már nem volt értelme fokozni a működő tőkekivitelt a perifériákra sem.

11.2 Második fázis: pénztőkefeleslegek és politikai változások

Az 1960-as évek második felében már jelentős pénztőkefeleslegek halmozódnak fel a nyugati országok bankjainak trezorjaiban, és ezek kihelyezésre várnak. A pénztülkínálat a kamatlábak esését eredményezi, ugyanakkor a világgazdaságban ekkor nincs számotvető infláció.

Ugyanakkor a perifériákon drámai fordulat ment végbe az 1950-es, 1960-as évek fordulóján: a gyarmati rendszer felbomlása. Fekete-Afrikában 1957. március 7-én kezdődik a folyamat, amikor Ghána elnyeri függetlenségét. Sorra szabadulnak fel a gyarmati országok, hol erőszak eredményeként (főként a francia gyarmatok), hol kevésbé erőszakos úton, mint a brit gyarmatok.

A volt gyarmatokon demokrácia helyett hamarosan katonai diktatúrák jönnek létre, aminek speciális okai vannak. Ezek többségében törzsi társadalmak, etnikumok, nyelvek sokaságával, az egyetlen szervezett erő, amely képes integrálni a különböző etnikumokat, a hadsereg. A volt gyarmati országok többségében nem véletlenül az egykori gyarmattartók nyelve ma is a hivatalos nyelv.

A fellángoló nacionalista (nemzeti felszabadító) mozgalmak, majd a diktatúrák a gazdasági nacionalizmus szemlélete alapján nagyra törő célokat fogalmaznak meg: a fejlett Nyugat utolérését. Ehhez az ipar gyors ütemű fejlesztését tartják alkalmasnak, vagyis megalomán iparosítási politikába kezdenek. Mindezt tetézik a természetátalakító beruházások, például gátak építése. Ezek a gazdasági nacionalizmusból következő törekvések találkoznak a nemzetközi pénzpiac olcsó, korlátlan hitelkínálatával (alacsony kamatlábak).

A megalomán iparosítási politikának áldozatul esik az agrárszektor, ahonnan kiszivattyúzzák a jövedelmeket, főként az agrárárólló segítségével. Az agrárárólló vagy röviden agrárólló lényege, hogy az agrárárakat mesterségesen alacsonyan tartják, míg az ipari termékek árait az értékük fölé emelik. Ennek következménye az agrártermelők elszegényedése, és főként a fiatalok városba áramlása. Ez azonban egy szervesen urbanizáció révén valósul meg (Buday–Sántha, 2006.), vagyis a városba áramló, alulképzett vagy egyenesen analfabéta tömegeket az ipar nem tudja felszívni, hatalmas nyomoronyvedek alakulnak ki (favelavárosok, slumok).

Természetesen a felvett hiteleket nem tudják visszafizetni, hiszen a termelt iparcikkek műszaki színvonala nem éri el a fejlett nyugati országok termékeiét.

A szocialista országok az 1960-as években még nem vehetnek fel nyugati hiteleket politikai okokból, hiszen hidegháború van. De az 1970-es években végbemegy az enyhülés (francia szóval détente), 1975-ben lezajlik az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Helsinkiben, 33 európai állam, valamint az USA és Kanada részvételével a legmagasabb szinten.

Elhárulnak az akadályok a szocialista országok hitelfelvétele előtt. Csakhogy ezek az országok is megalomán célokra, erőltetett iparosításra költik a felvett hiteleket, miközben termékeik nem érik el a nyugati termékek színvonalát, így a beruházások nem térülnek meg, a hitelek visszafizethetetlené válnak.

Valójában a szovjet tömb országai az elavult gazdaságszerkezet továbbélését finanszírozzák a felvett hitelekből, ahelyett, hogy szerkezetváltásra költenék.

11.3 Harmadik fázis: kamatrobbanás

1980. november 4-én a republikánus Ronald Reagan nyeri az USA-ban a választásokat, aki a monetarista „filozófia” híve. Első lépésként 1981-ben 19 százalékra emeli a FED, az amerikai központi jegybank szerepét ellátó, 12 bankból álló rendszer irányadó kamatlábát, amit a kereskedelmi bankok követnek, 25 százalékra emelve saját kamatlábaikat. Ezzel indul be igazán az adósságválság, hiszen a bankok nem fix kamatozású hiteleket nyújtanak. Általános kamatrobbanás követi az amerikai lépést, az adósságlavina elindul.

A 21. század elejére kétbillió (kétezer milliárd) dollár fölé növekedett a világ összesített adósságállománya. Egyes afrikai országok állami költségvetésének 60-70 százalékát az adósságszolgálat viszi el.

Ha egy állam eladósodik, akkor a „menetrend” a következő szokott lenni:

- Először hosszú távú, 10 évnél hosszabb futamidejű, államközi egyezményen alapuló hitelfelvétel történik, meghatározott célprogramokra, beruházásokra. A kamatláb alacsony, a fizetési feltételek kedvezőek.
- A rossz beruházásokra költött hitelt nem tudja az adós visszafizetni, most a magánbankokhoz fordul hitelekért. Középtávú, öt év körüli futamidőre kap, most már magasabb kamatra, ebből törleszti a korábban kedvezőbb feltétellel felvett hitel kamatait és részleteit. Beindult az adósságlavina.
- Ezt sem tudja fizetni, most rövid távú, öt évnél rövidebb futamidejű áthidaló hiteleket vesz fel, többnyire már az IMF-től (Nemzetközi Valutaalap), amelyet éppen az ilyen átmeneti fizetési zavarok „kezelésére” hoztak létre 1944 nyarán az amerikai Bretton Woodsban.
- Ha ezt sem sikerül fizetni, akkor jön az államkötvény kibocsátás, a legmagasabb kamatokkal (csak így veszik) és állami garanciavállalással.

Az eladósodás oka általában nem a „túlfogyasztás”, hanem az elhibázott beruházások, és az ennek következtében kialakuló elavult gazdaság szerkezet. Megoldásként tehát ezt, vagyis a rossz gazdaság szerkezetet kell átalakítani az adott országnak, fiskális megszorítások helyett. A nemzetközi adósságválság megoldása valójában eme hitelek egyszerű leírása lenne, egyfajta újabb kori Marshall-segély formájában. Így több milliárd ember vásárlóereje nőne meg, éppen a hitelt nyújtó államok termékei iránt. (Beruházási javak, fogyasztási cikkek.) Ebből az következik, hogy a fejlett országok termelőtőkéje számára sem jó már az adósságválság, csupán egy szűk pénzügyi csoport élvezi előnyeit.

A megoldáshoz szükség lenne az eladósodott országok összefogására, együttes fellépésére.

Összefoglalás

A nemzetközi adósságválság kiindulópontja a keynesiánusi költségvetési politikai esz-köztár kimerülése az 1960-as évekre. Az állam nem tudta már az adókat olyan magasra emelni, hogy lekösse a tőkefölöslegeket, pszichológiai okokból. E tőkefölöslegek a harmadik világba áramlottak, ahol a nyersanyag-kitermelést fokozták. Így még több, még olcsóbb inputok áramlottak a fejlett országokba, az még tovább növelte a lekötetlen tőkefeleslegeket, amelyek már nem tudták fokozni a harmadik világbeli nyersanyag-kitermelést a piac telítődése miatt. Így pénztőkefeleslegek jelentek meg a monetáris piacon, ezek a kamatlábak (olcsó pénz), és ez a pénzfelesleg-kínálat találkozott a harmadik világbeli diktatúrák keresletével. Közben ugyanis a harmadik világban végbe-ment a gyarmati rendszer felbomlása, azonban e térségekben nem demokráciák jöttek létre, hanem diktatúrák, lévén a hadsereg az egyetlen etnikumokon átnyúló, integrálni képes erő. A hiteleket megalomán építkezésekre, presztízsberuházásokra költötték, és így nem tudták törleszteni. A szocialista országok számára a hetvenes években nyílt meg a hitelfelvétel lehetősége az enyhülés által. Itt is rossz beruházásokra költötték (és nem fogyasztásra!), az elavult gazdaság szerkezet konzerválására. Végül 1981-ben Ronald Reagan kormánya drasztikus kamatemelést hajtott végre, hat százalékról 19 százalékra emelte a FED kamatlábát. Ezzel az adósságlavina kezelhetetlenné vált. Valójában ez már a nyugati (működő) tőkének sem jó, hiszen drasztikusan korlátozza termékeik felvevőpiacát.

Ellenőrző kérdések

1. Miért alakultak ki tőkefeleslegek az 1950-es évek végén a világgazdaságban?
2. Milyen formát öltöttek ezek a tőkefeleslegek és hol fektették be ezeket?
3. A működő tőke kivételét miért váltotta fel a pénztőkekölcsonzés a 60-as években?
4. Milyen politikai változások zajlottak le az 1950-es, 1960-as években a perifériákon?
5. A politikai változások miért kedveztek az adósságválság kialakulásának?
6. A szocialista országok mikor és hogyan kapcsolódtak be az eladósodási folyamatba?
7. Mikor és miért történt a kamatrobbanás?

Felhasznált irodalom

- CSATH, M.: *Egy éve az EU-ban*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2005.
- CSATH, M.: *Globalizációs végjáték*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2008.
- BUDAY-SÁNTHA, A.: *Környezetgazdálkodás*. Dialog-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2006.
- GAZDAG, L.: *A közgazdaságtan alapjai*. Dialog-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2007.
- KEYNES, J., M.: *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. KJK, Budapest, 1965.
- KORTEN, D., C.: *A tőkés társaságok viláгурalma*. Kapu Kiadó, Budapest, 1998.
- MARTIN, H. P., SCHUCHMANN, H.: *A globalizáció csapdája*. Perfekt Kiadó, Budapest, 1998.

12. FEJEZET

CSATH MAGDOLNA

Növekedési elméletek

A növekedési elméletek vizsgálják a növekedés forrásait. Foglalkoznak továbbá a növekedést mérő mutatókkal, és a növekedés és a társadalmi fejlődés összefüggéseivel. A továbbiakban ezekkel a témákkal foglalkozunk. Ütköztetjük a különböző nézeteket, elemezzük erőnyeiket és hiányosságait. Kitérünk a növekedés korlátaival kapcsolatos nézetekre és a növekedést teljesen elvető elméletekre is. De elemezzük azt a kérdést is, hogy jól jellemzi-e a gazdasági növekedés egy társadalom működésének minőségét, eredményességét, vagy más mutatókra is szükségünk van az átfogóbb értékeléshez. A növekedési elméleteket két csoportba szokták osztani: a régi és az új növekedési elméletek csoportjába. A régi növekedési elméletek lényege, hogy a növekedést két tényezőnek, a tőkének és a munkaerőnek tulajdonítják. Az elméletek a termelési függvényre építenek, amely az input, vagyis a tőke és a munkaerő, valamint az output, vagyis a megtermelt GDP – Gross Domestic Product, bruttó hazai termék – kapcsolatát írja le. (A GDP mutatóra később még visszatérünk.)

Az új növekedési elméletek a növekedés forrásai között kitüntetett helyet szánnak a tudásnak, innovációnak, technológiai haladásnak. A továbbiakban átfogó képet adunk a különböző nézetekről, de nem térünk ki részletesen az egyes szerzőkhöz köthető modellekre.

12.1 Régi (hagyományos) növekedési elméletek

A hagyományos, neoklasszikus növekedési modellek lényege a csökkenő hozamok törvénye, vagyis az a gondolat, hogy a növekvő befektetéssel a gazdaság egyre kevesebb végterméket tud előállítani. A neoklasszikusok szerint a gazdasági növekedés alapvetően két tényezőnek, a tőkének és a munkaerőnek köszönhető. Ha a tőke állandó marad – például nem épülnek új gyárak, nem jelenik meg új technológia a gazdaságban –, akkor hiába növeljük a munkások számát (input), a gazdasági teljesítmény (output) nem fog arányosan bővülni. Illetve, ha növeljük a befektetett tőke mennyiségét, de a munkaerő mennyiségét nem változtatjuk, akkor minden egyes újabb tőkebefektetés csökkenő hozammal jár együtt. Ehhez kapcsolódik a növekvő határkölség gondolata, vagyis ha egy egységgel több új értéket akarunk előállítani, akkor az többet fog kerülni, mint amennyibe az előző egység előállítására került. Ezekre az alaptételekre írják fel a neoklasszikus nézetek hívei a matematikai összefüggéseket.

Nézeteiket azonban a valóság sem igazolta. Hiszen ha a csökkenő hozamok igazak lennének, akkor a világban mindenhol régen megállt volna a gazdasági növekedés. Mivel nem ez történt, ezért nyilvánvalóan vannak a növekedésnek olyan forrásai, amelyekkel a hagyományos elméletek hívei nem számoltak. Ezt a dilemmát próbálta feloldani Solow (1999) [1], amikor olyan modellt alkotott, amelybe a tőke és a munkaerő csökkenő megtérülését megtartva új elemként beépítette a technológiai tudást. Egyébként Solow is a hagyományos termelési modelltől indul ki, de bevonja a vizsgálataiba a tőkefelhalmozást is. Feltételezi, hogy az adott gazdaságban a tőketömeg, ami az épületeket és gépeket foglalja magában, a korábbi beruházások összegével egyezik meg. Azt állítja, hogy az újabb és újabb beruházások elsősorban a felhalmozott tőke – épületek és gépek – elhasználódását, kopását (értékcsökkenést) fedezik, ezért az új beruházásokkal nem nőhet arányosan a gazdaság. Vagyis – véleménye szerint – a felhalmozott tőke és a gazdasági teljesítmény (output) aránya összefügg a beruházások és az értékcsökkenés arányával. Ezért ahhoz, hogy a gazdasági növekedés fenntartható legyen, növelni kell a beruházásokat, mégpedig nem feltétlenül csak az épületekbe és gépekbe, hanem a technológiákba, a technológiai tudás bővítésébe is.

A neoklasszikus elméletek fő problémája, hogy leegyszerűsítik a valóságot. Megpróbálják matematikai modellekkel leképezni azt, és ha valami nem fér bele a matematikai modellbe, akkor azt kihagyják a vizsgálódásból. A neoklasszikus gondolkodás másik gyenge pontja a rövid távú szemlélet. Hosszabb távon ugyanis sok egyéb hatás is éri a gazdasági folyamatokat. Ezek közül kiemelkedő a tudás, a képességek szintjének emelkedése, ami ellensúlyozhatja a fizikai inputok csökkenő megtérülését, sőt növekvő megtérülést eredményezhet. A hagyományos növekedési modellek természetesen nem pusztán elméletek. Kormányok használták őket gazdaságpolitikájuk igazolására. Egyetemeken is nagyon sokáig csak ezeket a modelleket tanították. A hagyományos, neoklasszikus modellek gazdaságpolitikai üzenete így foglalható össze: ha a piacokat magukra hagyjuk, előbb-utóbb – a verseny miatt – egyensúlyi állapotot és hatékony erőforrás-elosztást hoznak létre. Éppen ezért a kormányok azt teszik a legjobban, ha nem avatkoznak bele a piac működésébe, hanem arra szorítkoznak, hogy bátorítsák a piaci versenyt és ösztönözzék a megtakarításokat és a beruházásokat. A neoklasszikus növekedésemléletek azt sugallják, hogy a kormányok nem tudják jelentősen befolyásolni az országok gazdasági jövőjét. Az új növekedési elméletek viszont azt állítják, hogy a kormányok szerepe jelentős a gazdasági növekedés irányításában. Ha ugyanis elfogadjuk, hogy a tudásteremtés és hatékony hasznosítás, illetve az intézményrendszer megfelelő kialakítása és működtetése hatással van a gazdasági növekedésre, akkor ezzel azt is állítjuk, hogy a kormányoknak komoly lehetőségeik és egyben feladataik vannak a gazdasági növekedés befolyásolásával kapcsolatban.

12.2 Új növekedési elméletek

A csökkenő hozamok gondolat mögött, mint láttuk, az a feltételezés húzódik meg, hogy a fizikai erőforrások növekvő mennyiségű befektetésével csökkenő értékteremtésre

lehet számítani. Egyes erőforrások, mint például a föld esetén pedig az erőforrások szűkösségének lehetősége is felmerül. Az emberi kreativitással, ötletekkel kapcsolatban azonban nem lehet korlátokról, szűkösségről beszélni. A fizikai erőforrásokkal szemben ugyanis a tudásnak, a kreativitásnak nincs határa. A fizikai tőke, a gépek, épületek a használat során kopnak, és egyre kevesebb új értéket lehet velük előállítani. Viszont a tudás, az ötletek terjeszthetők, továbbadhatók, és így – szemben a fizikai erőforrásokkal – nem csökkenő, hanem növekvő hozamot termelhetnek. Korunk a tudásalapú társadalmak kialakulásának időszaka. Ez jelentős változásokat hoz a nemzetek és az országok életében. Egy tudásalapú társadalomban már nem a fizikai, hanem a szellemi tőke a versenyképesség-növelés fő forrása.⁴ A tudás szerepére azonban már korábban is rámutattak a közgazdászok. Smith (1776) is úgy fogalmazott híressé vált, *A nemzetek gazdagsága* című könyvében, hogy a munkások tudásának növekedése a gazdasági fejlődés alapvető forrása. Knight (1921) pedig arra figyelmeztet, hogy a humán tőkébe való beruházás lehetővé teszi, hogy a neoklasszikusok által leírt csökkenő hozamok problémáját megkerüljük. Az új növekedési elméletek is részben azon alapulnak, hogy a munkaerő és a tőke mellett a tudás válik a növekedés egyre fontosabb feltételévé. Ezért a gazdasági növekedéshez fontos a jó minőségű oktatási intézményrendszer és annak általános elérhetősége. Mások viszont a kutatás-fejlesztés és az innováció [2] mint növekedési feltételek szerepét hangsúlyozzák.

Kiterjedt irodalom foglalkozik azzal, hogy hogyan járul hozzá a kutatás-fejlesztés és az innováció a gazdasági növekedéshez. Ismét mások a technológiák fontosságára mutatnak rá. Nézzünk néhány tipikus véleményt!

Kuznets (1966) így ír: *„Azt mondhatjuk, hogy a 19. század második fele óta a fejlett országokban a növekedés fő forrása a technológia volt.”*

Romer (1986) szerint viszont a technológiai haladás egyedül nem magyarázza meg a gazdasági növekedés hosszú távú alakulását. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a tudás felhalmozódása is fontos szerepet játszik a növekedésben. Tehát a megtermelt új érték összegének alakulását – a rendelkezésre álló munkaerő, tőke és technológiai színvonal mellett – a gazdaságban felhalmozódó tudástőke is befolyásolja.

Lucas (1988) még ennél is tovább ment. Azt állította, hogy a munkaerő tudásának állandó bővülése a technológia fejlődése nélkül is hozzájárul a gazdasági növekedéshez.

Goldin és Katz (2001) kutatásai során azt találta, hogy a 20. században az amerikai munkavállalók esetén az egy főre jutó nemzeti jövedelem növekedésének körülbelül 25%-a összefüggésbe hozható az iskolázottság szintjének emelkedésével.

Young (1992) hasonló következtetésre jutott. Azt állapította meg, hogy az iskolázottság szintjének növekedése központi szerepet játszott az ázsiai feltörekvő országok gazdaságának növekedésében.

Az új növekedési elméletek lényege tehát, hogy a technológiai haladást, a tudást és az innovációt a növekedést befolyásoló, a rendszeren belüli (endogén) tényezőkként kezelik. Röviden fogalmazva, ezek az elméletek azt állítják, hogy a gazdasági növekedés

4 A versenyképességgel a következő fejezetben foglalkozunk részletesebben.

legfontosabb okozója a humán tőke minősége. Vagyis az új növekedési modellek szakítanak a kizárólagosan mennyiségi szemlélettel és a hangsúlyt a minőségi szempontokra helyezik. A régi növekedési elméletek illeszkednek a korábbi, az erőforrások – tőke, munkaerő mennyisége – minél jobb kihasználását a középpontba helyező gazdasági modellekhez. Éppen ezért a tudásalapú gazdaságok korában már nem állják meg a helyüket. A tudásalapú gazdaság viszonyai között az új növekedési elméletek hatásosabban írják le a növekedés feltételrendszerét. Az új növekedési modellekkel kapcsolatban azonban egy kritikai észrevételt kell tennünk. A modellek azt sugallják, sőt egyes szerzők egyértelműen meg is fogalmazzák, hogy az új növekedési modellek szerint nincs határa a gazdasági növekedésnek, hiszen a tudás, az innováció növekvő megtérülést eredményez.

Ezt a problémát úgy lehetne kiküszöbölni, ha az új növekedési modellek hívei jobban hangsúlyoznák, hogy amikor növekedésről beszélnek, akkor nem a pénzügyi mutatókkal, elsősorban a GDP-vel mért növekedésre, hanem a többféle mutatóval vizsgálható fejlődésre gondolnak.

12.3 Hogyan nő a nemzeti jövedelem?

A legegyszerűbb közelítés szerint az egy főre jutó nemzeti jövedelem egyrészt függ a munkaerő termelékenységétől, másrészt az egy fő által ledolgozott összes órák számától.

A munkaerő termelékenységét általában az egy óra alatt megtermelt új értékkel mérik. Így az egy főre jutó nemzeti jövedelem akkor nő, ha nő a munka termelékenysége és a ledolgozott munkaórák száma. Azonban nyilvánvalóan nem mindegy, hogy a nemzeti jövedelem növekedésében a két alkotóelem közül melyik szerepel nagyobb aránnyal. Az a kedvezőbb, ha adott időegység alatt sikerül nagyobb értéket termelni, azaz nem többet, hanem okosabban tud dolgozni a lakosság. Ugyanis a több munka például azt jelenti, hogy csökken az egészségmegőrzésre, a tanulásra, a kultúrára és a családra fordítható idő mennyisége, ami életminőség-romlást jelent. Így összeütközésbe kerül a csupán pénzzel mért életszínvonal a társadalmi mutatókkal is vizsgált életminőséggel. Az OECD (2012) jelentése szerint 2012-ben az OECD-tagállamokban az éves átlagban ledolgozott órák száma 1765 volt. A németek 1397, az osztrákok 1699, a belgák 1574, a franciák pedig 1479 órát dolgoztak. Ezzel szemben a magyar adat 1888, a cseh 1800, a szlovák 1785, a lengyel 1929, a görög 2034.

De mit értünk azon, hogy jobb lenne, ha nem több, hanem okosabb munkával tudnánk növelni a nemzeti jövedelmet? Erre a választ az új növekedési elméletek hívei által is javasolt teljes tényező termelékenységmutató alkalmazása adja meg.

12.3.1 A termelékenység mérése

Az összgazdasági termelékenység a gazdaságban létrejövő összes output, azaz teljes kibocsátás és a foglalkoztatottak létszámának vagy az adott időszakban ledolgozott munkaóráknak az aránya.

Az egy gazdaságban létrejövő teljes kibocsátást általában a GDP-vel mérjük. A magas termelékenység a versenyképesség egyik fontos feltétele. Nem mindegy ugyanis, hogy egységnyi inputot milyen okosan hasznosít egy társadalom. Minél jobban, okosabban, annál versenyképesebb lehet a gazdaság. Úgy is szoktak fogalmazni, hogy a nemzeti szintű termelékenység az ország gazdaságának egészségességét, új értékteremtő képességét méri. Kutatások bizonyítják, hogy a termelékenység növelésének egyik fontos forrása a képzés és a továbbképzés. Ezért fontos például egy társadalomban, hogy a munkaképes korú lakosság minél nagyobb arányban vegyen részt továbbképzésben. Így kapcsolat van a termelékenységi és az oktatási-képzési mutatók között. Azonban a termelékenységet ronthatja az alulfoglalkoztatottság, vagyis az, ha a munkaadók nem használják ki a munkavállalók tudását, képességeit, vagy igénytelenebb, a tudást, képességeket csak részben hasznosító munkával foglalkoztatják őket. Ezért kapcsolat van a termelékenység és az alulfoglalkoztatottság mértéke között. Ehhez kapcsolódóan szoros az összefüggés a termelékenység és aközött, hogy a nemzetközi cégek az értéklánc mely részét telepítik egy országba. Ha elsősorban a kis hozzáadott értéket termelő összeszerelő tevékenységet, akkor az nem biztos, hogy hasznosítja a munkavállalók képességeit, így rontja a termelékenységi mutató értékét. Ebből eredően célszerű megvizsgálni, hogy egy országban az értékláncok mely részeivel kapcsolatos tevékenységek zajlanak. Az értéklánc magában foglalja egy termék előállításának vagy szolgáltatás nyújtásának valamennyi lépését a megtervezéstől a vevőkhöz való eljuttatásig. A globális értéklánc azt jelenti, hogy a nemzetközi cégek „feldarabolják” az értékláncot, és az egyes munkafázisokat más és más országban végeztetik el, kihasználva a helyi előnyöket.

Minél nagyobb része marad egy országban az értékláncnak, annál nagyobb hozzáadott érték teremődik otthon, és annál kisebb az ország gazdasági függősége, a nemzetközi válságoknak való kitettsége.

Mit értünk hozzáadott értéken? A cégek által megteremtett termékek, szolgáltatások piaci értékéből le kell vonnunk az általuk felhasznált inputok piaci értékét, és a különbség lesz a cégek által hozzáadott új érték. Így a hozzáadott új érték jelentős részét a munkabérek és a profit teszi ki. A termelési folyamat során a nagyobb érték általában ott teremődik, ahol szellemi munka, kreativitás rakódik rá a folyamatra. Ilyen lehet a kutatás-fejlesztés, a kreatív marketing és a vevőket kiszolgáló rendszerek működtetése.

Megjegyzendő továbbá, hogy egy ország exportja két részre osztható: a helyben termelt érték alapján előállított termékből származó exportra és a külföldről behozott (importált) és helyben összeszerelt termékekből származó exportra. Minél nagyobb az importált egységek értéke az előállított termékekben, annál kisebb része van az értékláncnak egy országban.

Az elmondottak alapján érthető, hogy a gazdasági növekedést jobban segíti, ha nemcsak többen és többet dolgoznak, hanem okosabban, nagyobb új értéket teremtve dolgoznak. Ezt a szempontot veszi figyelembe a teljes tényezőző termelékenységmutató, amely azt is vizsgálja, hogy milyen munkát végeznek az emberek, az mennyire innovatív, mekkora új hozzáadott értéket állít elő. Vizsgálja továbbá, hogy mennyire korszerű technológiával dolgoznak a munkavállalók, hiszen ha a technológia korszerűbb, akkor az megnöveli a termelékenységet is. Végül vizsgálja a mutató a munkavégzés körülmé-

nyeit, a munka megszervezésének, irányításának színvonalát is. Hiszen a jobban szervezett, korszerűbben irányított környezetben a munkavállaló termelékenyebben tud dolgozni. A teljes tényezőös termelékenységet ezért befolyásolja a gazdaság szerkezete, a technológiai és menedzsmentszínvonal és a tudásszint.

12.3.2 Új növekedési forrás: a gazdaság diverzifikáltságának növelése

Diverzifikáltságon szerkezeti (strukturális), valamint méret, tulajdon és tevékenységi kör, szakma szerinti sokszínűséget értünk.

A tevékenység és szakma szerinti diverzifikáció fontos eleme az úgynevezett hagyományos és a technológiai és tudásigényes ágazatok aránya. Eszerint a gazdasági szerkezet fontos jellemzői a következők: milyen a hazai és a külföldi tulajdonú cégek aránya, milyen a globális cégek és a kiscégek aránya, milyen a termelési és a szolgáltatási tevékenység, valamint az energiaigényes és tudásigényes tevékenységek aránya. A magyar gazdaságot jellemzi a külföldi tulajdon és a globális cégek túlsúlya a GDP-termelésben és az exportban, a tudás és kreativitás alapú szolgáltatások alulreprezentáltsága és az energiaigényes és tudásszegény összeszerelő termelőtevékenység túlreprezentáltsága. Mindez együttesen gazdasági kockázatot jelent. Valamennyi tudományos elemzés szerint a sikeres gazdaságokra az erős hazai szektor, az erős és sok helyi kisvállalkozás, a tudás és kreativitás alapú tevékenységek – közöttük szolgáltatások – túlsúlya a jellemző. A magyar gazdasági szerkezet további problémája az alacsony szintű szakmai diverzifikáltság. Ez azt jelenti, hogy nem elég sokszínű és választékos a gazdasági szerkezet. Vannak domináns ágazatok – például az autóipar és beszállítói –, ami rendkívül sebezhetővé teszi az ország gazdaságát. Az erősebben diverzifikált gazdaságok – például Ausztria, Lengyelország – a kutatások és a legutóbbi válság tanúsága szerint ugyanis jobban átvészelik a válságos periódusokat. A diverzifikáltság nem mérettényező, azaz nem mennyiségi, hanem minőségi jellemző.

A szerkezeti diverzifikáció minél magasabb szintje növeli egy gazdaság rugalmasságát, alkalmazkodóképességét, és csökkenti sérülékenységét, függőségét. Minél több gazdasági ág van jelen egy országban, annál szélesebb körben képes termékekkel és szolgáltatásokkal a világpiacon megjelenni. A széles exportpaletta azt jelenti, hogy – a monokulturális gazdaságokkal ellentétben – az ország jövedelme nem egy-két termék vagy erőforrás világpiaci áráról függ.

Egy diverzifikált gazdaság saját belső fogyasztóit is magasabb színvonalon, szélesebb választékban képes kiszolgálni, ami a fogyasztói szükségletek magasabb szintű kielégítésén keresztül magasabb életminőséget eredményez.

A gazdaság sokszínűsége azt jelenti, hogy a különböző ágazatok – ipar, mezőgazdaság, szolgáltatások, továbbá ezeken belül a különböző tevékenységek – egészséges arányban vannak jelen a gazdaságban. Továbbá a nagy, a kis- és közepes vállalkozások, a hazai és külföldi tulajdonú cégek közül egyik csoport sincs uralkodó többségben. A sokszereplős, színes gazdaság versenyképesebb, mint a kevésbé sokszínű.

A diverzifikáltsággal kapcsolatban fontos, hogy az új, korszerű ágazatok a fejlett technológiák is jelen legyenek egy gazdaságban. Napjaink globalizációja nemcsak azt

jelenti, hogy az áruk és szolgáltatások, valamint a termelési tényezők (tőke, munkaerő, információ) nemzetközi áramlása gyorsult fel, hanem a technológiáé és a tudásé is. A kevésbé új, korszerű ágazatok technológiája szinte minden gazdaság számára elérhető, így ezen ágazatok működtetésére szinte bármely gazdaság képes. Ezért a gazdaság szerkezeti diverzifikációjának javítása a technológia- és tudásintenzív, „high-tech” ágazatok szerepének növelését jelenti. Ezen high-tech ágak megtelepedése és megerősödése több szempontból is kulcskérdés a gazdaság és társadalom hosszú távú fejlődése szempontjából. Ugyanis ezen ágazatok jelenléte egyrészt a nemzetgazdaság magas technológiai és tudás színvonalát jelenti, másrésztől működésük tovább növeli ezt a színvonalat. Márpedig a korábban vizsgált Solow-féle növekedési modell világosan levezeti – a gyakorlati tapasztalatok pedig egyértelműen alátámasztják –, hogy egy társadalomban a jólét hosszú távú növekedésének egyik fontos feltétele éppen a technológiai haladás. Ráadásul a magasabb szintű technológia a fenntartható fejlődést is segíti, hiszen magasabb szintű technológiával ugyanannyi erőforrásból több termék, vagy megfordítva, ugyanannyi termék kevesebb erőforrás felhasználásával állítható elő.

Az előzőekből következik, hogy a gazdaság diverzifikáltsága kapcsán nagyon fontos, hogy a gazdaság szerkezete a technológia- és tudásintenzív ágazatok felé mozduljon el. Ez összhangban van azzal, hogy ha a termelékenységet általában nem többletmunkával vagy a munka intenzitásának fokozásával, hanem a tudástartalom növelésével, korszerű technológia és a jobb munkaszervezés-vezetés alkalmazásával növeli egy ország, akkor javul versenyképessége, és a javuló versenyképesség nagyobb gazdasági növekedést tesz lehetővé.

12.4 A gazdasági és társadalmi teljesítmény mérése

Nem vizsgáltuk még eddig meg azt, hogy hogyan is mérjük a gazdasági teljesítményt, mit veszünk figyelembe akkor, amikor egy országban a gazdasági növekedést kiszámítjuk. A közgazdászok egy része a gazdasági növekedést tartja az egyik legfontosabb, az országok teljesítményét mérő makromutatónak. Ezt azzal magyarázzák, hogy a gazdasági növekedés teszi lehetővé a beruházásokat és az életszínvonal növekedését. Stiglitz és Wals (2006) például így fogalmazza meg a gazdasági növekedés lényegét: *„életszínvonalunk jelentős növekedése gazdaságunk növekedésének köszönhető, vagyis annak, hogy egyre többet tudunk előállítani azokból a dolgokból, amelyek anyagi jólétünkhöz szükségesek.”*

A gazdasági teljesítmény mérésére legáltalánosabban a GDP, Gross Domestic Product, bruttó hazai termék mutatót használjuk. Ez a mutató kifejezi az egy adott évben létrehozott és pénzben mért összes új értéket, amely egy adott országban megszületik. A GDP-be csak a hozzáadott új érték számít bele a termelés minden szakaszában. A nominális GDP a folyóáron mért új értéket, a reál GDP pedig a változatlan áron számolt új értéket méri. Hangsúlyoznunk kell, hogy csak azt az új értéket veszi figyelembe, amely pénzben kifejezhető. Éppen ebben van legnagyobb hiányossága. Nem méri ugyanis a GDP például a családon belül a gyermekek nevelésével vagy az idősök gondozásával töltött idő értékét, mivel azt közvetlenül nem lehet pénzben kifejezni.

Ugyanakkor a társadalom számára ezek rendkívül hasznos tevékenységek. De nem jelenik meg a GDP-ben az sem, ha valaki segít a szomszédjának: mondjuk levágja a fűvét, és cserébe a szomszédtól zöldséget vagy gyümölcsöt kap. Nyilvánvaló, hogy az említett tevékenységek értéket teremtenek, mégsem számítanak bele a GDP-be. Viszont a környezetszennyező vagy az embereket egészségtelen környezetben foglalkoztató cégek tevékenysége növeli a GDP-t, holott ez egyértelműen társadalmi károkat okoz. Ebből következik, hogy hiába nő egy országban a GDP, nem biztos, hogy a társadalom is előre halad. Sőt, az is elképzelhető, hogy egy jelentős GDP-növekedés komoly társadalmi károkkal jár együtt. Erre példa a gyors kínai gazdasági növekedés, amelyet óriási környezetkárosodás kísér. Végül érzékeltet a GDP arra is, hogy mekkora szakadék van egy országban a szegények és a gazdagok között. Lehet nagyon gyors a GDP növekedése, de ha annak gyümölcseit csak egy szűk réteg élvezi, akkor nem beszélhetünk társadalmi fejlődésről. Említsük még meg, hogy a mindenkori GDP felhasználásának módja is lehet fejlődésellenes. Ha egy kormány úgy költ gazdaságilag meg nem térülő, infrastrukturális beruházásokra – például utak, terek, díszkövezés – jelentős összegeket, hogy közben – a pénzhiányra való hivatkozással – elvon az egészségügytől, az oktatástól, a környezetvédelemtől vagy a kultúrától, akkor ezzel a társadalmi fejlődést gátolja.

Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy a GDP-re épülő gazdasági növekedés nem azonos a társadalmi fejlődéssel.

12.4.1 A GDP hanyatlása

A *The New York Times* című lapban 2010. május 10-én Jon Gertner hosszú tanulmányt írt *The Rise and Fall of the GDP – A GDP sikere és bukása* – címmel, amelyben így érvel: a korábbi vélemények szerint minél jobban nő a GDP, annál jobban élnek az emberek, annál jobban érzik magukat a bőrükben. Ezért az országok legfontosabb célként a GDP növelését jelölik meg. Azonban nehéz elhinni azt, hogy egyetlen számszerű mutatóval mérni lehessen egy ország fejlődését. Sőt, az igazi fejlődés legfőbb gátja egyre inkább az, hogy a közgazdászok és statisztikusok még mindig hisznek a GDP-ben. A GDP lehet, hogy mond valamit a gazdaságról, de azokat a dolgokat nem tudja mérni, amelyek az emberi fejlődés szempontjából a legfontosabbak. Hiszen a GDP pénzügyi mutató, és ezért a GDP-vel mért gazdasági növekedés nem feltétlenül jár együtt a társadalom fejlődésével. Erre az ellentmondásra még politikusok is felfigyeltek.

Robert Kennedy a következőt mondta 1968-ban: *„A GDP-be értékékként számít bele a levegőszennyező tevékenység, a cigarettareklám, az erdők kivágása és a természeti csodák feláldozása a növekedésért. De nem számít bele gyermekeink egészsége, oktatásuk minősége, vagy az az öröm, amelyet a játék okoz nekik, és nem növeli a GDP-t költészetünk szépsége, a házasságok ereje. Röviden, a GDP mindent figyelembe vesz, csak azt nem, ami az életben igazán fontos.”*

Probléma az is, hogy egy országban jelentősen nőhet a GDP úgy, hogy közben emelkedik a szegények száma, és romlik az életminőség.

12.4.2 Gazdasági növekedés helyett fenntartható fejlődés

A fenntarthatóság lényege, hogy úgy kell a jelen szükségleteit kielégíteni, hogy azzal ne veszélyeztessük a jövő nemzedékek esélyét arra, hogy saját szükségleteiket majd szintén fedezni tudják. A fejlődés pedig arra utal, hogy a társadalom és a gazdaság előrehaladását nem lehet csupán a növekedési mutatók alapján megítélni. A növekedés ugyanis rossz, rákos fajtájú is lehet. Fejlődésre van szükség, amely az egész rendszer előrehaladását biztosítja. Ez azt jelenti, hogy

- az ember-, értékközpontúság, valamint
- a minőségi mutatókkal mért társadalmi, gazdasági és intézményrendszeri haladás kell jellemezze a gondolkodást.

12.4.3 A társadalmi fejlődés mérése

Kennedy elnöknek tulajdonítják azt a mondást, hogy ha egy demokratikus társadalom nem képes arra, hogy segítséget nyújtson a szegényeknek, akkor nem tudja megmenteni a gazdagokat sem.

A társadalmi fejlődést vizsgáló szakemberek szerint nagyon fontos annak mérése, hogy egy társadalomban nő vagy csökken-e a szegények és a gazdagok közötti szakadék. Ugyanis, ha a társadalom lemond egy növekvő arányt jelentő szegény népesség képességeinek hasznosításáról, emberi fejlődéséről, akkor – hosszabb távon – saját fejlődését is akadályozza.

Meier (1995) megkülönbözteti a gazdasági növekedést és fejlődést. Így ír: *„akkor beszélhetünk gazdasági fejlődésről, ha egy nemzet valós egy főre jutó nemzeti jövedelme hosszabb időtávon úgy növekszik, hogy közben nem nő a szegénységi küszöb alatt élők száma, és a társadalmi jövedelemeloszlás egyenlőtlensége sem romlik.”*

Meier rámutat ezzel arra, hogy milyen fontos a gazdasági fejlődéshez az általános emberi fejlődés. De arra is figyelmeztet, hogy nem sokra megyünk azzal, ha egy adott év eredményeit vizsgáljuk: a fejlődés ugyanis folyamat, így nem mérhető a gazdaság rövid távú mozgásaival. Főleg nem mérhető egyetlen egy mutatóval, a GDP-vel. Meier szerint azért fontos a növekedés helyett a fejlődést vizsgálni, mivel ha a növekedés a természet károsításával, a munkavállalók növekvő kizsákmányolásával, életkörülményeik és életminőségük romlásával és a társadalom intézményrendszerének gyengülő teljesítményével jár együtt, akkor nem beszélhetünk társadalmi fejlődésről. A társadalmi fejlődés ezért sokdimenziós jelenség, így csak több mutatószámmal írható le. Ezek között, a már említett, a létminimum alatt élők száma, valamint a szegények és gazdagok közötti szakadék alakulása mellett mérni kell még például a várható élettartam és az iskolázottsági szint változását, a halálozási és a születési mutatók alakulását, a korrupció elterjedtségét, valamint a társadalom intézményrendszere működésének minőségét és hatékonyságát, beleértve a kormány munkájának átláthatóságát és minőségét. Más szerzők javasolják még a demokrácia, a részvételi lehetőség alakulásának elemzését abból kiindulva, hogy ez ad képet arról, hogy milyen széles tudásbázison nyugszik egy társadalom döntési rendszere.

A felsorolt mutatószámok mérése nem könnyű. Esetenként szakértői becslésekre, véleménykutatásra támaszkodva lehet csak számszerűsített eredményre jutni. Az így kapott információ, ha nem is tökéletes, mégis jóval gazdagabb képet fest egy társadalom mindenkori állapotáról, és arról az irányról, amerre tart, mintha csak a gazdasági növekedés GDP mutatójára támaszkodnánk.

Az életminőség, az emberi fejlődés és a bruttó nemzeti boldogság

A társadalom fejlődését sokan vezetik vissza az egyének számára nyíló lehetőségekre. Végül is a gazdasági sikernek csak akkor van értelme, ha az az emberek boldogulását, fejlődését és boldogságát szolgálja.

Az életminőség

Különböző kutatók eltérő mutatószámokkal mérik. Általában szerepel azonban a mutatók között az egészségi állapot, illetve az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzájutás lehetősége, a tanulási lehetőségek elérhetősége, a lakáshoz jutás könnyűsége, illetve a lakáshelyzet, a társadalmon belüli feszültségek, illetve a társadalmi kohézió erőssége, a közbiztonság, valamint a munkakörülmények és az anyagi helyzet.

Az életminőség javulásához hozzá tartozik továbbá a természeti környezet állapotának javítása, például a levegő minőségének, a vizek tisztaságának javítása, a szolgáltatások – például egészségügy, oktatás – színvonalának emelése, továbbá a közbiztonság fokozása is. De javítja az életminőséget a több szabadidő, amelyet például kultúrával, egészségmegőrzéssel, sportolással lehet eltölteni.

A Nobel-díjas közgazdász, Amartya Sen⁵ (1999) ennél is tovább megy. Így fogalmaz egy könyvében: a fejlődésnek azt is jelentenie kell, hogy az emberek szabadon választhatnak különböző lehetőségek közül, és így ki tudják teljesíteni képességeiket. A fejlődés ezért az emberi méltóság kiteljesedését is jelenti (nem szó szerinti fordítás) [3].

A *The Economist* brit gazdasági szaklap kutatási háttérszervezete a „The Economist Intelligence Unit” új indexet dolgozott ki 2005-ben. Az index kiszámításához 9 részmutatót vett figyelembe, amelyek a következők:

- anyagi jólét (GDP/fő, vásárlóerő-paritáson)
- egészségi állapot (születéskor várható élettartam);
- politikai stabilitás és közbiztonság;
- családi állapot (válási adatok);
- közösségi élet (például szakszervezeti tagság, templomba járók aránya);
- éghajlat és földrajzi adottságok;
- a munkahelyek biztonsága (munkanélküliségi ráta);
- politikai szabadság;
- nemek egyenjogúsága (keresetek, pozíciók).

5 1998-ban közgazdasági Nobel-díjat kapott.

Feltűnő, hogy hiányzik a listáról a gyógyuláshoz, egészséghez és a tudáshoz való hozzáférés lehetősége, és a munkahelyeken belüli körülmények. Viszont a politikai körülmények nagy hangsúlyt kapnak. A szervezet 2005-ben 111 országra számolta ki az indexet. Érdekességként említsük meg, hogy akkor Magyarország 37. helyével megelőzte Szlovákiát (45.), Romániát (58.), Lettországot (66.), Észtországot (68.) és Oroszországot (105.). Szlovénia viszont a 27. és Csehország a 34. helyen volt.

Az emberi fejlődés indexe (Human Development Index: HDI)

Az ENSZ fejlesztési szervezete a United Nations Development Program (UNDP) dolgozta ki. Az első elemzés 1990-ben jelent meg a következő mottóval: „egy nemzet valódi gazdagságát lakossága jelenti”.

A HDI index három részmutató, az egészségi állapot – amit a születésnél várható élettartammal fejeznek ki –, az oktatási teljesítmény (átlagos iskolázottsági szint és annak várható változása) és az életszínvonal (egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelem) kombinációja.⁶ A HDI mutató egy ország humán tőkéjének állapotát és lehetőségeit méri. Különösen érdekes elemzésekre kínál lehetőséget a GDP és a HDI együttes vizsgálata. Azoknál az országoknál ugyanis, ahol az egy főre jutó GDP alapján egy ország sokkal előkelőbb helyen van, mint a HDI mutatója alapján, fel lehet vetni azt a kérdést, hogy vajon mire használja az ország a megtermelt új értéket? Vagyis, hogy milyen gazdaság- és társadalompolitikát folytatnak kormányai, ha a gazdasági eredmények nem járulnak hozzá a humán tőke, az emberek fejlődéséhez?

Bruttó nemzeti boldogság (Gross National Happiness: GNH)

Az emberi boldogság fontosságára építő mutató. Kilenc elemből épül fel. Ezek a következők:

- pszichológiai-lelki jóllét
- kiegyensúlyozott időhasznosítás
- a közösség életképessége
- kulturális sokszínűség
- tiszta természeti környezet
- megfelelő életszínvonal
- egészség
- tanultság
- jó kormányzás

6 Ma már van a mutatónak 18 részmutatót tartalmazó változata is.

A kilenc elem különböző részmutatókból épül fel. A gondolat a bhutani királyságból származik, ahol már 1729-ben a jogrendben a következő volt olvasható: „*ha a Kormány nem képes boldogságot teremteni a népének, akkor ennek a Kormánynak a létezésére nincs szükség.*” (Ura, Alkire, Zangmo, Wangdi, (2012).

A gondolatot a himalájai ország, Bhután jelenlegi királya kívánja a gyakorlatba átültetni jelentős nemzetközi érdeklődés mellett. A mutató érdekessége, hogy a lelki egészséget, a spiritualitást az egyik legfontosabb boldogságforrásnak tekinti. A király azt ígérte, hogy minden fontos döntés előtt meg fogja vizsgálni, hogy az hogyan hat népe boldogság szintjére, és nem fog olyan döntést hozni, amely rossz hatással lenne rá. Ezt várja el az üzleti életől is. Az eddig vázolt mutatók közös vonásait úgy lehetne összefoglalni, hogy azok – szemben a csupán pénzben kifejezett növekedési mutatókkal – a társadalom fejlődésére, az emberek jóllétére helyezik a hangsúlyt. Az alternatív mutatók talán a legátfogóbb, a pénzügyi és a minőségi szempontokat kombináló rendszerét az úgynevezett Stiglitz-bizottság dolgozta ki. Munkájuk eredménye könyv formában Sárközy francia elnök előszavával jelent meg (2010).

A szerzők így érvelnek a tanulmányban: „*Nem létezik egyetlen egy olyan mutató, amely képes mérni egy olyan bonyolult rendszernek, mint egy társadalomnak az eredményeit. Továbbá itt az ideje annak, hogy a társadalmi haladást nem a gazdasági tevékenység eredményével, hanem az emberek »jóllétével« mérjük. Ráadásul ezt úgy kell tennünk, hogy annak fenntarthatóságát is vizsgáljuk.*”

Ezek a gondolatok rímelnék a Sárközy-féle bevezetésre, amely így kezdődik: „*Abban hiszünk, hogy addig nem tudjuk megváltoztatni viselkedésünket, ameddig nem változtunk azon, ahogyan a gazdasági teljesítményt mérjük. Ha nem akarjuk, hogy gyermekeink és unokáink jövőjét olyan pénzügyi, gazdasági, társadalmi és ökológiai katasztrófák rázzák meg, amelyek emberi tragédiákba torkollnak, akkor változtatni kell azon, ahogyan élünk, fogyasztunk és termelünk. Meg kell változtatnunk azt is, ahogyan irányítjuk társadalmi szervezeteinket, és amilyen kritériumok alapján a gazdaságpolitikát kialakítjuk.*”

A szerzők a tanulmányban részletesen elemzik azokat a részmutatókat, amelyekből – szerintük – egy többdimenziós „jóllét” mutatót lehet megszerkeszteni. Ezek a következők:

- anyagi javak (kereset, fogyasztási szint, összegyűjtött vagyon);
- egészségi állapot;
- tanultság, képzettség;
- munkalehetőségek;
- politikában való részvétel lehetősége;
- emberi kapcsolatok;
- a környezet jelen- és jövőbeli állapota;
- gazdasági biztonság (munkalehetőség) és közbiztonság (a bűnözés szintje).

A Stiglitz-bizottság jelentésével kapcsolatban meg kell említenünk, hogy egyrészt jelentős mértékben épít az alternatív mutatókkal kapcsolatos korábbi kutatási eredményekre, közülük is különösen a fejlődés-gazdaságtan híveinek nézeteire. Másrészt nem szakad el teljesen a főáramú nézetektől sem, hiszen fontos részmutatóként említi meg a fogyasztási szintet és a vagyonosodást, általában az anyagi javakkal való rendelkezést.

A Stiglitz-bizottság is fontosnak tartja a társadalom tagjainak „jóllétét”. De mit is értsünk általános emberi jóléten? A nemzetközi szakirodalom egyetért abban, hogy a jóllét része kell legyen az élelmiszer-biztonság, a jó minőségű ivóvízhez jutás, a lakhatás, az egészségügyi szolgáltatások, a színvonalas oktatás elérhetősége, a politikai szabadságjogok megléte, a kormányzásban való részvétel lehetősége, továbbá a személyes és vagyoni biztonság. Végül említsünk meg egy olyan mutatót, amely korunkban, amikor a tudás, a kreativitás fontossága nő, egyre több figyelmet érdemel.

Hatalommal való felruházottság

A „hatalommal való felruházottság” az egyén szintjén úgy értelmezhető, hogy lát-e esélyt arra, hogy saját maga vagy gyerekei feljebb kerüljenek a társadalmi ranglétrán. Azok az emberek, akik úgy érzik, hogy képesek befolyásolni saját és családjuk jövőjét, a kutatások szerint boldogabbak, és ezért értelmét látják annak, hogy a jövőbe beruházzanak: például tanuljanak. Ha viszont azt tapasztalják, hogy a fejük felett döntenek róluk, a véleményükre nem kíváncsiak, ha azt látják, hogy az előrelépési lehetőségeket nem tudják befolyásolni, mivel azok nem teljesítménytől, hanem a kapcsolatoktól függenek, akkor nem fogják értelmét látni az erőfeszítésnek. Emiatt pedig nem lesznek boldogok sem. Egyébként ezt az összefüggést a menedzsmentkutatások is igazolják. Azon cégeknél, ahol a munkaerőt a termelési-szolgáltatási folyamat egy bármikor kicserélhető alkatrészének tekintik csupán, az emberek cég iránti elkötelezettsége alacsony szintű lesz. Ennek következtében csak annyi teljesítmény nyújtására lesznek hajlandók, amennyi ahhoz elég, hogy ne rúgják ki őket. Ebben a helyzetben viszont rengeteg ötlet, javítási-fejlesztési szándék szorul az emberekbe, akik emiatt frusztráltak, boldogtalanok lesznek. Az ötletek elvesztése a cég számára pedig gazdasági veszteséggel jár.

Erre az összefüggésre a korábban már említett Maslow (1954) is figyelmeztet hierarchiamodelljében. Eszerint az emberek teljesítményét különböző dolgokkal lehet motiválni. Az alapvető élelmiszerek, a ruházkodás és a lakhatás olyan feltételek, amelyek hiánya gátolja a jó teljesítményt. Ösztönzőleg hat viszont, ha lehetőségük van társadalmi és szociális közösségekben való részvételre, ha kivívhatják mások megbecsülését, és ezáltal önbecsülésük is növekedhet. A hierarchia legfelső csúcsán pedig az önmegvalósítás lehetősége, az innovációban való részvétel található.

A hatalommal való felruházottságot mutatja például a nők helyzete egy társadalomban. Egy 2010-es elemzés szerint⁷ hazánk e tekintetben 2009-ben rosszabb helyezést ért el a vizsgált 20 nemzet között, mint 1996-ban. Akkor még a középmezőnyben voltunk.

7 STEWART, K.: *Human Development in Europe*. UNDP Research Paper, 2010. június.

Kilenc országban volt rosszabb a nők helyzete, mint nálunk. 2009-re azonban 8 ország – köztük Bulgária és Törökország is – elhagyott bennünket. 2010-ben pedig már az utolsó előttiek voltunk. Törökország volt csak mögöttünk. A mutató vizsgálta, hogy a parlamentben hány nő van, mekkora a nők aránya a cégek, intézmények vezetésében, valamint a kiemelkedő szellemi munkát végzők között. Figyelembe vette továbbá, hogy hogyan viszonyul egymáshoz az ugyanazon munkát végző férfiak és nők fizetése.

Meg kell azonban említeni, hogy nemcsak a GDP-nek, de valamennyi egyéb mutatónak is vannak hiányosságai. Ez azonban nem indokolja azt, hogy ha nem is a GDP helyett, de legalább mellette más, a társadalmi és gazdasági fejlődést jobban mérő mutatókat ne használjunk a gazdaságpolitikai döntések megalapozására. Ez azért lenne rendkívül fontos, mert a GDP alapján való döntéshozatal – a hosszú távú hatásokat tekintve – helytelen gazdaságpolitikai választásokat eredményezhet. Például támogatásra érdemesnek ítélné meg a munkahelyteremtés ígéretével érvelő, de a környezetet károsító és az embereknek alacsony színvonalú munkát biztosító üzemek betelepülését.

12.5 A társadalmi egyenlőtlenségek problémája

Most térjünk vissza a társadalmi egyenlőtlenségek kérdésére. A társadalmi egyenlőtlenségek egyik fő megnyilvánulása a jövedelmek egyenlőtlensége. A jövedelemegyenlőtlenségek mérésére elsősorban a Gini-indexet [4] használjuk. Ha a jövedelem egyenletesen oszlana el a társadalomban, akkor a Gini-index értéke 0 lenne. Ha viszont az összes jövedelmet egyetlen ember kapná a társadalom csúcsán, akkor 1 lenne az értéke.

A kisebb egyenlőtlenséggel jellemezhető társadalmak esetén a Gini-index értéke 0,3 vagy ennél alacsonyabb. Az egyenlőtlenségek növekedését okozhatják a növekvő bérkülönbségek. A magas és alacsony bérek közötti szakadék növekedése hozzájárul a jövedelemegyenlőtlenségek növekedéséhez. Az egyenlőtlenségek növekedését okozhatja továbbá a munkanélküliség növekedése. Ezt bizonyítják a 2007–2008-as válság hatásai. A jövedelemeloszlással kapcsolatban azt a két kérdést szokták feltenni, hogy van-e bármilyen hatással egy ország gazdasági növekedésére a jövedelemegyenlőtlenség, illetve hogyan hat a gazdasági növekedés a jövedelem társadalmi megoszlására?

Kuznets (1955) úgy érvelt, hogy egy ország fejlődésének első szakaszában a gazdasági növekedés a jövedelem egyenlőtlen eloszlásával jár együtt. Később aztán a fejlődés előrehaladtával csökken a jövedelemeloszlás egyenlőtlensége.

Vannak, akik úgy gondolják, hogy a nagy jövedelemegyenlőtlenségek jó hatással vannak a gazdaságra, mert hozzájárulnak a gyorsabb növekedéshez.

Kaldor (1955–1956) például ezt így magyarázza: ha a profitból történő megtakarítási hajlandóság jelentősebb egy gazdaságban, mint a bérből való megtakarítás, akkor a jövedelem bérektől profit felé való újraelosztása növelni fogja az összesített megtakarításokat. Továbbá, ha a nagyobb jövedelműek megtakarítási hajlandósága nagyobb, mint a kisebb jövedelműeké, akkor a jövedelmek újraelosztása a kisebb jövedelműektől a nagyobb jövedelműekhez növeli a gazdaságban az összesített – aggregált – megtakarításokat. Azonban ezek az újraelosztások egyben növelik a társadalmon belüli egyenlőt-

lenségeket. Viszont a nagyobb megtakarítások növelik a beruházási lehetőségeket, ezzel pedig hozzájárulnak a GDP növeléséhez.

Kuznets már idézett művében hasonló véleményt hangoztat. Szerinte is a gazdagok többet takarítanak meg, ezért a nagyobb jövedelemegyenlőtlenség nagyobb megtakarításokkal jár együtt, ami segíti a beruházásokat, és ennek következtében a növekedést. Ez azért jó, folytatódik az érvelés, mert – hosszabb távon – a nagyobb gazdasági növekedésnek a szegények is haszonélvezői lesznek. Ez a nézet a mai napig tartja magát. A tények azonban nem igazolják a véleményeket. Többen is bizonyították, hogy a nagy jövedelemegyenlőtlenségekkel jellemezhető fejlődő országok lassabban növekednek. Közöttük az egyik legfrissebb elemzést Birdsall (2005) készítette. 131 ország növekedési adatát és Gini-indexét vizsgálta 1990 és 2008 között, és azt találta, hogy azokban az országokban, amelyekben nőttek a társadalmi egyenlőtlenségek, lassabb volt az egy főre jutó GDP-vel mért gazdasági növekedés.

Barro (2000) kutatásai alapján azt találta, hogy a jövedelemegyenlőtlenségek az egyes országok esetén eltérő módon hatnak a gazdasági növekedésre. Kimutatta, hogy a nagyobb jövedelem különbségek a szegényebb országokban csökkentik a leginkább a növekedési esélyeket.

Helpman (2004) pedig azt állítja, hogy a jövedelemegyenlőtlenség minden országban lassítja a gazdasági növekedést. Ugyanakkor hozzáteszi, hogy még nincs arra elegendő tudományos magyarázat, hogy ez a hatás milyen csatornákon keresztül érvényesül. De milyen hatással van a növekedés a jövedelemeloszlásra? Ezzel kapcsolatban sincs egységes vélemény. A statisztikák azt mutatják, hogy a 19. század kezdetétől nőttek a világban a jövedelemegyenlőtlenségek. Különösen feltűnő, hogy a lakosság jövedelme szerinti alsó 10%-ba tartozó, legszegényebb csoportjának részesedése a megtermelt összes jövedelemből folyamatosan csökken: míg 1820-ban 4,7% volt, ez 1992-re 2,2%-ra, 2000-re 1,7%-ra, 2007-re pedig 1%-ra csökkent.

Ortiz és Cummins (2011) felhívja a figyelmet arra, hogy a leggyorsabban növekvő gazdaságokban, például Kínában, Indiában és az USA-ban nőttek a jövedelmi egyenlőtlenségek. A három országban, a vizsgált 1990–2005-ös időszakban a gazdagok gazdagabbak, a szegények pedig szegényebbek lettek. Ezt bizonyítja az alsó és a felső 25% között megnövekedett szakadék [5].

De vannak pozitív példák is. Ugyanezen időszakban Malaysiában is erőteljes gazdasági növekedés következett be, viszont eközben csökkent a jövedelemegyenlőtlenség. Ennek oka az volt, hogy a kormány az adórendszeren keresztül segítette a jövedelmi különbségek csökkenését.

Ebből az következik, hogy a gazdasági növekedés hatásait megfelelő állami politikákkal szét lehet teríteni a társadalomban.

A társadalmi egyenlőtlenségek hatását nemcsak a gazdasági adatok alakulása tükrében kell vizsgálni. Ugyanis a társadalmi egyenlőtlenségek jelentős hatással vannak a társadalom egészségi állapotára, a jóléti és életminőség-mutatókra, valamint a társadalmi-politikai stabilitásra is.

Wilkinson és Pickett (2010) az egészségi állapot, a társadalmi problémák és a jövedelemegyenlőtlenségek összefüggéseit vizsgálta. Azt találta, hogy a nagy egyenlőtlen-

ségű országokban nagyobbak a társadalmi problémák és általában rosszabb a lakosság egészségi állapota. Ez utóbbi például megnyilvánul a rövidebb várható élettartamban is.

12.6 A növekedés korlátai és növekedésellenes vagy „0 növekedés” melletti nézetek

A növekedést bírálók rámutatnak arra, hogy a növekedésnek korlátai vannak. Különböző gondolkodók azonban eltérően vélekedtek arról, hogy mi gátolhatja meg a gazdaság korlátlan növekedését. Például a korábban már említett Malthus [6] a korlátot az élelmiszer-termelés korlátozottságában látta. Sokkal később, 1972-ben, a „Római Klub” tudáscsoport [7] az ásványok és az energiaforrások kiapadását vélte a növekedés korlátjának.⁸

Korunkban sokan figyelmeztetnek arra, hogy a gazdasági növekedés ökológiai katasztrófához vezethet: növény- és állatfajok kipusztulásához, globális felmelegedéshez. Egy újabb kutatás pedig visszatér a kimerülő erőforrások problémájához.

Clugston (2012) így ír könyve előszavában: az ipari forradalom óta folyamatosan növekvő módon használja ki az emberiség a föld nem megújuló erőforrásait [8], ezért azok mennyisége csökken. Ha nem lesz képes az emberiség drasztikusan csökkenteni a nem megújuló erőforrások kihasználásának mértékét, akkor félok, hogy a fogyó erőforrásokért való harc miatt növekvő feszültségekre, nemzetközi konfliktusokra kell számítanunk az elkövetkező években. Sőt, 2050-re globális társadalmi összeomlás is bekövetkezhet.⁹ Clugston még egy problémára figyelmeztet: arra, hogy az egyre bővülő gazdasági tevékenység által termelt hulladékot a Föld már nem képes befogadni, illetve az jelentős környezetterhelést okoz. Hangsúlyosan szokták emlegetni az atomerőművek hulladékát, a kiegészítő fűtőelemeket, amelyek veszélyes hulladéknak számítanak, biztonságos tárolásuk rendkívül költséges, továbbá teljesen ártalmatlanná válásuk időtartama több mint 100 ezer év is lehet. A növekedési korlátok létét vitatók szerint viszont az emberi kreativitás, az állandó technológiai innovációk és az erőforrás-felhasználás hatékonyságának növelése együttesen elhárítja majd az energia- és nyersanyagfogyás veszélyeit.

12.6.1 Növekedésellenes, azaz „0 növekedés” melletti („de-growth”) nézetek

A „de-growth”, azaz növekedés nélküli gazdaság gondolata a '70-es években jelent meg [9]. Azon a feltételezésen alapul, hogy a GDP-vel mért gazdasági növekedés fenntarthatatlan. Ennek az az oka, hogy egy véges rendszerben, ami a természeti erőforrások rendelkezésre állására jellemző, nem lehetséges végtelen növekedés. De azt is állítja, hogy a jobb élethez nem elég, ha a pénzzel mért termelés és szolgáltatás állandóan bővül egy

8 Ezzel a címmel jelentették meg 1972-ben nagy vitát kiváltó könyvüket (Limits to Growth).

9 Nem szó szerinti fordítás.

gazdaságban. Ezért ez nem is lehet egy társadalom legfontosabb célja. Hiszen a termelés állandó növekedése kimeríti az energia- és nyersanyagkészleteket, károsítja a természeti környezetet és tönkreteszi a növény- és állatvilágot, csökkenti a biodiverzitást. A „de-growth” elmélet hívei szerint a fő problémák a következők.

A jelenlegi gazdasági rendszerek működése nagymértékben függ a nem megújuló erőforrások rendelkezésre állásától. Ezek készletei a világban kifogyóban vannak.

Bizonyítékok vannak rá, hogy az erőteljes növekedés jelentős környezeti károsodással jár.

Az állandó gazdasági növekedés jelentős hulladékképződéssel jár együtt, amely elszennyezi a Földet.

Éppen ezért másféle – minőségi – növekedésre kell törekednie a nemzeteknek. A minőségi növekedés szemben a GDP-vel mért növekedéssel, az életminőség javítását tűzi ki célul, aminek nem kell együtt járnia a fogyasztás bővülésével. Vagyis a 0 növekedés hívei azt állítják, hogy ha nem a GDP-vel mérnénk a növekedés hasznát, akkor esetleg ma is bizonyítható lenne, hogy a növekedés már ma is több kárt okoz, mint amennyi valódi értéket teremt. Éppen ezért – szerintük – véget kell vetni annak, hogy egy ország sikerét a GDP növekedésével mérjük. Alternatív mutatószámokat kell alkalmazni, mint például a különböző „jó élet”-mutatókat, életminőség-mutatókat. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a növekedés helyett, ami egy mennyiségi jelenség, a minőséget is kifejező fejlődést kell mérnünk.

Mint ahogyan azt a 4. pontban már említettük, a GDP-mutatót már hosszú ideje éles kritikával illetik. A GDP úgy méri a gazdasági tevékenységeket, hogy nem veszi figyelembe a gazdasági tevékenység hatásait a természeti környezetre és az életminőségre. Egy óriási környezeti katasztrófa, például áradás következményeinek felszámolása jelentősen járul hozzá a GDP-hez. Viszont a gyereknevelés vagy a szomszédokkal közösen az utca szépítéséért végzett munka – amennyiben nem jár vásárlással, illetve a munka kifizetésével – nem növeli a GDP-t. Pedig nyilvánvaló a gyermeknevelés társadalmi értéke, vagy a szomszédokkal való együttműködés közösségerősítő szerepe.

De mit jelent a „0 növekedés” a gyakorlatban? Schneider (2010) így határozza meg a nulla növekedés lényegét: „a termelés és fogyasztás olyan méltányos mértékű visszafogása, amely javítja az emberek jóllétét és javítja az ökológiai környezetet lokálisan, globálisan, rövid és hosszú távon egyaránt.”

A meghatározás bizonyítja, hogy a „nulla növekedés” egyrészt mennyiségi csökkenést, másrészt pedig minőségi javulást kell jelentsen.

A jólléten a szerző alapvetően nem az anyagi javak birtoklása miatti megelégedettséget, hanem a boldogságra, öröme és az önmegvalósításra épülő életminőséget érti.

A Világbank (2006) viszont a jóllétet a fogyasztási lehetőségek mértékével mágyarázza.

Easterlin (2003) nemzetközi kutatásokra támaszkodva állítja, hogy a boldogság mértéke nincs szoros kapcsolatban az anyagiakkal, sőt a költségek növekedése nem növeli a boldogság szintjét [10]. Azonban ezzel a nézettel sokan vitatkoznak.

A Gallup Intézet nemzetközi felmérése¹⁰, amely 140 ezer ember kikérdezésén alapult, azt találta, hogy azok a legboldogabb nemzetek, amelyekben erősek a családi baráti kapcsolatok, alacsony a korrupció, és az egyének szabadon választhatnak az életükkel, jövőjükkel kapcsolatos lehetőségek közül.

Graham (2010) kutatásai arra mutatnak rá, hogy az emberek többsége nem szereti a bizonytalanságot, ezért a válsághelyzetek boldogtalanná teszik őket. Hosszan tartó, erős gazdasági válság alatt jelentősen romolhat az emberek boldogságérzete, ami egészségi állapotukra is negatív hatással lehet.

Az infláció és a munkanélküliség is rontja az emberek boldogságérzetét. Ennek mérésére használják az úgynevezett „misery indexet” (magyarul „elkeseredettségi index”). Ez a mutató összeadja egy adott országban az inflációs és munkanélküliségi rátát, és ha az nagyobb, mint 10 százalék, akkor azt valószínűsíti, hogy az emberek többsége nem érzi jól magát a bőrében. Végül a boldogságot növelheti, ha az embernek lehetősége van ötletekkel előállni, és ötleteit kipróbálni. Úgyis fogalmazhatnánk, hogy az innováció lehetősége boldoggá teheti az embert még akkor is, ha azzal nem jár feltétlenül együtt nagyobb jövedelem. Ugyanakkor különböző felmérések bizonyítják, hogy a futószalag mellé kényszerített munkavállaló megkeseredhet, elkophatnak képességei és ezáltal jólléte romlik, boldogtalanná válik. A boldogtalanság az egészségi állapotára is negatív hatással lehet.

Wolfers és Stevenson (2008) hosszú idősorok elemzésére alapozza véleményét, amely szerint pozitív kapcsolat található a lakosság szubjektív jóllét érzése és az egy főre jutó GDP nagysága között.

Mások úgy gondolják, hogy egy adott egy főre jutó GDP-szint eléréséig nő az emberek boldogságszintje is, afölött azonban nem. Ez a szint eltérő lehet a fejlett és a kevésbé fejlett országokban. Ezen a véleményen vannak például Clark és szerzőtársai (2008) is. Érdeemes megemlíteni Borowy (2013) véleményét, aki szerint a nulla növekedésű gazdasági modell lehetővé teszi, hogy az emberek több időt töltsenek egymással, közösségeket építsenek, és ezzel erősítsék a társadalmi tőkét. Ehhez a gondolathoz kapcsolhatjuk azt a tény is, hogy az egy főre jutó GDP nagysága és a várható élettartam között sincs szoros összefüggés. Több olyan ország is van, ahol egy alacsonyabb egy főre jutó GDP mellett a várható élettartam magasabb, mint más, nagyobb egy főre jutó GDP-vel rendelkező országokban.

Wilkinson és Marmot (2003) ezt a jelenséget arra vezeti vissza, hogy a boldogabb, erős közösségekben élő emberek tovább élnek attól függetlenül, hogy milyenek az anyagi körülményeik. Például a WHO 2011¹¹ évi adatai alapján a várható élettartam Costa Ricában 79,1 év, Kubában 78,3 év, Magyarországon pedig 75,1 év. Ugyanakkor

10 A felmérést Christopher Barrington-Leigh ismertette „International evidence on the social context of wellbeing” címmel 2010. április 24-én a <http://www.voxeu.org/index.php?q=node/4924> honlapon.

11 WHO World Health Statistics. 2011. www.who.int/whosis/whostat/EN

az egy főre jutó GDP (dollárban) 2011-ben Costa Ricában 8661, Kubában 6051, Magyarországon pedig 13784 volt.¹²

De meg kell jegyeznünk, hogy különbség van a várható élettartam és az egészségben leélt évek között. A rossz egészségi állapotú társadalmakban az emberek – főleg életük vége felé – betegséggel élnek. Az egészségben leélt élet várható hosszát és az egy főre jutó GDP-adatokat látjuk néhány ország esetén a 12.1. táblázatban.

12.1. táblázat. Egészségben leélt évek várható hossza és az egy főre jutó GDP

Ország	Év ¹³	Egy főre jutó GDP (US\$) (2011) ¹⁴
Németország	72	44355
Görögország	71	26061
Ausztria	71	49485
Málta	71	21985
Szlovénia	69	24478
Csehország	68	20580
Kuba	68	6051
Costa Rica	67	8661
Horvátország	67	14435
Lengyelország	66	13382
Szlovákia	66	17760
Magyarország	65	13784
Bulgária	65	7287
Románia	63	9064

A táblázatból láthatjuk, hogy nincs szoros összefüggés az egészségben leélt évek és az egy főre jutó GDP között. A GDP-adat alapján gazdagabbnak tűnő országok között vannak nagyon rossz életesélyű országok is. Ez is ráirányítja a figyelmet a GDP-mutató hiányosságaira.

A „de-growth” elméletek bírálói viszont arra figyelmeztetnek, hogy ezen elmélet gyakorlati alkalmazása munkanélküliséghez vezetne. Azzal is érvelnek, hogy ha megszűnne a növekedés a fejlett országokban, akkor kevesebb nyersanyagot és terméket vásárolnának a szegényebb országoktól, így azok még jobban elszegényednének. Végül a „de-growth” elméletek mellett érdemes megemlíteni az úgynevezett „zöld növekedés”

12 The World Bank Data. GDP per capita (current US\$) data.worldbank.org/indicators

13 Global Age Watch Index 2013. www.helppage.org/global-agemwatch/data/healthy-life-expectancy-at-birth

14 data.worldbank.org/indicator

(green growth) elméleteket is. Ezek nem ellenzik a gazdasági növekedést, de annak azt a változatát tudják elfogadni, amely nem jár a környezet károsításával.

Összefoglalás

A fejezet rövid betekintést nyújtott a növekedési elméletekbe, megemlítve előnyeiket és korlátaikat. A neoklasszikus elméletek esetén hangsúlyozta, hogy ezek hisznek a magára hagyott piac működésében, és ezért az államtól csak a piaci verseny működési feltételei biztosítását várják. Ezzel szemben az új növekedési elméletek minőségi tényezőket is bevonnak a gazdasági növekedés alapfeltételei köré. Közülük a legnagyobb hangsúlyt a humán tőkére, a tudásra és az innovációra fektetik. A tudás és az innováció központba helyezése az állam, a kormányok aktív gazdaságbefolyásoló szerepét igényli. A neoklasszikus és az új növekedési elméletek közötti különbség tükrözi a gazdaságfejlesztés hagyományos, a fizikai erőforrásokra építő és a korunkra jellemző, a tudásra, innovativitásra támaszkodó tudásalapú társadalmak fejlődésével foglalkozó nézetek közötti alapvető eltéréseket. Ehhez kapcsolódva bemutatja a fejezet a termelékenység mérésének hagyományos és új – teljes tényezős termelékenység – módszerét, bizonyítva, hogy csak utóbbi módszer alkalmazásával találhatunk olyan új növekedési forrásokat, amelyek nemcsak a növekedést, hanem a társadalmi fejlődést is segítik.

Ezt követően vizsgálja a fejezet a gazdasági és társadalmi teljesítmény mérésének hagyományos és új módszereit. Érvel amellett, hogy a GDP-vel való mérés félrevezető eredményeket mutathat, és ezért rossz gazdaságpolitikai döntéseket támogathat. Ehhez kapcsolódva foglalkozik a társadalmi egyenlőtlenségek problémájával, felhíva a figyelmet arra, hogy azok gátolhatják a fejlődését. A sokak által vallott nézet, amely szerint a gazdasági növekedés nem lehet a társadalom legfontosabb célja, hanem csak eszköz lehet a jobb életszínvonal és életminőség, valamint a társadalmi fejlődés szolgálatában, gondolat jegyében bemutatja a fejezet a növekedés korlátaival és az úgynevezett „de-growth” vagy „0 növekedéssel” kapcsolatos legjellemzőbb nézeteket.

Ennek kapcsán véleményeket idéz arról, hogy van-e kapcsolat a gazdasági növekedés és társadalmi boldogság szint között. A felvetett témákban való elmélyülést segíti a gazdag irodalomlista.

Jegyzetek

- [1] Robert M. Solow amerikai közgazdász, 1924-ben született. Munkássága döntő részében a gazdasági növekedéssel foglalkozott. Az e témában elért eredményei alapján 1987-ben Nobel-díjat kapott. Leghíresebb tanára az orosz Wassili Leontief volt, aki az input-output modelleket kidolgozta.
- [2] K+F, innováció: A K+F-en a kutatási és fejlesztési tevékenységet értjük. Ez, termékek esetén, elsősorban az új ötlet megszületéséhez, annak kipróbálásához, esetleges próbadarabok, minták elkészítéséhez kapcsolódik. Technológiák esetén pedig az új technológia kifejlesztését és gyártásban való alkalmazását értjük rajta. Az innováció ezzel szemben sokkal tágabb fogalom. Termékek esetén megábrázolja az új termék sikeres piaci bevezetését. De beszélhetünk vezetési-szervezési, szervezeti és marketing-innovációról is. Ezért az innováció általános értelemben újítást, továbbfejlesztést jelent.
- [3] Amartya Sen 1933-ban született Indiában. Az általa kidolgozott „képességelmélet” alapján dolgozta ki az ENSZ fejlesztési szervezete, a UNDP, az emberi fejlődés indexét (human development index). Szerinte a szegénység nemcsak jövedelemhiányt, hanem a képességek kifejtése lehetőségének hiányát is jelenti.
- [4] A Gini-index egy olyan mérőszám, amellyel a jövedelem eloszlás egyenlőtlenségét mérjük. Nevét Corrado Gini olasz közgazdásztól kapta, aki 1912-ben publikálta először számításait a Gini-index alapján. Értéke 0 és 1 között lehet. Segítségével azt vizsgálhatjuk, hogy a lakosság egyes csoportjai a megtermelt jövedelem hány százalékát kapják meg.
- [5] Ortiz és Cummins (2011) tanulmánya idősorokat közöl a Gini-index becsült értékének 1820–2002 közötti változásáról. Eszerint a Gini-index globálisan jelentősen növekedett: az 1820-as 0,43-ról 2002-re 0,71-re emelkedett. A szerzők azt is valószínűsítik, hogy a 2007–2008-as gazdasági válság tovább rontotta a helyzetet.
- [6] Thomas Robart Malthus (1766–1834) brit közgazdász, demográfus. Fő munkássága a népesedés alakulásának és a rendelkezésre álló élelmiszerforrásoknak a vizsgálata volt. Azt állította, hogy a népesség gyorsabban nő, mint az előállítható élelmiszer-mennyiség, ezért korlátozni kell a népesség növekedését.
- [7] A „Római Klub” a globális problémák vizsgálatára 1968-ban alakult nemzetközi kutatócsoport. A csoport 2012-ben új jelentést adott ki „2052: Globális előrejelzés az elkövetkező negyven évre” címmel. Ebben többek között arra figyelmeztet, hogy 2042 körül már a mezőgazdasági földek az intenzív használat miatt annyira kimerülnek, hogy nem lesz lehetőség elegendő élelmiszert termelni az emberiség számára. A Római Klub egyik magyar alapítója László Ervin.
- [8] Nem megújuló erőforrás: olyan természeti erőforrás, amely nem képes a természetben újratermelődni, vagy ha igen, akkor az nagyon hosszú időt vesz igénybe. Ilyen nem megújuló erőforrás a kőszén, kőolaj, földgáz vagy az urán, amelyre az atomenergia előállítására van szükség.

- [9] A „de-growth” elmélet alapján sokan a román közgazdász, Nicholas Georgescu-Roegen 1971-ben megjelent könyvét „The Entropy Law and the Economic Process” (Az entrópia törvénye és a gazdasági folyamat) tekintik. Az entrópia az anyag rendezettségét jelenti. Minél magasabb egy anyag entrópiája annál rendezetlenebb az állapota. A szót Rudolf Clausius (1822–1888) használta először, és ezzel jellemezte a termodinamikában az anyagi rendszerek molekuláris rendezetlenségét. Nicholas Georgescu-Roegen: Az entrópia törvénye és a gazdasági folyamat című könyvét Kacsuk Zoltán ismertette a Kovász VI. évfolyam 1-4. számában (2002. tavasz-tél 19–31 oldal). Kiemeli belőle azt a fontos gondolatot, hogy a gazdasággal foglalkozóknak is tudomásul kell venniük a fizikai és biológiai törvényeket. Ezzel egyben bírálta a neoliberais közgazdászok azon véleményét, hogy a gazdasági növekedésnek nincs határa, az csak a gazdasági szereplők elhatározásától függ.
- [10] Easterlin paradoxon: azt állítja, hogy nincs kapcsolat egy társadalom gazdasági fejlettsége, és állampolgárai átlagos boldogságszintje között.

Ellenőrző kérdések

1. Melyek az alapvető különbségek a hagyományos (neoklasszikus) és az új növekedési elméletek között?
2. Melyek a GDP-mutató legfőbb hiányosságai?
3. Elfogadhatók-e a gazdasági növekedés korlátaira figyelmeztető nézetek? Ha igen miért, ha nem, miért nem?
4. Miért vezethet hosszabb távon sikeresebb gazdasági fejlődésre, ha a termelékenység növelését a teljes tényezőös termelékenység módszerrel vizsgáljuk?

Felhasznált irodalom

- BARRO, R. J.: *Inequality and Growth in a Panel of Countries*. Journal of Economic Growth 5: 5-32., 2000.
- BIRDSALL, N.: *Why Inequality Matters in a Globalizing World*. UNU/WIDER Annual Lecture. Helsinki, 2005.
- BOROWY, I.: *Degrowth and public health in Cuba: lessons from the past?* Journal of Cleaner Production 38. 17-26., 2013.
- CLARK, A., FRIJTERS, P., SHIELDS, M.: *Relative Income, happiness and utility: an explanation for the Easterlin Paradox and other puzzles*. Journal of Economic Literature, 46. 95-144., 2008.
- CLUGSTON Ch., O.: *Scarcity. Humanity's Final Chapter?* Port Charlotte, Booklocker. Com, Inc., 2012.
- EASTERLIN, R.A.: *Explaining happiness*. Proceedings of the National Academy of Sciences, 100, 11176-11183., 2003.
- European Commission: *European Competitiveness Report*. Brussels, 2000.
- GOLDIN, C., KATZ, L. F.: *The Legacy of US. Educational Leadership: Notes on Distribution and Economic Growth in the 20th Century*. American Economic Review. 91: 18-23 ., 2001.

- GRAHAM, C.: The Challenges of Incorporating Empowerment into the HDI: Some lessons from Happiness Economics and Quality of life research. UNDP. Research Paper, 2010.
- HELPMAN, E.: The Mystery of Economic Growth. Harvard University Press. Cambridge, 2004.
- KALDOR, N.: Alternative Theories of Distribution. *Review of Economic Studies* 23: 94-100., 1955-56.
- KNIGHT, F.H.: Risk, Uncertainty and Profit. Houghton Mifflin. Boston, 1921.
- KUZNETS, S.(1955). Economic Growth and Income inequality. *American Economic Review* 45: 1-28.
- KUZNETS, S.: Modern Economic Growth. Yale University Press, New Haven, 1966.
- LUCAS, R. E. JR.: On the Mechanism of Economic Development. *Journal of Monetary Economics*, 1988. 22: 3–42.
- MASLOW, A.: Motivation and Personality. Harper and Row, New York, 1954.
- MEIER, G. M.: Leading Issues in Economic Development. Oxford University Press, New York, 1995.
- OECD: Industrial Competitiveness. OECD. Paris, 1997.
- OECD: Health at a Glance: Europe 2012. OECD Paris, 2012.
- ORTIZ I., CUMMINS M.: Global Inequality: beyond the Bottom Billion. Unicef, New York, 2011.
- ROMER, P. M.: Increasing Returns and Long-Run Growth. *Journal of Political Economy* 94: 1002-37. 1986.
- SCHNEIDER, F., KALLIS, G. MARTINEZ-ALIER, J.: Crisis or opportunity? Economic Degrowth for Social equity and ecological sustainability. *Journal of Cleaner Production*, 18(6), 511–518., 2010.
- SEN, A.: Development as Freedom. Alfred A. Knopf Inc. New York, 1999.
- SMITH, A.: The Wealth of Nations. Methuen and Co. Ltd. London, 1976.
- SOLOW, R.S.: Technical Change and the Aggregate Production Function. *Review of Economics and Statistics* 39: 312-20. 1957.
- STIGLITZ, J.E., SEN A., FITOUSSI, J.P: Mismeasuring our lives: Why GDP doesn't add up. The New Press, New York, 2010.
- STIGLITZ, J. E., WALSH C.E.: Principles of Macroeconomics. W.W. Norton & Company, Inc. New York, 2006.
- URA, K., ALKIRE S., ZANGMO T., WANGDI K.: A Short Guide to Gross National Happiness Index. The Centre for Bhutan Studies. Thimphu, Bhutan, 2012.
- WILKINSON, R., MARMOT, M. (Eds): The Solid Facts, 2nd. Ed. WHO, Geneva, 2003.
- WOLFERS J., STEVENSON B.: Economic Growth and happiness: Reassessing the Easterlin paradox. *Brookings Papers on Economic Activity*. The Brookings Institution Vol. 39 (1). Washington, 2008.
- WORLD BANK: Where is the wealth of nations? Measuring capital for the 21st Century. World Bank Washington, 2006.
- YOUNG, A.: A Tale of Two Cities: Factor Accumulation and Technological Change in Hong Kong and Singapore. *NBER Macroeconomic Annual* Vol. 7, 13–54., 1992.

13. FEJEZET

CSATH MAGDOLNA

Versenyképesség

Ebben a fejezetben foglalkozunk a versenyképesség fogalmával, tényezőivel, mérésével és a növekedés, valamint a versenyképesség közötti kapcsolattal. Külön figyelmet fordítunk a versenyképesség úgynevezett puha tényezőinek vizsgálatára.

13.1 Mit értünk versenyképéségen?

A versenyképességet sokan és sokféleképpen magyarázzák. A meghatározások között különbség van aszerint, hogy egy ország gazdaságának vagy a cégek tevékenységének versenyképességét vizsgálják. A kettő között természetesen van összefüggés. Ebben a fejezetben a versenyképességet nemzetgazdasági szempontból vizsgáljuk.

Nézzünk most néhány jellemző meghatározást!

Az OECD (1997) a nemzeti versenyképességet a következőképpen határozza meg: *„Egy nemzet versenyképességét azzal mérhetjük, hogy – szabad és tisztességes piaci feltételek mellett – mennyire képes olyan termékeket és szolgáltatásokat előállítani, amelyek keresettek a nemzetközi piacokon, és hogy mennyire képes hosszabb távon is növelni a lakosság reáljövedelmeit.”* A versenyképesség növekedése eszerint javuló életszínvonalat kell biztosítson az emberek számára.

Az EU bizottság tanulmánya (2000) szerint egy gazdaság akkor versenyképes, ha a lakosságnak magas és állandóan javuló életszínvonalat és magas foglalkoztatottságot biztosít fenntartható módon. A fenntarthatóság arra utal, hogy ezt olyan gazdasági tevékenységekkel teszi, amelyekkel nem veszélyezteti a jövő generációik jóllétét.

Ronis (2011) ehhez hozzáteszi, hogy: minél több nemzetközileg versenyképes termék és szolgáltatás előállítására képes egy ország, annál inkább biztonságban érezheti magát.

Cohen (1984) hasonlóan fogalmaz: *„a versenyképesség azt méri, hogy egy ország gazdasága milyen mértékben képes olyan termékek és szolgáltatások előállításaira, amelyek eredményesen értékesíthetők a nemzetközi piacokon, és így állampolgárai jóléte folyamatosan emelhető.”*

Minden ország célja, hogy versenyképessége fenntartható legyen. Rosselet–Mc Cauley (2011) így ír a fenntartható versenyképességről: a versenyképesség azt méri, hogy az ország hogyan hasznosítja az erőforrásait: földjét, munkaerejét, tőkét, technológiáit, infrastruktúráját, tudását és képességeit. Akkor fenntartható a versenyképesség, ha olyan hatékonyan hasznosítja az ország az erőforrásait, hogy az így elért eredmények

segítségével folyamatosan javítani tudja az emberek életszínvonalát és életminőségét egyaránt. Az utóbbi azt jelenti, hogy nemcsak anyagiakban javul az emberek helyzete, hanem tudásuk és egészségük is javul, továbbá nem romlik környezetük állapota sem. (Nem szó szerinti idézet.)

Porter (1998) szerint: „*Minél jobbak egy ország innovációs képességei, és minél magasabb az általános tudásszintje, annál nagyobb az esély arra, hogy sikeres, versenyképes gazdasággá váljék. Az esély azonban csak megfelelő állami politikával tehető reális. Enélkül a tudás és a képességek kihasználatlanul maradnak, sőt, le is épülhetnek.*”¹⁵ A definíciókból azt láthatjuk, hogy a versenyképesség egyrészt attól függ, hogy milyen termékek és szolgáltatások előállítására képes egy ország, másrészt pedig attól, hogy a rendelkezésére álló erőforrásokat milyen hatékonyan hasznosítja. Az első tényezővel kapcsolatban azt mondhatnánk, hogy az a cégek hatáskörébe tartozik, hogy milyen színvonalú, minőségű és tudástartalmú termékeket és szolgáltatásokat állítanak elő.

A cégek döntéseit azonban befolyásolja, hogy milyen a rendelkezésre álló infrastruktúra, amelybe – tágabb értelemben – nemcsak az utakat, a telekommunikációs lehetőségeket, hanem a szellemi infrastruktúrát – oktatási és egészségügyi rendszert, kutatási intézményeket – is beleértjük. Például a gyenge társadalmi tőke¹⁶ esetén nincs elegendő bizalom a társadalomban. Emiatt nehézkessé válik az ügyintézés, nő a bürokrácia, ami rontja a versenyképességet. De a bizalomhiány megnyilvánul az üzleti kapcsolatokban is. Például alacsony bizalmi szint mellett nehéz stratégiai szövetségeket, vállalati csoportokat – klasztereket – létrehozni, amelyekre viszont a nemzetközi piacokon való sikeresebb fellépés érdekében szükség lenne. A gazdasági versenyképességre ezért közvetlenül és közvetve is jelentős hatással van a gazdaságpolitika, az oktatáspolitikai és az innovációpolitika.

De Silva (1997) szerint a tudásteremtés és -hasznosítás a legfontosabb azon országok számára, amelyek a tudásalapú versenyképesség felé szeretnék továbbfejleszteni gazdaságukat. Az eredmények eléréséhez viszont időben kell lépni, mivel a döntések hatásai csak késleltetve jelentkeznek. Így már ma kell beruházni a tudásba ahhoz, hogy a jövőbeli fejlődési célokat el lehessen érni. Minden ország szeretne fejlettebbé válni, de hogy milyen gyorsan lesznek képesek egy magasabb szint elérésére, az a rendelkezésükre álló emberi tőke mennyiségétől és minőségétől függ. Azok az országok, amelyek időben felismerték a humán tőke fejlesztésének fontosságát, és meg is tették a szükséges lépéseket, át tudtak ugrani fejlődési szinteket, és gyorsított fejlődési pályára tudtak lépni – figyelmeztet a szerző. Majd így folytatja: tudjuk, hogy sokszor a politikusok úgy érvelnek, hogy azért nincs több pénz oktatásra, mert a gazdaság még nem elég erős, és nem tud több pénzt kitermelni erre a célra. Csakhogy ez téves érvelés. Egy kiváló oktatási rendszer nemcsak virága a gazdaság fejlettségének, de maga is. (Nem szó szerinti idézet.)

15 Természetesen vannak további nemzetközi és hazai meghatározások is. Azonban nem célunk a versenyképességi irodalom átfogóbb bemutatása.

16 A társadalmi tőkével a későbbiekben részletesebben foglalkozunk.

A humán tőkébe történő mai befektetés a jövőt építi. A Nobel-díjas Thurow (1999) ezt így fogalmazta meg: „a jelen tönkretelheti a jövőt”. Például akkor, ha a jelen fogyasztás javára lemondunk a jövőbeli sikerekhez szükséges mai beruházásokról. Majd így folytatja: a tanult, képzett emberek fontosak az új tudás teremtéséhez, új termékek és gyártási folyamatok feltalálásához, az egyre bonyolultabb berendezések működtetéséhez és javításához, de az új és bonyolult termékek használatához is. (Nem szó szerinti idézet.)

Goldin és Katz (2008) így érvel a humán tőke fontossága mellett: az ipari forradalom idején a 19. században a gazdasági növekedés legfontosabb feltétele a fizikai tőkébe való beruházás volt. A 20. század kezdetére azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a nemzetek folyamatos gazdasági sikerességéhez a humán tőkébe való beruházáson át vezet az út. A kevésbé iskolázott lakosság ugyanis nem teszi lehetővé, hogy egy ország hasznosítsa a gyorsan fejlődő technológiákat és kihasználhassa a globalizáció kínálta előnyöket. A növekvő képzettség javítja a termelékenységnövelés esélyeit is, mivel az emberek nemcsak egyre többet, de egyre okosabban is tudnak dolgozni. A termelékenység növekedése pedig a gazdasági növekedés egyik fontos feltétele. (Nem szó szerinti idézet.) Jegyezzük meg, hogy a szerzők ezzel a teljes tényező termelékenységre is utalnak.

A humán tőke esetén nemcsak a minőség, hanem a mennyiség, azaz a lakosság számának alakulása és a migráció is vizsgálendő tényező. A demográfiai kérdések általános fontosságára – mások mellett – egy biztonsági kutatás hívja fel a figyelmet. A „Rand” kutatóintézet, a William and Flora Hewlett, a Rockefeller és a David and Lucile Packard alapítvány, valamint az USA Hadserege (US Army) támogatásával vizsgálatokat végzett a demográfiai tényezők biztonságra gyakorolt hatásáról. A kutatás eredményeit Nichiporuk (2000) publikálta. A könyv bevezetésében arra hívja fel a figyelmet, hogy a sok biztonságot veszélyeztető tényező mellett nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a jövőben a demográfiai változások, a migráció és a népességváltozás is komoly gazdasági és biztonsági problémát jelenthet. Továbbá a kifelé történő migráció, azaz az elvándorlás, a tudástőkében bekövetkező veszteséget okoz, ami rontja a gazdasági fejlődés esélyeit. A gazdasági versenyképesség fontos feltétele a folyamatos társadalmi-gazdasági innováció is. Az az ország, amely ezen a területen lemarad, a versenyképességben is lemarad. Az innováció feltétele a megfelelően képzett és a képességeit kiteljesíteni képes ember.

Kao (2007) így fogalmaz: Egy nemzet biztonságához általában, gazdasági biztonságához pedig különösen fontos az innováció. Az innovációt erősen gátolja, ha egy nemzet elsősorban arra törekszik, hogy megőrizze amije van, vagy a múlt sikereit próbálja megismételni. Az innovációhoz jövőbe tekintésre, nyitottságra van szükség. Ezért az innováció az egyének, cégek és nemzetek azon képessége, hogy saját jövőjüket mai cselekedeteikkel megteremtsék. Meg kell azonban említenünk, hogy az innováció több, mint kutatás-fejlesztés. Az innováció egyrészt jelenti a megvalósult ötletet, másrészt magában foglal mindenféle megújulást, új módszer bevezetését a gazdaság és a kormányzás területén egyaránt. Az innováció szemlélet is: nyitottság és a változásra való készség. Éppen ezért az innováció gazdasági haszna jelentős lehet.

A versenyképesség tehát makro- és mikrotényező egyszerre. Makro annyiban, hogy a gazdasági versenyképesség megteremtésének lehetőségét erősen befolyásolja a mindenkori gazdaságpolitika. Mikro pedig azért, mert a gazdaság szereplőinek versenystratégiái, és az általuk igénybe vett erőforrások – közöttük is elsősorban a humán erőforrás – hatékony hasznosításától függ elsősorban a versenyképesség mértéke.

13.2 A versenyképesség mérése

A nemzetközi elemzések már hosszabb ideje többdimenziós vizsgálatokra támaszkodva mérik a nemzetek sikerességét. Közülük is kiemelkednek a versenyképességi kutatások. A versenyképességi kutatások a gazdasági mutatókat kombinálják a humán és társadalmi mutatókkal. A két nemzetközileg leginkább ismert versenyképességi műhely az IMD (Institute for Management Development – Vezetésfejlesztési Intézet), Svájcban, és a World Economic Forum (Világ gazdasági Fórum) szintén Svájcban. Mindkét műhely évente bocsátja ki a nemzetek versenyképességi listáját.

13.2.1 Az IMD versenyképességi listája

Az IMD 1989 óta évente vizsgálja a nemzetek versenyképességét. Négy fő tényezőt elemez:

- a gazdasági teljesítményt,
- a kormányzás hatékonyságát,
- az üzleti élet hatékonyságát és
- a természeti, technológiai és humán infrastruktúrát.

Ezeket 246 részmutatóval írja le, amelyek közül 131 mért és 115 becslött, úgynevezett „puha” mutató. A mutatók alapján végzett átfogó elemzés arra világít rá, hogy a vizsgált országok hogyan gazdálkodnak a rendelkezésükre álló humán, természeti és pénztőkével, vagyis milyen szellemi hozzáadott értékkel, szervezési-vezetési és kormányzási színvonallal alakítják az ország gazdasági-társadalmi jövőjét. A kutatók évente 50-60 ország vizsgálatát végzik el időben összehasonlítható módon.

Az elemzés során használt mutatók közül szemléltetés céljából érdemes kiemelni néhányat. Ezeket a 13.1. táblázatban látjuk.

13.1. táblázat. Versenyképességet mérő tényezők

Mérhető mutatók	Becsült, puha mutatók
Gazdasági növekedés	Korrupció
Munkanélküliség	A kormánypolitikák átláthatósága
Szegények és gazdagok közötti jövedelmi szakadék	Közbiztonság
Fizetések, jövedelmek	Társadalmi kohézió
Az egészségügy finanszírozása	Munkahelyi légkör
A kutatás-fejlesztés finanszírozása	Munkahelyi biztonság, környezet
A születéskor várható élettartam	Munkahelyi tanulási, képzési lehetőségek
Az egészségesen eltöltött várható élettartam	Agyelszívás (brain drain) veszélye
Csecsemőhalandóság	A vezetők hitelessége
Az emberi fejlődés indexe (HDI)	A cégek társadalmi felelősségvállalása
Oktatási ráfordítások	Az egészségügyi infrastruktúra állapota
	A fenntartható fejlődés társadalmi fontossága
	A környezet állapota: a környezet szennyezettsége
	Életminőség

Figyeljünk fel rá, hogy az emberi-társadalmi fejlődést mérő két mutatót, a HDI-t és az életminőség-mutatót az IMD is vizsgálja.

13.2.2 A World Economic Forum (WEF) listája

A kutatók *The Global Competitiveness Report* – Globális versenyképességi beszámoló címmel jelentetik meg évente a kétéves időtartamra szóló versenyképességi elemzésüket, amely 140-150 országra terjed ki. A versenyképesség vizsgálatát 12 pillérrre alapozva végzik, amelyek a következők:

- az intézményrendszer működése, minősége;
- az infrastruktúra állapota, amelyben – ellentétben az IMD-vel – csak a fizikai infrastruktúra szerepel, a humán nem;
- makrogazdasági körülmények;
- egészségügyi helyzet és az alapfokú oktatás színvonala;
- felsőfokú oktatás és továbbképzés;
- az áru- és szolgáltatás piac működésének hatékonysága;
- a munkaerő-piaci hatékonyság;
- a pénzpiacok fejlettsége;
- a technológiai színvonal;
- a piac mérete;
- a vállalkozások korszerűsége, színvonala és minősége;
- az innováció szintje.

A mutatórendszer alapján képezik az úgynevezett GCI (Global Competitiveness Index – Globális Versenyképességi Index) mutatót. Ezenkívül azonban három részmutatót is alkotnak: az „alapkövetelmények”, „hatékonyság” és „innováció és kiválóság” részmutatót, amelyek azt érzékeltetik, hogy az egyes országok milyen területen próbálnak versenyképesek lenni. A három részmutató felépítése a 13.2. táblázatban látható.

13.2. táblázat. Globális versenyképességi index (GCI)¹⁷

Alapkövetelmények részindex	Hatékonysági részindex	Innováció és kiválóság részindex
1. Intézményrendszer 2. Infrastruktúra 3. Makrogazdaság 4. Egészség és alapfokú oktatás	5. Felsőfokú oktatás és továbbképzés 6. Áru- és szolgáltatás piac 7. Munkaerőpiac 8. Pénzpiac 9. Technológia 10. Piacméret	11. A vállalkozások korszerűsége, színvonala és minősége

A kutatók ezzel a felosztással arra is utalnak, hogy egy ország milyen fejlettségi szinten van. A legfejlettebb országok tudással, emberi tőkével, innovációval versyeznek. Ez magas béreket, jó életminőséget is jelent. Ennek függvényében a 2012–2013. évi jelentés a vizsgált 144 országot öt lehetséges fejlődési szakaszba sorolta:

1. szakasz Az „alapkövetelmények”-re támaszkodva versyez. Ebbe a csoportba 38 ország tartozik.
2. szakasz Átmenet a hatékonyság alapú versenyzésbe. Ebben a csoportba 17 ország tartozik.
3. szakasz Hatékonysággal versenyző országok. Ebben a csoportban 33 ország van.
4. szakasz Átmenet a hatékonysággal versenyzésből a tudással, innovációval és kiválósággal/igényességgel versenyzésbe. Ebben a csoportba 21 ország tartozik.
5. szakasz Innovációval, tudással és kiválósággal versenyző országok. Ebben a csoportban 35 országot találunk.

17 The Global Competitiveness Report 2012–2013 (Editor: Klaus Schwab, Xavier Sala-i – Martín) World Economic Forum, Geneva. 2012.

A kutatók hazánkat a 4. szakaszban lévő országnak ítélték meg.

A World Economic Forum kutatói erősen összpontosítanak a gazdasági-üzleti kérdésekre a versenyképesség vizsgálatánál. Ennek ellenére kutatásaik során szintén vizsgálják társadalmi és humán jellemzőket és úgynevezett „puha tényezőket” is. A 13.3. táblázatban a tipikus mérhető és csak becülhető, „puha” mutatók láthatók, amelyek az emberi-társadalmi fejlődést vizsgálják.

13.3. táblázat. Versenyképességet mérő tényezők

Mérhető mutatók	Becülte, „puha” mutatók
Csecsemőhalandóság Születéskor várható élettartam Alapfokú oktatás minősége Középfokú és felsőfokú oktatásban részt vevők aránya Cégek kutatás-fejlesztési befektetései	Társadalmi bizalom Korrupció A kormánypolitikák átláthatósága Közbiztonság Üzleti etika Munkaadó-munkavállaló kapcsolata Agyelszívás (brain drain) Munkavállalók részvételi lehetősége a céges döntéshozatalban Innovációs képességek

Érdekeséggként válasszunk ki néhány országot és nézzük meg, hogyan alakult versenyképességi helyezésük 2005 és 2014 között az IMD kutatásai szerint!

13.4. táblázat. Versenyképesség az IMD szerint: egyes országok versenyképességi sorrendje

Sorrend az IMD szerint	Sorrend/év									
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Ország										
Ausztria	17	13	11	14	16	14	18	21	23	22
Csehország	36	31	32	28	29	29	30	33	35	33
Lengyelország	57	58	52	44	44	32	34	34	33	36
Szlovénia	52	45	40	32	32	52	51	51	52	55
Szlovákia	40	39	34	30	33	49	48	47	47	45
Finnország	6	10	17	15	9	19	15	17	20	18
Magyarország	37	41	35	38	45	42	47	45	50	48
Az összes vizsgált ország	60	61	55	55	57	58	59	59	60	60

Forrás: Institute for Management Development (IMD)

A sorrendek szerint Ausztria és Finnország esetén kissé romló tendencia figyelhető meg. Csehország helyzete stabil, csak enyhén változik az időszak során. Lengyelországban javulás, Szlovéniában és Magyarországon romlás tapasztalható. Szlovákia adatai változók, és az utolsó előtti három évben erős romlást mutatnak. Magyarország adatai a 40. hely körül ingadoznak, némi javulással 2011-ről 2012-re, illetve 2013-ról 2014-re. Javított helyezését 2013-ról 2014-re Lengyelország és Szlovénia kivételével valamennyi, a táblázatban szereplő ország.

Az elemzés során a kutatók nemcsak a megfogható, pénzbeli mutatók, hanem a puha mutatók alapján is vizsgálták az országokat. Foglalkozzunk most kicsit részletesebben azzal, hogy melyek a puha mutatók. Mielőtt ezekre rátérnénk, említsük meg, hogy a két nemzetközi kutatóintézet munkáját többen bírálják. Közöttük van Szentés Tamás és munkaközössége is.¹⁸ A bírálat kiterjed az alkalmazott módszertan gyenge pontjaira, illetve arra, hogy elegendőnek tekinthető-e az országokon belüli minta nagysága a szakmailag megalapozott következtetések levonásához.

Bár a bírálatok jogosak lehetnek, az országok összehasonlítását nem akadályozzák. A versenyképesség-elemzéseknél pedig a legfontosabb szempont éppen az összemérés, a másokhoz képesti eredmények vagy elmaradások megismerése. Most térjünk át a puha tényezők vizsgálatára!

13.3 A versenyképesség puha tényezői

Általános vélemény volt sokáig, hogy elsősorban azok a nemzetek lehetnek sikeresek, amelyek sok természeti erőforrásnak (más szóval természeti tőkének) vannak birtokában. Vagyis sok és jó földjük, ásványkincsük, vizük van. Fontos továbbá az is, hogy megfelelő fizikai tőkéjük, vagyis korszerű berendezkedéseik, jó minőségű épületeik, útjaik, hídjaik (általában infrastruktúrájuk) legyenek. Mindezt pedig a pénztőke hozza mozgásba. A hagyományos, a természeti, a fizikai és a pénztőkére összpontosító gondolkodást a szakemberek árnyalni kényszerülnek, ugyanis ezek az erőforrások nem magyarázzák meg teljes egészében a nemzetek teljesítményét. A sikerfeltételek közé ezért újabb két „tőketípus”, a humán és a társadalmi tőke is bekerült. A humán tőke a lakosság számát, összetételét, képzettségét, kreativitását és termelékenységét jelenti, a társadalmi tőke pedig – mint látni fogjuk – a családok, közösségek és szervezetek azon értékeit mutatja, amelyek összefogják a társadalmat.

Kotler (1997) arra figyelmeztet, hogy az a nemzet, amely nem tekinti fontosnak ezeket a tőketípusokat, s nem tesz eleget állandó fejlesztésükért és erősítésükért, hosszabb távon a gazdasági tőkét is gyengíti.

Később a kutatók figyelme a társadalom olyan jellemzői felé fordult, mint például a korrupció szintje, a demokrácia működése vagy az üzleti etika megléte.

18 A kritikai észrevételek a *Fejlődés, versenyképesség, globalizáció I.* (Akadémiai Kiadó, 2005) kötetben olvashatók.

A versenyképesség-kutatók szerint ezek az úgynevezett puha tényezők hosszabb távon jelentősebben befolyásolhatják egy ország versenyképességét, mint a megfogható, mérhető tényezők. Ezeket azért nevezték el „puha tényezőknek”, mert alakulásukat csak részben lehet mennyiségi mutatókkal, statisztikai elemzések segítségével vizsgálni. A tényezőkről elsősorban kérdőíves felmérésekkel, interjúkkal, megfigyeléssel lehet információt gyűjteni. A továbbiakban a humán tőke, a társadalmi tőke és a korrupció szerepét vizsgáljuk a versenyképesség alakulásában, végül pedig kitérünk egy olyan témára, amely napjainkban kezd a versenyképesség-kutatók érdeklődésének homlokterébe kerülni.

13.3.1 A humán tőke és a versenyképesség

A nemzetek versenyképességét kutató Vietor (2007) így ír: „*a legértékesebb erőforrások között a fejlődés szempontjából kiemelt szerepe van a humán tőkének, és ezért nagyon fontos, hogy egy ország gondosan és hatékonyan hasznosítsa az emberek tudását, képességeit. A humán tőke minőségének megőrzését pedig a színvonalas oktatás biztosítja. Azok az országok, amelyekben kiváló az oktatási rendszer, nagyobb gazdasági növekedést produkálnak.*”

Beinhocker (2006) így fogalmaz: „*A gazdaság forrása a tudás. Ezért a tudásteremtés a gazdaságfejlesztés endogén, azaz rendszeren belüli változója. A fejlődés maga tanuló folyamat.*”

Nagyon hasonló véleményen volt már a '90-es évek elején a világhírű gondolkodó, Drucker (1992) is, aki az innováció fontosságára is felhívta a figyelmet. „*Ma már tudjuk, hogy a gazdaság forrása valami nagyon is emberi dolog: a tudás. Ha a tudást olyan területen alkalmazzuk, amelyet jól ismerünk, ez csupán termelékenység-növekedést eredményezhet. Ha viszont új, a korábbiaktól eltérő tevékenységeket hozunk létre segítségével, azt innovációnak nevezzük.*”

Az OECD (2010) szerint a jövő a tudással versenyző, innovációra képes országoké lesz. Ehhez azonban jelentős állami részvételre van szükség. A gazdasági növekedés alapvető feltétele az új technológiákba, új termékekbe és folyamatokba való befektetés, továbbá az új vezetési módszerek alkalmazása.

Az államnak ezen a területen a következő feladatai vannak:

- A nemzeti innovációs politika megfogalmazása.
- A társadalom tudásszintjének növelése.
- A vállalkozó szellem, a kreativitás bátorítása.
- A vállalkozások együttműködésének támogatása.

Egy ország versenyképességének javítása, az idézett írások szerint, szoros kapcsolatban van a rendelkezésre álló nagy tudású és kreatív, innovatív szakembergárda meglétével. Az innovativitásra és a kreativitásra azért van egyre nagyobb szükség, mert a vevők is egyre igényesebbek. Nem elégszenek meg a tömegáruval: egyéni, különleges értéket, nagy újdonságtartalmat igényelnek. Egyéni, különleges termékeket és szolgáltatásokat

előállítani és a vevőkhöz az elvárt módon eljuttatni csak kreatív és motivált szakemberekkel lehet.

Ezt a gondolatot Porter és Stern (1999) így fogalmazza meg: az innováció, és ezen keresztül a versenyképesség fontos feltétele a kiemelkedő színvonalú humán tőke. A munkaerő képzettsége, és annak hatékony hasznosítása tehát a versenyképesség-növelés legfőbb forrása a nemzetek és a cégek esetén egyaránt.

Nem elég a humán tőke, a tudás és képességek megléte, az is fontos, hogy hasznosulni tudjon. Ez például azt jelenti, hogy olyan legyen a gazdasági szerkezet, hogy az nemcsak egyszerű, kis tudást és kevés kreativitást igénylő munkahelyeket teremtsen.

Vannak más feltételei is a tudás hasznosulásának. A tudás hatékony hasznosításának fontos feltételei a motiváltság, az elfogadható jövedelem, a részvételi és fejlődési lehetőségek, továbbá a megfelelő körülmények: légkör, kultúra, együttműködési lehetőségek.

Roosevelt elnök így fogalmazott 1903. szeptember 7-én, egy, a munkát ünneplő rendezvényen: „A messze legértékesebb díj, amit az élet fel tud kínálni, az a lehetőség, hogy olyan munkát végezhetünk, amelynek értelmét látjuk.”

Az ember általában csak olyan munkának látja értelmét, amelynek során képességeit kifejtheti, tudását, ötleteit hasznosíthatja, és közben folyamatosan tanulhat. A képesség több, mint megszerzett tudás és tapasztalat. Része az is, hogy megtanuljuk-e azt, hogy miképp kell életünk végéig tanulni. Ez mindenkire igaz a betanított munkásoktól kezdve a cégek és az országok vezetőiig.

A társadalom tudásszintjének emelése ezért több, mint a formális képzésben való részvétel. Jelent egyrészt állandó tudásképzést, valamint elkötelezettséget és érdekeltséget a tudás állandó karbantartásában. Goleman (1996) ez utóbbit érzelmi intelligenciának hívja és így definiálja: „*az érzelmi intelligencia önkontrollt, belső ösztönzöttséget, kitartást és önbizalmat jelent.*”

Nagyon fontos Brown és Lauder (2000) gondolata is, amely szerint az egyénekben csupán benne van a lehetőség arra, hogy képzetté váljanak, információt tudjanak gyűjteni és értékelni, problémákat legyenek képesek megoldani, kritikusan és rendszerszemléletben gondolkozzanak, ötleteiket megfelelően tudják másokkal megosztani. A társadalom állapota, technológiai fejlettsége, a társadalomban működő szervezetek hatékonysága, a vezetés minősége és értékrendje, illetve a politikai célok teszik vagy nem teszik lehetővé, hogy az emberek képességeket szerezzenek, és azokat hasznosítsák, hogy kifejlődjék bennük a motiváltság ezzel kapcsolatban. Vagyis nem elég beruházni a tudásba, az ember kulturálisan is meghatározott. A tudás megszerzéséhez és megfelelő hasznosításához motiváltságra, a céggel, társadalmi intézményekkel szembeni bizalomra is szükség van. Ha például nagy az egyenlőtlenség a társadalomban, akkor kevesebb a lehetőség arra, hogy mindenki fejleszthesse képességeit. Ezért a társadalom tudásszintjének növelése és a nagyobb hozzáadott értékkel való versenyképesség-növelés társadalmi fejlődést is igényel.

Miért fontos tehát a humán tőke a versenyképesség szempontjából? Elsősorban azért, mert a versenyképességet hosszabb távon csak tudásra, innovativitásra lehet alapozni. Ezt bizonyítják a nemzetközi kutatási eredmények is. Ez persze nem von le annak fontosságából, hogy a fizikai erőforrásokat – pénz, föld, épületek stb. – is jól, ha-

tékonyan kell hasznosítani, és hogy a termelékenységet is javítani kell. Azonban a termelékenység-javításnál a teljes tényező termelékenység javítása kell, hogy legyen a cél.

13.3.2 A társadalmi tőke és a versenyképesség

A társadalmi tőkével kapcsolatos szakirodalom talán legismertebb kiadványa Fukuyama (1995) *Bizalom*¹⁹ című könyve. A szerző így fogalmaz:

„A társadalmi tőke az a képesség, amely a társadalom egészében vagy bizonyos részeiben uralkodó bizalomból fakad. Megtalálható a társadalom legkisebb és legalapvetőbb csoportjában, a családban vagy a legnagyobb egységben, magában a nemzetben. A társadalmi tőke eltér az emberi tőke többi formájától, ugyanis más módon épül fel és terjed: legfőbb építői és továbbvivői a hagyományok, az egyházak és a történelmi tapasztalatok.”

A társadalmi tőke nem növelhető, erősíthető pénzbefektetéssel – állítja Fukuyama. A társadalmi tőke erősítéséhez erős közösségi normák, becsületesség, lojalitás és megbízhatóság szükséges. De nem elég, ha ezekkel a tulajdonságokkal az egyes egyének rendelkeznek. Általánossá kell válniuk az egyes csoportokban is.

A társadalmi tőke fogalmát Hanifan (1916) vezette be, és így a legrégebbi meghatározás is tőle származik. Eszerint a társadalmi tőke *„mindaz, ami az emberek mindennapjaiban fontos: a barátság, a jóakarát, a közösségi kapcsolatok és az egymás iránti érzékenység.”*

Egy másik híres szerző, Putnam (1993) szerint a társadalmi tőke kulturális jelenség, s tartalmát tekintve a polgári gondolkodás elterjedtségét, az összehangolt, a nemzet érdekét szolgáló együttes cselekvésre való készséget, valamint a közintézményekbe vetett bizalom erejét jelenti.

Ezzel szemben Pierre Bourdieunak (1986) az a véleménye, hogy a társadalmi tőke nem más, mint az az erőfeszítés, amelyet az egyének a társadalmi hálózatok kialakításáért fejtenek ki. A társadalmi tőke olyan magánvagyon, amely kulturális és hálózati tőkévé alakítható, amellyel tulajdonosa erősítheti státusát, s amellyel hatalomra tehet szert a társadalomban.

Coleman (1988) szintén hangsúlyozza a társadalmi tőke fontosságát az egyének és a kisebb közösségek számára. Véleménye szerint a társadalmi tőke a csoport tagjai között fennálló kapcsolatok együttese, s a fogalomba beletartozik a kölcsönösség, egymás támogatása és az egymás iránti bizalom.

Míg tehát Putnam a társadalmi tőkét általános értékekkel és normákkal hozza összefüggésbe, addig Coleman és Bourdieu inkább az egyéni társadalmi-gazdasági kapcsolatokban kialakított viszonyosságot hangsúlyozza.

A két megközelítést Narayan (1997) kapcsolja össze, amikor így fogalmaz: *„a társadalmi tőke azon szabályok, normák, kötelezettségek, bizalom és kölcsönösségek együttese, amelyek a társadalmi viszonyokba és struktúrákba, valamint a társadalom intézményrend-*

19 Angolul *Trust* címmel jelent meg.

szerébe beágyazva lehetővé teszik a társadalom tagjai számára, hogy egyéni és közösségi céljaikat egyaránt elérhessék.”

Cohen és Prusak (2001) szerint a társadalmi tőke az emberek közötti aktív együttműködési formákból és kapcsolatokból, a kölcsönös megértésből és bizalomból, a közösen vallott hitből és értékekből, valamint az elfogadott viselkedési módokból épül fel. A társadalmi tőke összeköti az embereket, hálózatok és helyi közösségek épülnek fel általa. *„A társadalmi tőke révén szőhetjük szorosra a társadalom szövétét.”* Egy világbanki tanulmányban (1999) a következő meghatározás olvasható: a társadalmi tőke mindazokat az intézményeket, kapcsolatokat és normákat jelenti, amelyek a társadalmi együttműködés mennyiségét és minőségét alakítják. A társadalmi tőke az a ragasztóanyag, amely összetartja az embereket és az intézményeket.

Miért fontos tehát a társadalmi tőke a versenyképesség szempontjából?

Az elmondottakból levonhatjuk azt a következtetést, hogy a gazdasági sikert a társadalmi tőke erőssége is befolyásolja.

Grootaert (1998) még határozottabb véleményt fogalmaz meg. Szerinte erős társadalmi tőke nélkül nem lehet egyetlen gazdaság sem igazán sikeres. Ezért a társadalmi tőkét a nemzet vagyonának kell tekintenünk, amelybe éppen úgy be kell ruházni, mint a fizikai vagyonba.

De vajon miért van nagy különbség az egyes országok között a társadalmi tőke erőssége tekintetében?

Norris (2002) kutatásai szerint a társadalmi tőke ereje nem véletlenül más a különböző országokban. Meglátása szerint az eltérések okai a társadalmi-gazdasági és a demokratikus hagyományokban keresendők. Úgy tetszik, hogy a legerősebb társadalmi tőkével a legfejlettebb gazdaságú és a már hosszú ideje demokratikus országok büszkélkedhetnek. Egy negyvenhét országra kiterjedő felmérés szerint a legerősebb társadalmi tőkéjű országok listáján az 1990-es évek közepén az első három helyet Norvégia, Svédország és Finnország foglalta el. Magyarország a huszonötödik helyen volt, nem túl előkelő környezetben: Nigéria, Oroszország, Uruguay és Lettország szomszédságában. Csehország nyolc, Szlovákia öt hellyel előzött meg bennünket. A társadalmi tőke erejét a kutatók az emberek egymás iránti bizalmának vizsgálatával és a különböző civil szervezetekben részt vevők arányával mérik. Hazánkban például a vizsgált mintából csak 22% mondta azt, hogy „az emberek többségében meg lehet bízni.” Ugyanez az érték Norvégiában 65% volt. A kutatók az 1990-es évek közepének adatait összevetették az 1980-as és az 1990-es évek elejére jellemző értékekkel. Azt tapasztalták, hogy a bizalom ezalatt a körülbelül tizenöt év alatt csaknem minden országban csökkent. Különösen feltűnő volt ez Kelet-Közép-Európa országaiban. Például hazánkban a nyolcvanas évek elején még a lakosság 33,6%-a, míg a kilencvenes évek elején már csak 24,6%-a érezte úgy, hogy „az emberek többségében meg lehet bízni.” Ezek az értékek csökkentek a kilencvenes évek közepére 22%-ra. Feltűnő, hogy az általános csökkenés ellenére a fejlett, gazdag országokban még a kilencvenes évek közepén is jóval magasabb volt ez az arány,

mint bármelyik kelet-közép-európai vagy fejlődő országban. A kivétel Kína²⁰, ahol a kilencvenes évek elején az emberek 60%-a, a közepén pedig 52,3%-a érezte úgy, hogy megbízhat a többi emberben. Hasonlóképpen rosszak az eredményeink a civil szervezetekben való részvétellel kapcsolatban. Norvégiában az emberek 90%-a részt vesz valamilyen önkéntes segítő tevékenységben, s átlagosan két és fél különféle civil szerveződéssel tagja. Ugyanezek az adatok hazánkban: 49% és 0,8%.²¹ Magyarország tehát mindent összevetve a szegény társadalmi tőkés országok csoportjába került.

Egy másik kutatás kimondottan a rendszerváltó országok társadalmi tőkéjének változásait vizsgálta két év, 1990 és 1995 adatai alapján. A négy kutató – Nowotny, Wallace, Raiser és Haerper (2001) – huszonegy régiónkbeli országban elemezte a bizalom szintjét, a polgári értékrend erejét és a civil részvétel mértékét, s az eredményeket összehasonlította az OECD-országokra jellemző átlagokkal [1]. Tanulmányuk szerint a rendszerváltó országokban a piaci viszonyokba való átmenet folyamatában nagymértékben sérült a társadalmi tőke. A mai napig hiányoznak vagy nagyon gyengék azok a mechanizmusok, tudatos intézkedések és építő cselekedetek, amelyek megszilárdíthatnák a társadalmi tőkét. Ugyanakkor tovább élnek az előző időszakra jellemző, a kutatók által informális társadalmi tőkének nevezett összefonódások és kapcsolatrendszerek, amelyek bizonyos üzleti és politikai csoportérdekeknek, valamint a szürke- és a feketegazdaságnak a folyamatos fennmaradását és működését segítik. Stark (1997) bemutatja, hogy a rendszerváltás legnagyobb nyertesei az egykori – általuk kommunistának nevezett – politikusok és a velük összefonódott vállalati vezetők, ugyanis ők voltak olyan gazdasági és információs helyzetben, hogy az újonnan nyíló lehetőségeket könnyedén ki tudták használni. A kutató arra is rámutat, hogy mindez a többség kárára történt. Szinte lehetetlenné vált ugyanis az, hogy a „körön kívüliek” versenytársként léphessenek fel. Egy másik szerző, Hellman (2000) úgy fogalmaz: mindezt csak erősítette az a tény, hogy a létrejövő új intézményeket is megszállták és saját érdekeik szolgálatába állították az „új kapitalista körök”. A folyamat arra vezetett, hogy a különleges helyzetben lévők maximálisan kamatoztatni tudták saját egyéni gazdaságuk építésére és a társadalom többségének kárára az informális társadalmi tőkét. Megkönnyítette ezt az is, hogy ezekben az országokban gyenge volt a civil társadalom, s kialakulása a rendszerváltás után is nagyon lassan haladt előre. Mivel pedig a „megszállt” hivatalos intézmények keveset tettek a torzulások megakadályozásáért vagy felfedezéséért, a lakosságnak a beléjük vetett bizalma folyamatosan gyengült. Ebből a helyzetből nehéz lesz kilábalni – állítja a kutató. Ez pedig nagy veszélyeket rejt magában. Ugyanis a társadalmi tőkével kapcsolatos zavarok gátolják ezeket az országokat abban, hogy mozgósítsák és összegezzék tudásukat, képességüket és energiájukat a gazdaság sikeres működtetésére. Pedig erősebb társadalmi tőkével a gazdaság is erősebb, versenyképesebb

20 Kínára az 1980-as évek elejéről nincs adat.

21 A civil szervezetekben való részvétellel és az önkéntes tevékenységgel kapcsolatos adatok csak a 90-es évek közepétől állnak rendelkezésre. Megjegyezzük, hogy az érettségizés elvárt önkéntesség bevezetésével a kormány éppen ezt a hiányosságunkat próbálja felszámolni, legalábbis a fiatal korosztály tekintetében.

lehetne. Ezt valószínűsítik a nemzetközi elemzések. Ha ugyanis megnézzük a nemzetek versenyképességének alakulását, azt találjuk, hogy azok a nemzetek, amelyekben erős a társadalmi tőke, a versenyképességi listákon is általában jó helyezést érnek el.

A versenyképesség korszerű felfogása arra is rámutat, hogy például a cégek között, a beszállítók és a megrendelők között, a vevők és a szállítók között meglévő bizalom nélkül jelentősen romlik a gazdasági versenyképesség, ugyanis a bizalmatlanság egyrészt rengeteg jogi és egyéb szabályozást tesz szükségessé, ami egyrészt drágítja az üzleti műveleteket, másrészt rontja az üzleti együttműködés lehetőségeit. Az üzleti együttműködés, a szövetségek kötése viszont korunk tipikus jellemzője, ezért azok az országok, amelyekben a társadalmi tőke gyenge, versenyhátrányba kerülnek az erős társadalmi tőkés országokkal szemben. Végül a társadalmi tőke minőségét kapcsolatba lehet hozni a társadalom lelki egészségével és az is bizonyított, hogy pozitívan hat a gyermekvállalási kedvre, és csökkenti a korai elhalálozás esélyét. Továbbá a társadalmi tőke erejét fejezi ki az is, hogy az ország jogrendszere, illetve annak gyakorlati érvényesülése mennyire következetes. Az erősebb társadalmi tőke alacsonyabb korrupciós szinttel, kisebb bürokráciával és az állami intézmények hatékonyabb és jobb minőségű működésével jár együtt. Ez pedig mind versenyképesség-befolyásoló tényező.

13.4 A versenyképesség még egy fontos feltétele: az üzleti ökoszisztéma

North (1990, 1995) 1993-ban kapott Nobel-díjat az intézményrendszer gazdasági növekedésre gyakorolt hatásainak kutatásáért [2]. Munkásságában arra is utalt, hogy az intézményrendszerek hatékony működtetése kormányzati feladat. Az intézményrendszer minősége azért is fontos, mert jelentős hatással van az üzleti környezetre.

Az ország gazdasága csak akkor működhet jól, ha a cégek üzleti környezete nem akadályozza a tisztességes munkavégzést, a cégek innovációját. Fontos, hogy világos áttekinthető szabályok és jogrend legyen, minimális legyen a bürokrácia, az állami intézményrendszer korrupciómentesen és hatékonyan működjön. Világos és betartott etikai normák között, társadalmilag felelősen működjön az üzleti világ. Ezeket a tényezőket együttesen nevezzük üzleti ökoszisztémának. A szakemberek véleménye szerint korunkban az ökoszisztémák minősége jelentős hatással van a nemzetek versenyképességére és ezáltal növekedési esélyeire. Az országok üzleti ökoszisztémájuk minőségével, működési hatékonyságával is versenyeznek egymással. Emeljük ki most az egyik fontos elemet, a korrupciót.

13.4.1 A korrupció és a versenyképesség

Miért van köze a korrupciónak a versenyképességhez? Azért, mert a korrupció poszcélolást jelent idővel, pénzzel, tudással. Ezért költséges. Ha korrupció van, akkor a munkát általában nem az azt leghatékonyabban elvégezni tudó fél kapja meg, és nem

is reális áron. Ezzel a munkát jó minőségben és olcsóbban elvégezni képes fél tudása kihasználatlan marad, és felesleges kiadások keletkeznek.

A korrupciót a „Transparency International” [3] vizsgálja a világ számos országában. A használt mutató a „korrupciót érzékelő index” (corruption perceptions index). A 2013. évi elemzés alapján a vizsgált 175 országból Magyarország a 47. volt a listán. Az első hét legkevésbé korrump ország Dánia, Új-Zéland, Finnország, Svédország, Norvégia, Szingapúr és Svájc.

Az IMD 2013. évi versenyképességi listája első hét helyén pedig az USA, Svájc, Hongkong, Svédország, Szingapúr, Norvégia, Kanada található. Dánia a tizenkettedik, Finnország a huszadik, Új-Zéland a huszonötödik. Úgy tűnik tehát, hogy a korrupció mértéke és a versenyképesség között is van összefüggés.

A korrupciós indexszel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a kutatók csak a közszférában vizsgálják a korrupciós szintet, a magánszférában nem. A vizsgálatot kikérdezéssel, becslésekre alapozva készítik. A használt mérce a 0–100 közötti sáv. A legkorruptabb országok 0 közeli, a legkevésbé korrumpáltak 100 közeli értéket kapnak. A 13.5. táblázat utolsó oszlopa mutatja az elért korrupciós értéket a vizsgált országok esetén. Az igazán jó érték a 80–100-as sávba esik, és elfogadható a 60–79-es érték is. A 40–59-es érték már jelentős korrupciós szintet mutat. A 0–39 között lévő országok pedig kiugróan korrumpáltak.

13.5. táblázat. 2012–2013. évi korrupciós helyezések

Ország	2012	2011	Lecsúszás / előrelépés	Korrupciós érték
Ausztria	25	16	-9	69
Csehország	54	57	3	49
Lengyelország	41	41	–	58
Szlovénia	37	35	-2	61
Szlovákia	62	66	4	46
Finnország	1–2. hely Dániával	2	1	90
Magyarország	46–47. hely Brunei-jel	54	8	55

2012-ben a korábbinál kevesebb, 174 országra készült el a korrupciós jelentés. Magyarország pozíciója jelentősen, 8 hellyel javult. Azonban így is csak a 5. helyen vagyunk a vizsgált országok között. Ausztria, Lengyelország, Szlovénia és Finnország is kevésbé korrump.

13.5 Következtetések: hogyan függ össze a növekedés, a versenyképesség és az alternatív mutatók?

Ezzel a kérdéssel kapcsolatban először is tisztáznunk kell egy félreértést. A versenyképességet elsősorban a kevésbé fejlett országokban a tőkevonzó képességgel azonosítják. A tőkét alacsony bérekkel, esetenként szennyezhető környezettel és jelentős állami támogatással lehet a legkönnyebben egy országba csábítani. Ebből következőleg hallhatunk olyan véleményt, hogy egy országnak az a jó, ha a legversenyképesebb bérekkel, adókkal és üzleti környezettel ösztönzi a tőkebefektetéseket. Csakhogy az olcsó munkaerő, a jelentős adó- és egyéb kedvezmények éppen hogy rontják egy ország valódi versenyképességét. Hiszen a versenyképesség – ahogyan azt a meghatározások igazolják – folyamatosan javuló életszínvonalat, életminőséget és javuló tudásszintet is jelent. Az olcsó bérek rontják az életszínvonalat és az életminőség javításának esélyeit, az adókedvezmények és egyéb támogatások miatt csökkenő állami adóbevételek és növekvő támogatási kiadások pedig csökkentik a tudásszintnövelés, az oktatási, képzési, kutatás-fejlesztési beruházások növelésének lehetőségeit.

Éppen ezért nem mindegy, hogy egy országban a döntéshozók mit értenek versenyképességen, és mit tesznek annak javításáért.

Ez egyben azt is jelenti, hogy nem mindegy, mivel méri a termelékenységet: csak a hagyományos mutatók alapján, vagy vizsgálják a korábban bemutatott teljes tényezős termelékenység alakulását is. Végül az sem mindegy, hogy a gazdasági teljesítményeket kizárólag a GDP-vel méri, vagy alternatív mutatókat is alkalmaznak.

Kimutatható tehát, hogy a tudásra építő versenyképesség, a teljes tényezős termelékenység és a gazdasági teljesítmény többmutatós elemzése egymással összefüggő területek. Egyiket sem lehet kiemelni és egyedileg kezelni. Nem lehet ezért megelégedni azzal, ha a GDP-vel mért gazdasági növekedés szép eredményeket mutat, de az elsősorban hagyományos termelékenységnöveléssel – több ember dolgozik, illetve egy ember többet dolgozik –, árán érjük el. Nem elég az sem, ha a GDP úgy nő, hogy például romlik az életminőség, csökken az emberek esélye az egészséges, hosszú életre, vagy tudásuk növelésére. És nem lehet hosszú távon jó iránynak tekinteni azt sem, ha a GDP úgy nő, hogy az környezetkárosodással jár együtt, vagy a hagyományos, nagy energia- és alapanyagigényű ágazatok gazdasági szerkezeten belüli arányának növelését eredményezi a tudásszektorok hátrányára.

Összefoglalás

Ez a fejezet egy széles körben vitatott témakörrel, a versenyképességgel foglalkozik. Először irodalmi áttekintéssel mutatja be a tipikus értelmezéseket, majd rátér a versenyképesség mérésének módszereire. Először részletezi a két legismertebb és szakmailag legelfogadottabb kutatóműhely, az IMD és a WEF mérési módszerét, majd rátér egy ma még vitatott témára, a versenyképesség puha módszereinek tárgyalására. A puha

módszerek közül foglalkozik a humán tőkével, a társadalmi tőkével és az üzleti ökoszisztémával. Ez utóbbi esetén felhívja a figyelmet a kormány feladataira, azaz utal arra, hogy a kormányzati munka, amely a kormányzati intézményrendszert létrehozza és működteti, és ezáltal kialakítja az üzleti infrastruktúrát, egyike az egyik legfontosabb versenyképességet befolyásoló tényezőknek. Ehhez kapcsolódva kiemelten foglalkozik a korrupcióval, amely szintén versenyképességet befolyásoló környezeti tényező.

A fejezet záró gondolatai felhívják a figyelmet a növekedés és a versenyképesség közötti kölcsönös kapcsolatra, és hangsúlyozzák, hogy a tudásalapú versenyképesség és a teljes tényezős termelékenységre építő gazdasági növekedés együttesen hosszú távon biztosíthatja egy ország gazdaságának nemcsak GDP-növekedéssel mért fenntartható fejlődését és nemcsak a GDP-vel mért növekedését.

Jegyzetek

- [1] OECD (Organization for Economic Cooperation and Development) nemzetközi szervezet párizsi központtal. Tagjai száma 2014-ben 34. Közöttük található a világ legfejlettebb országai mellett a volt szocialista országok többsége, így hazánk is, illetve a nagyobb feltörekvő országok, mint például Mexikó, Chile és Törökország.
- [2] North, Douglass Cecil amerikai közgazdász, gazdaságtörténész. Egy társszerzőkkel írt híressé vált könyve a következő címmel jelent meg: *Ha a közgazdászok olyan okosak, akkor miért olyan szegény Afrika?*
- [3] A Transparency International szervezet 1995 óta vizsgálja a korrupciót. Központja Berlinben van, de több, mint 100 országban vannak helyi szervezetei.

Ellenőrző kérdések

1. Milyen hátrányai lehetnek annak hosszabb távon, ha egy ország elsősorban olcsó munkaerőre alapozva próbálja javítani versenyképességét?
2. A nemzetközi elemzések tükrében melyek egy ország versenyképességét leginkább meghatározó tényezők?
3. Melyek a versenyképesség úgynevezett „puha tényezői”, és ezek milyen módon és milyen időtávon befolyásolják egy ország versenyképességét?
4. Hogyan függ össze a versenyképesség és a gazdasági növekedés az elméletek és gyakorlatok szintjén?

Felhasznált irodalom

- BEINHOCKER, E. D.: *The Origin of Wealth*. Harvard Business School Press, Boston, 2006.
- BOURDIEU, P.: *Forms of capital*. In RICHARDSON (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Greenwood Press, New York, (241–258) 1986.
- BROWN, P., LAUDER, M.: *Capitalism and Social Progress: The future of Society in a Global Economy*, Palgrave. Basingstoke, New York, 2000.
- COHEN, D., PRUSAK L.: *In Good Company. How Social capital makes organizations work?* Harvard Business School Press, Boston, 2001.
- COHEN, S.: *Global Competition: The New Reality*. Washington, DC. Working Paper of the President's Commission on Industrial Competitiveness. Vol. 3, 1984.
- COLEMAN, J. S.: *Social Capital in the Creation of Human Capital*. American Journal of Sociology, 1988.(94: Supplement: Organizations and Institutions: Sociological and Economic Approaches to the Analysis of Social Structure, 95–120.
- DE SILVA, S.: *Human Resources Development for Competitiveness: a Priority of Employers*. Paper presented at the ILO Workshop on Employers' Organizations, Turin, 1997.
- DRUCKER, P.: *Post-Capitalist Society*. Butterworth-Heinemann, Oxford, 1993.
- European Commission (2000). *European Competitiveness Report 2000*. Brussels
- FUKUYAMA, F.: *Trust*. Hamish Hamilton, London, 1995.
- GOLDIN, C., KATZ, F. L.: *The Race between Education and Technology*. The Belknap Press of Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, London, 2008.
- GOLEMAN, D.: *Emotional Intelligence*. Bloomsbury, London, 1996.
- GROOTAERT, C.: *Social Capital*. The World Bank. Washington, 1998.
- HANIFAN, L. J.: *The Rural School Community Centre*. Annals of the American Academy of Political and Social Sciences 67, 30–38. 1916.
- HELLMAN, J.: *Seize the state, seize the day. State capture, corruption and influence in transition*. The World Bank. Washington, 2000.
- KAO, John: *Innovation Nation*. Free Press, New York, 2007.
- KOTLER PL., JATUSRIPITAK, S., MAESINCEE, S.: *The Marketing of the Nations*. The Free Press, 1997.
- NARAYAN, D.: *Voices of the Poor. Environmentally Sustainable Studies. Series 20*. The World Bank. Washington, 1997
- NICHIPORUK, B.: *The Security Dynamics of Demographic Factors* Santa Monica. Arroyo Center. Army Research Division. Rand, 2000.
- NORRIS, P.: *Democratic phoenix. Activism Worldwide*. Cambridge University Press. Cambridge, 2002.
- NORTH, D. C.: *Institutions, Institutional change and Economic Performance*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990
- NORTH, D. C.: *The Adam Smith Address: Economic Theory in a Dinamic Economic World*. Business Economics: 7. Palgrave Macmillan. Burlingame, 1995
- NOWOTNY, T., WALLACE, C., RAISER, M., HAERPFER, C.: *Social Capital in Transition*. Working Paper. EBRD. 2001. February
- OECD (1997). *Industrial Competitiveness*. OECD. Paris

- OECD (2010). *The Innovation Strategy*. OECD. Paris
- PORTER, E. M.: *The Competitive Advantage of Nations*. New York, Free Press, 1998.
- PORTER, E. M., STERN, S.: *The New Challenge to America's Prosperity: Findings from the Innovation Index*. Council on Competitiveness. Washington, 1999.
- PUTNAM, R.: *Making Democracy Work*. Princeton University Press, Princeton, 1993.
- RONIS, R. S.: *Economic Security*. Institute for National Strategic Studies, National Defense University Press, Washington, 2011.
- ROSSELET-MCCAULEY, S.: *Sustainable Competitiveness. A New Conceptual Framework*. Doctoral Dissertation, IMD, Lausanne, 2011.
- STARK, D.: *Recombinant property in East European Capitalism*. Oxford University Press, Oxford, 1997.
- The World Bank: *What is social capital?* The World Bank Poverty Net. Washington, 1999.
- THUROW, L.: *Creating Wealth*. Nicholas Brealey Publishing, London, 1999.
- VIETOR, R. H. K.: *How Countries Compete*. Harvard Business School Press, Boston, 2007.

14. FEJEZET

SZEGŐ SZILVIA

Pénz – életvilág – pénzhálózati rendszerek

Úgy gondoljuk, mindazt, amit mérni tudunk, amit elő tudunk állítani, azt értjük. MÉRJÜK az időt, de ki tud arra válaszolni, mi az idő? A fizikusok sok mindent tudnak az időről, de ne kérdezzük meg őket, hogy mi az idő, mert ha őszinték, úgy válaszolnak, ezzel a fizika nem foglalkozik.

A pénz esetében egyáltalán nem arról van szó, mint a fizikában, ahol skálázzák az időt a Föld forgása által, aminek egysége a nap és annak kisebb részei az órák, percek és másodpercek. A társadalom nem ilyen „egyszerűen” működik. Hiába döntötték el például egy pénzügyi találkozón – éppen egy második világháborús erőviszonyban –, hogy mekkora legyen a dollár aranytartalma, azt megjelölve mértékegységnek, alig telt el néhány év, mire minden korábbi döntés megkérdőjeleződött: miért 34 uncia arany 1 dollár, egyáltalán, miért kell a dollárnak aranyértéket adni, miért a dollárral mérünk minden egyebet? Minden mérés viszonyítás, de mit is mérünk? Az aranyat a dollárral, vagy a dollárt az arannyal? A pénzzel az Egyesült Államok gazdagságát, hatalmát?

Miért van az 1 dolláros bankjegyre a következő írva: „In God We Trust” (azaz „Istenben bízunk”)? Vagy ugyanígy: miért szerepelnek a bankjegyeken aláírások, és kiknek az aláírásai? Milyen jogosítványokkal rendelkeznek az aláírók? És milyen kötelezettséggel?

Miért vannak pénzeinken nemzeti jelképek? És miért éppen a nemzeti jelképek hiányoznak az eurón? Ezért volt erős az euró? Vagy inkább éppen azért gyenge, mert elveszett nemzeti identitása? Miben különbözik az Európai Központi Bank az Egyesült Államok sajátos nevű központi intézményétől, a Federal Reserve System-től (FED, az USA központi bankja), amit az amerikaiak sem mernek vagy akarnak banknak nevezni. Más országok, nemzetek viszont miért nevezik saját központi intézményeiket banknak? Egyáltalán bankok-e a központi bankok? És mi húzódik meg az árnyékbankok mesterkedései mögött? Félresikerült torzók ezek a bankszerű intézmények, vagy éppen séggel a jövő ígéretei?

A pénz társadalomgazdasági viszonyokat leképező kommunikációs szimbólum, és csak több ezer éves történetének utóbbi 200-300 évében vált a nyereségorientált piacgazdasági viszonyok véglegesen elidegenedett kommunikációs rendszerévé [1]. A pénzről kialakított tudatunkat politikai érdekviszonyok formálják. A valós és a konstruált pénzvilág eltér egymástól. Így például jelen korunk valós pénzügyi válsága nem azonos a konstruált pénzügyi válsággal. Az elkövetkezőkben mindezen tételeknek rövid magyarázatát is adjuk.

14.1 A pénz konstruált története

A pénz konstruált történetét röviden így jellemezhetjük:

- A pénz az emberi cseregazdaság (piacgazdaság) terméke, egy önszabályozó gazdaságé.
- A pénzt a piaci csere nehézségei hozták létre, tehát csereeszköz.
- A pénz a piacgazdaság szempontjából semleges technikai eszköz, megolajozza a nélküle nehézkes piaci cserét.
- A piacgazdaság önszabályozó, ezért a pénzügyi válságok nem tekinthetők a piacgazdasági rendszer válságának.
- A jelenkor válsága nem a piacgazdaság önszabályozó rendszerének válsága, hanem döntően az állami eladósodásból és a lakossági túlköltekezésből bekövetkező válság.
- A válság megoldása ennek következtében: az állam gazdasági „túlterjeszkedésének” és a lakossági „túlköltekezésnek” a visszaszorítása.

Ebben a fejezetben bemutatjuk, hogy a pénz nem a piacgazdaság terméke. Többézer éves történetében a közösségi „tartózkodásból”, közösséghez tartozásból következő tartozás (ad, adó, adós-ság) szimbóluma volt. A pénz azt szimbolizálta, hogy az ember adósa annak a köznek, mely létalapját képezi.

A jelenkor pénze ezt a viszonyt ellentétébe fordította. A bankok váltak az emberi életvitel létalapjává. A pénz a piacgazdaságnak a reciprok²² gazdaságokkal szembeni strukturális erőszaka révén vált a piacgazdaság banki intézményének adósság szimbólumává. A piacgazdaság – mint számos gazdaságtörténeti munka bizonyítja – nem szerves fejlődés eredménye. Az ember és a föld árúvá válásának útja a piacgazdaság előfeltétele. Mint Polányi (1997) írja: *„...árúvá teszik a földet és a munkaerőt, ami újra csak annak tömör megfogalmazása, hogy megsemmisítik egy organikus társadalom összes kulturális intézményét... A föld feudális zár alá vételét eltörölték. ...A célt hol egyéni erővel és erőszakkal, hol alulról vagy felülről jövő forradalommal, hol háborúval és hódítással, hol törvényhozással, hol közigazgatási nyomással, hol magánszemélyek spontán, kisléptékű, hosszú ideig tartó akciójával érték el. Azt a célt ugyanis, hogy a földet a kereskedelem és a jelzálogkölcson tárgyává tehesék”*. A piacgazdaság kialakításának erőszakos folyamatát általában az angliai bekerítések történetével kapcsolják össze, de ennél sokkal összetettebb folyamat volt (a parasztság földtől való elkergetése, az embernek munkaerővé történő degradálása, az ember életvilágának kiszolgáltatása a nyereséget termelő ipar mindenkori szükségleteinek). Itt csak emlékeztetünk arra, hogy ezt a folyamatot szá-

22 Reciprok az a gazdaság, amelyben az emberek közötti csere nem azonnali ellenszolgáltatáson alapul, ahol a cserekapcsolatokat a közösség önfenntartó viszonyait szabályozó normák szabályozzák. A jelenlegi fejlett piacgazdaságokban is jelentős gazdasági erőforrást képeznek a nem piacgazdasági, azaz reciprok viszonyok: mint például a család, a szomszédság, a barátság, a nemzethez tartozás stb.

mos gazdaságtörténeti munka írja le, a többi között e munkájával világhírnévre szert tett Polányi Károly is.

14.2 Pénz, pénzpiacok, adópénz és banki adósságpénz (hitelpénz)

A pénz *adósság*-, tartozásszimbólum a közösségi és a magángazdaságokban egyaránt[2]. Ennek a viszonynak a másik oldalaként követelés, hiteles közösségi rangból vagy szuverén hatalomból eredően adópénzként (legitimált kényszerből) vagy piacgazdasági bankrendszerben a bankok hiteleként.

A pénz a közösségi „tartózkodásból” következő tartozás (ami a másik fél oldaláról követelés) és ezek számbavételének eszköze (tehát a pénz csereeszköz funkciói nem a legfontosabbak, piacgazdaságban vált azzá, mint később taglaljuk).

A pénz az egyének *adója*, *adománya*, ami közösségi kötelezettségből történik, azaz tartozásszimbólum, ami annak mérésére is szolgál. Tehát az értékérés és értékmegőrzés fontos, de már származtatott funkció. A pénz a közösségi életgazdaság térbeni és időbeni körforgásának, tehát egymásba fonódó kötelezettség gazdaságának szimbolikus, kétpólusú eszköze. A közösségben „tartózkodom” szimbolikus elismerése azzal, hogy a közösségnek tartozom (negatív oldal), azaz a közösség követel (pozitív oldal). A pénz mindennek törvényként való elvont megjelenése. A pénz egységnyi szolgáltatási kötelezettség, amivel a legkülönbözőbb tevékenységek mérhetőek és egybevetethetők.

A piaci cseregazdaságban a közösségi „tartózkodás” és a pénz összefüggése alig látható formát ölt: a pénzt állami törvény definiálja nemzeti pénzként (a magyar nemzet pénze a forint). Az állami pénzteremtés fedezete a közösség adója volt. A közösség tagjai adnak, adakoznak, adóznak a közösségi lét intézményének. Az állami pénzmentő akciókban ez látható: a közösség ad, adózik, adót fizet az állam pénzmentő akcióira (ezt az állami pénzmentő akciók költségvetésen kívüli elszámolása sajnálatos módon elrejti). Ezt az összefüggést a pénz piacgazdasági léte álcázza. A piacgazdaság pénze felszámolja a közösségi tartózkodásból eredő kötések, így az adásnak a kötelmeit is. Úgy tűnik, hogy felszámolja a közösségi tartózkodás „kényszereit”, az egyén szabadon dönt, kinek ad, adózik, amikor a pénzt elkölti. Ennek a szabadságnak azonban nagy ára van: a modern pénz az adósság, az adózás, az eladósodás sokkal súlyosabb kényszereit hozta létre, mint amilyen természet adta kényszereket a közösségi tartózkodás létrehozott. A pénzrendszer ugyanis átláthatatlan hálózatba rendezi a pénzgazdaság szereplőit. A pénzgazdaság az egyéntől elidegenedett hálózatgazdaság. Ezt a pénzrendszerek működése bemutatása kapcsán igyekszünk feltárni.

Nagy történelmi léptékekkel nézve azt kell hangsúlyozni, hogy az 1700-as évek előtt a gazdaság fő formája nem az önszabályozó piac volt. Ezt nemzetközi hírnévre szert tett kutatásaiban a már sokszor idézett Polányi Károly *A nagy átalakulás* című művében mutatta ki. Több munkájában bizonyítja, hogy a gazdasági csere fő formája több ezer éven át nem a piacgazdaság, hanem az úgynevezett reciprocitás volt. Vagyis a társadalomban a csere alapvetően nem az adok-kapok viszonyra épült. Nem arra,

hogy minden szolgáltatást azonnal ellenszolgáltatás kell kövessen. A társadalom ugyanis életvilág, melynek életét normák szabályozzák, és ezek a normák alakítják a társadalmi (társadalomgazdasági) csere viszonyait is. Mint ahogy ma is a családok gazdasági életében a cserének csak kivételes formája az azonnal kiegyenlítést megkövetelő adok-kapok viszony. Hiszen generációk egymásutánját átszövő normák szabályozzák például a gyermekek felnevelését, általában a közösséggel kapcsolatos kötelezettségeket (a jog ezen normákra épül).

14.2.1 A rangot méltató pénztől a „Fizess és menj!” pénzig

Az emberiség több ezer éves történetében tehát a gazdasági csere alapvető formája a reciprocitás volt (lásd ókori Egyiptom vagy Görögország, a szakrális nemesi közösségi rendszereket, az indiai vagy akár a székely faluközösségeket, a majorsági gazdálkodást, a kiterjedt családgazdaságokat, az erdő-, rét-, vízgazdálkodás ma is tiszteletre méltó rendszereit). A reciprocitás olyan közösségi gazdasági csereforma, amelyet a társadalmi normarendszerek szabályoznak, a szolgáltatás és ellenszolgáltatás nincs közvetlenül egybevetve: nem „Cash and carry”, azaz „Fizess és menj!” viszony. A reciprocitás tehát – az uralkodó gazdaság szemlélettel szemben – nem „kőkorszaki” rendszer. Mint ahogy jelenünkben – a piaci viszonyok térhódítása ellenére – a reciprocitásnak van még mindig meghatározó szerepe az emberi életpályán. A népesség újratermelése mindenütt súlyos válságba került, ahol a reciprocitás nagy időtávú és szakrális viszonyait felváltotta a „Fizess és menj!” piacgazdaság viszonya.

Maga a piacgazdaság is kitermelte azokat a társadalmi hálórendszereket, melyek kitágítják a „Fizess és menj!” viszonyokat. Ennek a kölcsönös függőségi hálónak a lényege az egymásra épülő hitelviszony, mely adóssághálóba rendezi a nemzeteket és végül a világgazdaságot is. Ennek a hálórendszernek a normája azonban már leszakad a társadalmi életvilágról, és mindenre piaci rentabilitási normák alapján mond „igenet vagy nemet”. Ebben a normarendszerben az ember már munkaerővé, a természet tőkévé van lecsupaszítva, az életvilág ezen túli területeinek „beárazására” csak legutóbbi időkben került sor, akkor is meglehetősen korlátoosan. Ezt a beárazatlan gazdasági viszonyt nevezte el Braudel (2004) „piac alatti” gazdaságnak, melynek teljesítményét a piacgazdaságét messze meghaladó nagyságúnak tartja.

A hitelviszonyra épülő hálórendszerben meghatározó szerepre jutnak a pénzkibocsátási joggal rendelkezők, a bankok és a bankok integrált nemzeti és nemzetközi szervezetei. Ezek a központi bankok és azokon belül a kvázi világpénzbankok (jelenleg az USA központi bankja) és a nemzetközi pénzügyi intézmények.

14.2.2 A pénzügyi hálórendszerek – szemben a közösségi rang- és kötelezettség teljesítéssel – a fizetési halasztások, adósságok bizonytalansági hálója

Korábban a társadalmi rang szabályozta a pénzhierarchiát, a pénzrendszerekben ezzel szemben a bankrendszer lett a fizetési hierarchia megtestesítőjévé, a pénzek rangsorba

rendezésének intézménye. Ez azt jelentette, hogy a társadalmi hierarchia alacsonyabb szintjén levőknek inkább csak elszámoló pénze van. Így például aranypénzrendszerben – bár arany volt a pénz – még fizetési eszköz funkcióban is csak ritkán mutatkozott meg az igazi pénz, az arany. Az arany csak az aranypénzre érdemesülteknek volt a pénze, mégpedig a gazdagság jogán (és nem a rang jogán). Nemzetközi viszonylatban a pénzhierarchia csúcán jelenleg a nemzetközi bázispénz, a dollár van, azaz „minden pénzek alapja és viszonyítási alapja” az Egyesült Államok adóspénze. Itt jegyezzük meg, hogy erre a funkcióra az utóbbi időben több valuta is igényt tart (erről a későbbiekben írunk).

Továbbá: korábban a pénz a közösségi kapcsolatok megerősítését szolgálta. Az a valami, ami a mai szóhasználattal a tartalékpénz, bázispénz, az archaikus társadalmakban a rangpénz volt. Ez a pénz olyan közösségi embereket illett meg, akik a közösség értékrendszerének őrzéséért voltak felelősök, akiknek ehhez a ranghoz illő tekintélyi hatalmuk volt. A rangpénz a közösségi kapcsolatok megerősítését szolgálta, a kapcsolatháló különféle szintjein keletkező kötelezettség teljesítését és annak mérését jelképezte. A piacgazdaságban ezzel szemben a pénz funkciói jelentős átalakuláson mennek keresztül. Ezen átalakulás lényege, hogy a pénz a közösségi kapcsolati hálók fenntartásából azok felbontásának eszközévé vált. Polányi (1997) a piacgazdaság és a pénz lényegének a társadalmi-közösségi intézmények felbontását tartja. A pénzvilág ezen összefüggésére hívja fel a figyelmet, más megközelítésben Mehrling (2011) is. *„A pénz finanszírozási elmélete”* – mint írja – *„a társadalom valamennyi intézményét – így a magánháztartást, az üzleti világ szereplőit, az államot, sőt a nemzetet is – csupán pénzügyi intézménynek tartja, eltekintenek minden más tevékenységüktől”*.

A pénz egészen a feudalizmus megszűntéig csak kiegészítő gazdasági szerepet töltött be. Másfelől azonban azt is látnunk kell, hogy a piacgazdaság sem tud megenni a reciprocitáson alapuló gazdaságok nélkül (családgazdaságok, szomszédsági, baráti gazdaságok, kalákarendszerek stb.) Ezek teljesítményére jellemző példa, hogy a gyermek felnevelésének költségeiből kétharmadnyi részt a családok állnak. A fennmaradó egyharmadot is döntően a gyermeket nevelő és dolgozó családok fedezik, de egy nagyobb újraelosztó rendszeren, az államon keresztül.

14.2.3 Pénzfunkciók és átváltozásuk „szelíd pénzből” (Szalay, 2008) életvilág-romboló pénzzé

A fizetési eszköz kötelezettség elismerése, lerovása és a kötelezettséglerovás elfogadása. Ezek közül mindegyik elem szükséges ahhoz, hogy valamely eszköz fizetési eszközként működjék. A szakrális közösségek a közösségi értékek őrzésében, így fennmaradásában döntő jelentőségű szakrális vezetőknél tartoztak fizetni, mely fizetség rangot, elismerést, de a közösségi ellátáshoz szükséges külső termékbeszerzések kifizetését, illetve bel- és külbiztonságát is szolgálta. Fizetési eszközként működő tárgyak az *elszámolás eszközei* is egyben, de nem a tárgy maga a pénz, mert a tárgy csak pénzsimbólum, de mérhetőségével egyben a számbavételre is szolgál. A fizetési eszközként működő tárgyak *kincsként is funkcionáltak*, azaz vagyont megőrzésére szolgálnak. Jelenleg ezt a

funkciót a központi bankok tartalékaiban őrzött pénzek látják el (az aranyat nemzetközi határozattal megfosztották fizetéseszköz-funkciójától). E funkcióban a pénzek, mivel nemzetiek, csak feltételesen képesek működni. A legerősebb bázispénz, a dollár is adóspénz: az USA tartozása, adóssága mindazoknak, akik dollárt tartanak.

A pénz csereeszköz-funkciója az önszabályozó piacgazdaságban teljesedett ki. A főáramú gondolkodás a pénz alapvető funkciójának ezt tekinti, holott a pénz csereeszköz-funkciója azt feltételezi, hogy a gazdálkodás alapvető formája az árucserére irányuló piacgazdaság legyen. Ezt hangsúlyozzák az alternatív pénzelmélet képviselői, miszerint a pénz nem a piaci árucserre következtében jött létre, léte nem ahhoz kötött.

Nemzetközi pénzfunkció: Egyrészt az aranypénz olyan nemzeti pénz, amely szabályozott módon nemzetközi pénzfunkciókat is ellátott. Minden pénz aranyban fejezte ki magát, a bankjegyek aranyra átválthatók voltak. Ezen a kettős alapon a pénzek nemzetközi viszonylatban egymásra történő átváltása stabil arányok mellett gyakorlatilag biztosított volt. A pénz ellátta nemzetközi funkcióját (erre a pénzrendszerek tárgyalásakor részletesebben kitérünk). Aranypénzrendszerben a nemzetközi fizetések – e kettős alap következtében – kiegyensúlyozottak voltak.

Továbbá az adóspénz, a kulcsvaluta nemzetközi működése szélesre tárta a kaput a nemzeti pénzek nemzetközi szerepvállalása előtt. A kulcsvaluta (bázispénz) nemzeti pénz, mint a dollár, amely egyben a nemzetközi pénzforgalom fizetési eszköze is lett. A dollár aranyra történő átválthatóságának teljes felszámolásával az arany alapú pénzrendszer automatikus kiegyensúlyozó funkcióját kiiktatták. Nemzetközi méretekben is szabályozatlanná vált az adósságpénz teremtése. Ezt a rendszert a nemzetközi eladósodottság és pénzügyi függőség jellemzi, ami az adósságok rendezésének politikai terepét szélesre tárta.

Már e helyütt leszögezzük, hogy a pénz létrejöttéhez, definiálásához szuverén hatalmi (tekintélyi vezetőre, rangra, államra) intézményre van szükség, mely intézmény a pénz létrejöttét szentesíti, elfogadását intézményesíti (például kötelezővé teszi), a pénz mértékegységét létrejöttékor definiálja. Tehát a társadalom-gazdaságban a pénzviszonyt (kötelezettség vállalása és teljesítése pénzformában bonyolódó területeit) és annak logi rendszereit szentesíti (lásd magyar alkotmány ez irányú téziseit).

A pénzkibocsátás garanciája – korábban a bankok vagyona, a központi banki pénzkibocsátás mellett – az állam, az állam joga az adóztatásra. A pénzkibocsátást – nyíltan vagy burkoltan – az államok adóztatási joga fedezi. Az alternatív pénzügygazdasággal foglalkozó művek hangsúlyozzák az állam szerepét nem csupán a korai, hanem a modernkori pénzkibocsátásban is. (Arestis–Sawyer, 2006) (lásd erről részletesebben a központi bankról szóló fejezetet).

14.2.4 A pénz új ruhája és a Mediciek

Fontos hangsúlyozni, hogy a csere célja – egészen a piacgazdaság kialakulásáig – használati tárgy volt, és nem a nyereség, ezért a csere nem kerülhetett uralkodó pozícióba a termeléssel és fogyasztással szemben. A pénz mindegyik funkciója azonban magában hordja azt a lehetőséget, hogy a pénz a gazdagság és szegénység elválasztásának eszkö-

zévé, a használattól függetlenített vagyonfelhalmozássá, a természettől, az emberi léttől elszakadó, önállósult hatalmi eszközzé válják. A nyereség motivációját hordozó pénz a történelemben hamarosan felvette a harcot a használati tárgyra irányuló cserepénzzel szemben. A Mediciek korában a nyereségpénz már szembeszállt a nemességgel, tehát azzal a ranggal, amelyre a rangpénz, a közösség fenntartásáért járó követelés pénz épülhetett. A Mediciek korát e kétfajta pénzviszonyhoz kötődő érdekek összecsapása jelentette. A Mediciek és a nyomásukra megválasztott „pénzpápák” átmenetileg győzelmet is arattak, háborúval – és mai szóhasználattal „médiálejáratással” – hiteltelenítették el a nemességet. Tehát ekkor már nyílt háborúba bonyolódtak a rangpénz védelmezői (és ezzel a hagyományos társadalmi szerkezet képviselői) és a nyereségpénz képviselői, akik a közösségi viszonyok lebontására törekedtek. Dante Alighieri nem csupán irodalmi tevékenységével, hanem katonaként is felvette a harcot a nemesi társadalom lebontására irányuló pénzhatalmi törekvésekkel. Nem általában a pénzzel szemben lépett fel, hanem azzal a pénzzel, amelyik, mint írja „*pénz, ami megveti a természetet és reményt másba vet*”, ami az ő idejében a kamatra „reményt vető” pénzt jelentette. Ez az átalakulás a pénz természetében nem természetes fejlődés eredménye volt, hanem több évszázados nyílt vagy burkolt módon folytatott háborúskodás következménye. A pénztörténet a pénz háborúja az életvilág lebontására, az életvilág láncolati pénzviszonyokba rendezésére.

14.2.5 Válságok első megközelítésben: két életvilág (közösségi önfenntartó és a piaci pénzgazdaság) harca egymással

Piacgazdaságban a közösségi életvilág törvénye a közösségek önvédelmi rendszereiben (például szociális törvények, szakszervezeti jogok, állami újraelosztás stb.) jut érvényre. A piacgazdaság ezzel szemben éppen a közösségi életvilág egyre több elemét igyekszik piacósítani, pénzrendszerekbe integrálni. A két világ, a piacgazdaság és az életvilág gazdaságának összecsapása tehát rendről rendre meg kell, történjék. Ez a piacgazdaság válsága, mely többnyire pénzügyi válságként jelenik meg. Azért pénzügyi válságként, mert a piacgazdaságot a bankrendszer rendezi hálózati gazdaságba (erről bővebben a bankok taglalásánál). E hálózatok kerülnek válságba, jelezve, hogy a piacgazdaság nem önszabályozó gazdaság. A pénzhálózat intézménye – a bankrendszer – válságban összeomlik. Modern rendszerekben a bankrendszert külső forrásból, kívülről megmentik és újraszabják (lásd későbbiekben központi banki és állami szabályozás). A piacgazdasági fellendülések átmeneti kompromisszumos állapotokat teremtenek a piacgazdasági életvilág és a közösségek önfenntartó életvilága között. A jóléti állam egy ideig úgy tűnt, végleges megoldást nyújtott a két életvilág szembeállításának. A jelenkor válsága azonban már a két életvilág nyílt küzdelmévé vált, hiszen a pénzvilág az életvilág még szélesebb területeinek meghódításáért küzd, jelenleg elsődlegesen az államgazdaságot véve célpontjául (lásd államgazdaságra diktált megszorító intézkedéseket).

A közösségi életvilág és a piacgazdaság életvilága közötti harc felfüggesztésére átmeneti formát nyújt a hitelpénz. A hitelpénz is egyfajta közösségi életvilág, de annak a törvényeit a bankok határozzák meg: a bankok számláin jelenik meg a közösségi

kötelezettség-háló, a bankok tartják nyilván az egyéneket, múltjukat, kapcsolataikat. A közösség önmagát egyénekre bontotta, a bankoknak pedig megadta a jogot arra, hogy a közösséget bankhálóba rendezze, és az egyéneket nyilvántartsa, motivációikat szabályozza, a közösség törvényét – érdekei szerint – definiálja.

14.2.6 Pénz a piacgazdaságban – a közösségi kapcsolatok felbontása pénzhálózati rendszerekkel

A pénzhálózati rendszereket a piacgazdaság korlátai hozták létre. A piac a közösségi hálókat lebontja, de nem tud meglenni a piacgazdaság érdekei szerint diktált hálórendszer nélkül. Ez a bankrendszer. Ezt taglaljuk most részletesebben.

A piacgazdaság a közösségi viszonyossági (kölcsonösségi) cserekapcsolatok felváltása piaci cserekapcsolatokkal. A pénz a piacgazdasági csereviszonyt közvetíti, egy áru eladása és egy másik vétele között teremt átmeneti kapcsolatot. A piaci csere lényege, az adok-kapok, a szolgáltatás és ellenszolgáltatás egyidejűsége, a szolgáltatás azonnali kiegyenlítése. A pénz ezt a szolgáltatás-ellenszolgáltatás viszonyt kettévágja, és az ellenszolgáltatást átmeneti formába önti. A pénz az árucserét kiegyenlíti, de a tényleges ellenszolgáltatást időben elhalasztja, térben eltávolítja. Azzal, hogy a pénz az árucseréviszonyt kettészakítja, létrehozza a lezáratlan cserekapcsolatok bonyolult rendszerét. Ezzel segítette a cserekapcsolatokat, de egyben – a kapcsolatok lezáratlansága miatt – a rendszer kockázatait, bizonytalanságát fokozta.

A gazdaság alanyait az azonnali ellenszolgáltatást megkívánó csere szinte lehetetlen feladat elé állítja. Ha például valaki nyersanyagot ad el, az ellenszolgáltatás nem jöhet azonnal, hiszen a vevő a termelés üteméhez kötött. A vétel fedezete a nyersanyagból készülő termék. További gondot jelent, hogy a vevőnek és az eladónak nem csupán a termelési ciklusa különböző, hanem termékeik sem képeznek egymásba illeszthető rendszert. Ez a reciprocitásnál nem okoz gondot, hiszen a cserék illesztése hosszabb időtávban megy végbe, és nem egyéni megfeleltetésben. Az aktusonkénti megfeleltetés kényszere az árucseré sajátja.

A közösségi életvilág térben és időben végbemenő reprodukcióját az árucseré az egyének szintjére bontja le. De mert a reprodukció nem tud egyéni aktusokban megvalósulni, ezért erre a célra is jó szolgálatot tett a pénz, amely egyébként is az elszámolási eszköz funkcióját tölti be, mióta fennáll. A pénz feladata ezentúl (a piacgazdaság kiterjedésével), hogy biztosítsa az egyéni csereaktusokban a szolgáltatás és ellenszolgáltatás megtörténtét, de úgy, hogy az ellenszolgáltatásra halasztást biztosít, és az ellenszolgáltató alanyát is csereszabattá teszi.

Mivel a piacgazdaság tagadja a reciprocitást, a csere ügyletekként való kiegyenlítéséhez ragaszkodik, létrejött egy olyan cserekapcsolat, melyben az azonnali kiegyenlítés végbe is megy, meg nem is, az ellenszolgáltatás meg is történik, és nem is. Ez a hitelpénz a piacgazdaság Okos Katája, aki Mátyás királynak vitt is ajándékot, meg nem is.

Míg korábban a közösségi életvilág reprodukciójának „törvénye” működött, és abból fakadóan a közösség követelt az egyénekek szemben, a piacgazdaságban ennek a fordítottja valósul meg: az egyén, akinek bankpénze van, követeli, hogy a közösségi

életvilág vele szemben teljesítse a követelését. Formálisan a központi bankok léte óta a központi bankkal szembeni követelést tanúsítja a pénz, valójában azonban azt, hogy az egyénnek jussa, hogy a fizetési közössége neki pénzéért értékben és hasznosságban megfelelő ellenszolgáltatást nyújtson. A szolgáltatás és ellenszolgáltatás szétválását – amire a reciprocitás épül – cseregazdaságban a pénz teszi lehetővé.

14.2.7 Hitelpénz – egymással szembeni adósságokon alapuló láncolati pénz

Hogyan képes e kettős feladat ellátására a pénz, és miért kerül rendre mindig válságba? Mert a pénz képes is és nem is e feladatok ellátására. Mert a cserekapcsolatokat szétválasztja – ezzel annak előnyeit a piacgazdaság élvezzi – de össze is kellene kapcsolnia, és ennek nehézségei a piaci zavarokban, végső esetekben gazdasági válságokban jelennek meg. A hitelpénz válsága: a korábban halasztott ellenszolgáltatás tömeges méretű azonnali követeléssé változtatása. Ennek mechanizmusát a hitelpénz, adóspénz taglalásával írjuk le.

A hitelpénz a bankok rövid lejátú adóssága. Az alapvető viszony, a cselekvés aktív oldala az, hogy a bank adósságot kreál. Ennek fedezete a hitel. A bank számára a hitel a pénz teremtésének a fedezete. A hagyományos tankönyvek ezt fordítva írják le. Ezért annak alapján a mai világ értékpapírosítása meg sem érthető. A hitel, az adósság elfogadása a piacgazdaság motorja [3]. A termelés során a cserekapcsolatok egymásba fonódnak, a termelők egyben egymás vásárlói is. A termelők elfogadják egymás adóspénzét, a váltót, azaz váltóval egyenlítik ki tartozásaikat is egymás felé. Fizetni pénzzel csak a kölcsönös követelések és tartozások egybevetése után fennmaradó részre kell. Mivel a termelési szolgáltatások is egybekapcsolódnak, a pénz is működhet a felek közötti elszámolópenz-ként. Nem kell, hogy minden aktust pénzzel kifizessenek. A pénz tehát nemhogy szétválasztaná ez esetben a cserekapcsolatot, hanem – mivel elszámoló eszközként működött – éppenséggel összekapcsolja a gazdasági szereplőket. Létrejön egy szűk körben a viszonyossági kapcsolat is, természetesen csak feltételesen. Hiszen az adósság elfogadói feltételezik, hogy az adósságláncolatban a fizetés rendben meg fog történni.

A pénz tehát egyfelől felbontja az árucerekapcsolatokat, másfelől mint hitel és elszámolóeszköz, össze is kapcsolja azokat. Ez azonban nem szünteti meg a csereügyletenként szükséges kiegyenlítésre történő kötelezettséget. A hitel csakúgy, mint a hitelpénz, azt mutatja, hogy a csereügylet kiegyenlítése csak átmenetileg történt meg. Csak annyiban történt meg véglegesen, amennyiben egymással szemben a gazdasági alanyok beszámítják a kötelezettségeket. A beszámítások után fennmaradó adósság azonban rendezetlen marad. Azt pénzben ki kell egyenlíteni. Erre a kiegyenlítésre pedig szabályos időnként szükség van (legalább évenként).

A pénz mint hitelpénz tehát elszámolópenz-ként funkcionál, a fennmaradó kiegyenlítésekre már tényleges pénzre van szükség. Mit jelent ez? Azt, hogy minden pénzrendszerben kialakul a pénzek hierarchiája: a jó, a jobb és még jobb pénz. A jó pénz a bázispénz, amivel a rosszabb pénzben fennmaradó adósságot ki lehet egyenlíteni.

A közbeszéd is különbséget tesz a puha pénz és a kemény pénz között. A kurrens (kemény) termékeket nem puha pénzben árulják, hanem keményebb pénzben. Erre bőven van hazai példa is: a kurrens lakásokat a budai luxus övezetekben euró árral hirdetik és euróban fizetik, nem forintban.

A fizetési közösségek – bár az árucserre azonnali ellenszolgáltatást igényel – nagymértékben kiküszöbölték az azonnali ellenszolgáltatást. Erre a pénz elszámolópénzfunkciója és fizetőeszközfunkciója (adósság elfogadása) nyújtott lehetőséget. Az egymásba fonódó termelési kapcsolatokban váltóval fizettek egymásnak a felek. Fizettek is, meg nem is. Fizettek, ha a termelési kör szabályosan zárul. De ha egy fél nem fizet, akkor már csak a készpénz, a valós pénz tud fizetést lebonyolítani. Pénzkövetelés, tehát adósság azért foroghatott a felek között, mert egy termelési lánc, egymással szembeni adósságlánc tagjai voltak, mondhatnánk úgy is: követeléseiket rövidebbre zárták, kikapcsolták az igazi pénzt a rendszerből.

14.3 Bankok és bankrendszerek – a piaczgazdaság hálózati felépítményei

Az adóspénz, hitelpénz létrejöttének feltétele a bankok és pénzvásárok (később ebből lett a pénzpiac) kialakulása. Már az ókori Rómában létrejött a pénzkövetelések és tartozások piaca, a pénzvásárok. A távolsági kereskedelemben ugyanis döntően nem pénzt vittek magukkal a kereskedők, hanem követeléseikről szóló papírt, mai szóhasználattal „csekket” vagy váltót. Az év meghatározott napjain pénzvásárt rendeztek, ahol a kereskedők követeléseiket kicserélték. Mai szóhasználattal „tisztázták”, klíringelték (az angol clear, tisztít, tisztáz szóból származó bankfogalom magyarosított változata) egymással szemben elszámolták a követeléseket és tartozásokat, és csak a fennmaradó egyenleg kifizetésére használtak pénzt. A pénzvásárok tehát bankokként működtek.

A pénzvásár piacterről épületekbe, bankokba, intézményekbe vonult. A bankok tehát ebben a megközelítésben pénzkövetelések és tartozások piacai és azok kiegyenlítésének terepei. De a bankok lettek a pénzmegőrzők, és erejük növekedésével megvásárolták a királyok pénzverési jogát is. A bankok kiegyenlítő (klíring), pénzvásári (pénzpiaci) szerepének intézményesülése egyáltalán nem volt azonos a pénzteremtéssel. A bankok saját vagyonukra ugyan bocsáthattak ki csekket, váltót, de nem a náluk elhelyezett aranyra.

A 17. században történt meg először, hogy egy angliai pénzverde tulajdonosa a nála elhelyezett aranylettre – tehát mások pénzére – hitelt nyújtott. Ez olyannyira tiltott volt, hogy amikor kiderült a „csalás”, a pénzverde tulajdonosát börtönbüntetéssel sújtották.

A bankok mint a pénzvásárok, pénzpiacok intézményei felismerték, hogy megvásárolhatják a gazdasági váltókat (kereskedelmi váltókat), de ezt megtehetik úgy is, hogy „csak” saját váltóra cserélik azt le. Tehát az eredeti adós helyébe a bank lép, mint adós. Miért fogadta el a fizetési „közösség” a bank adósságát, holott a bank nincs benne a gazdasági körforgásban? Azért, mert a bank a gazdasági fizetési közösség megtestesítője-

ként léphetett fel. A bank azért vehette át a pénzkövetelés-kiegyenlítő funkciót, mert az egyes gazdasági alanyokkal szemben megtestesíthette a bennük lévő közöset, azt, hogy ők fizetési közösség egyedei. Tisztázzuk mindenekelőtt a hitel és a hitelpénz különbségét! A hitel pénz kölcsönzése egy adott időtartamra. A kölcsön összegével csökken a hitelező pénze. A hitelpénz a bankok rövid lejáratú adóssága, adóspénz. Fedezete a banki hitel, az viszont a bank adóssának fizetőképességétől függ: azaz a gazdaság láncolati kapcsolatainak sikerességétől. Hitelpénz nyújtásával a hitelező pénze nem csökken: a hitelező – adósságának elfogadására építve – pénzt teremt. (Tehát a mindennapi étellel szemben fordított a viszony a pénz és adósság között: a bankoknak azáltal van pénzüik, hogy adósságot vállalnak, a mindennapi embernek az adósság csökkenti elkölthető jövedelmét.)

A bankok mindenkori szolgálata volt a hitelnyújtás. Ez azonban nem volt egyenlő a pénzkibocsátással. Sőt: a hitel nyújtásával a bank pénze csökkent, ugyanúgy, mint minden hitelt nyújtó esetében. Ezzel szemben a fizetési ígéret kibocsátása és annak elfogadása, nem csökkenti a kibocsátó pénzét. Az attól lesz pénz, hogy forog, hogy sokan elfogadják fizetesként. A felek elfogadják egymás fizetési ígéretét azzal, hogy a kiegyenlítés – szabályok által diktáltan – később végbemegy.

A bankok különleges szerepre tettek szert a fizetési ígérek egymással szembeni elszámolásában. A bankok – egészen az aranypénzrendszer térhódításáig – saját pénzüikből hitelt nyújtottak ugyan, de hitelpénzt, fizetési ígéretet, pénzt nem bocsátottak ki.

Ahogy azonban a piacgazdaság és az árucseres típusú cseregazdaság kibontakozott, egyre nagyobb szükség volt a cserekapcsolatok korlátainak kitágítására. Ellenszolgáltatás nélkül is lehessen szolgáltatni, mindenkori ellentételezés nélkül eladni. Ezért egyre nagyobb tere lett a fizetési ígérekkel történő fizetéseknek és a bankoknak, melyek a klíringezés feladatait már ősidők óta ellátták. Ebből a banki klíringezési funkcióból nőtt ki a banki fizetési ígéret kibocsátási funkciója, először úgy, hogy a váltókat megvásárolták a saját nevükre szóló váltókkal. A fizetési ígérek az árucseres-kapcsolatokhoz kötöttek, azokat kísérve működtek, a gazdasági szolgáltatások teljesítésével – mert az adósság megszűnt – kikerültek a fizetési forgalomból, lett légyen azok kereskedelmi váltók vagy akár banki váltók.

A bankok az árucseres-kapcsolatok sűrűsödésével megtehették, hogy saját magukra szóló fizetési ígéretet, bankjegyet bocsássonak ki. Így a fizetési forgalomban egyre nagyobb szerephez jutott a bankváltóval való fizetés. Már nem a termelési lánc egy tagjának fizetési ígéretével fizetnek, hanem a bank fizetési ígéretével. A gazdasági aktorok egymással szembeni követeléseinek kiegyenlítésére – arany helyett – felajánlották, hogy a bankra szóló váltót használhatják. A bank fizetési ígérete ettől a lépéstől már kvázi pénzkibocsátássá vált. Úgy nyújthatott hitelt, hogy ezzel saját pénze, saját vagyona nem csökkent. Érme kibocsátásához gazdasági vagyonát kellett felhasználni, bankjegy kibocsátásához azonban erre nem volt szükség. Adósságot hozott forgalomba fizetési eszközként, igaz, korábban aranyra való beváltás terhe mellett és a többi bank bankjegyeinek versenyével is szabályozva.

A bankok körül fizetési kapcsolati láncok alakultak ki, amelyben a fizetéseket egyegy bank forgalmazta. Így több bank fizetési ígérete is forgalomba került. A bankoknak

így egymás felé is kialakult fizetési kötelezettsége. A bankok egymás között is fizethetnek váltóikkal. Most már egy újabb kiegyenlítési kör jön létre: a bankoknak egymás között is ki kell egyenlíteniük követeléseiket. Ezt bankváltóval megtehették, csak a kiegyenlítés után fennmaradó tartozást kell kifizetniük igazi pénzzel, azaz készpénzzel. Innen már látható, bármilyen széles körű lehet a követelések kiegyenlítése adópénzzel, kvázi pénzzel, időről időre sor kell, hogy kerüljön készpénzzel való fizetésre. A készpénz a hitelpénzrendszer Achilles-sarka, a sérülékenységének okozója. Az elszámolást szolgálta korábban a bankjegyek aranyra történő átválthatósága. Annak egy ideig rugalmas, majd tényleges megszüntetésével (lényegében 1974-ben) megszűnt az automatizmus, amely a hitelek túlzott bővülését, vagyis a tényleges kiegyenlítéseket szabályozott módon tisztázta, klíringelte. Az eladósodás a pénzrendszer velejárója lett. Az egyensúlyi automatizmust a pénzek aranyra történő beválthatósága biztosította, amelyet – a dollár kivételével – a Bretton-Woods-i Egyezményben [4] 1944-ben megszüntettek. A dollár aranyra történő átválthatóságának a kötelezettségét az USA kormánya 1974-ben felmondta. (Az aranypénzrendszer egyensúly fenntartásában betöltött szerepét, majd a második világháború során elfogadott aranydeviza, arany-dollar standard rendszer eladósodásra gyakorolt hatását bővebben elemezzük a következő fejezetben, a nemzetközi pénzrendszerek taglalásakor.)

A hitelpénznek tehát kettős fedezete volt: egyik az, hogy a gazdaság körforgása következtében a tényleges teljesítések megtörténnek, az adós fizetni tud, a követelések és tartozások nagyrészt kiegyenlítik egymást. Másik fedezete a bankjegyek (bankváltók) aranyra történő átválthatósága volt egészen az 1970-es évekig (bár a második világháború után már jelentős akadályt állítottak a bankjegyek átválthatósága elé).

A hitelpénzzel kapcsolatos fizetési közösségeknek a legmagasabb szintje – mind a mai napig – a nemzeti identitással rendelkező nemzeti pénzközösség. A hitelpénzeknek tehát sajátos sorsközösségi (adós és hitelközösségi) identitása van. A pénznek tehát nem azért van nemzeti identitása, mert egy központi bank bocsátja ki, hanem mert egy sajátos nemzeti sorsközösség, a nemzet vagyoni garanciáját nyújtó védőháló van a bizonytalan hitelpénz mögött. A nemzeti identitást markánsan jelzik a bankjegyeken szereplő nemzetmeghatározó jelképek. Az önszabályozó piaci jövőjébe vetett hit és bizalom válik pénzzé. Mint az 1 dolláros bankjegy felirata is jelzi: „In God We Trust” („Istenben bízunk”). Tehát, ha a bizalom az adós fizetőképessége iránt működik, adóssága elismerésével fizetni is lehet: nem véglegesen, hanem feltételesen. A válságok kirobbanása ezért van: a sok feltételes ügylet után egyre elfogadhatatlanabb lesz az ügyleteknél a feltételes teljesítés. A válságban a hitelpénz helyett a készpénz lesz az igazi pénz, a készpénzek között pedig a hierarchia magasabb szintjén álló pénz, jelenleg a dollár „Dollar the Safe Heaven” („Dollár, a biztos menyország”).

A feltételesség a hitelpénzrendszer lényege: ez tette rugalmassá és ösztönzővé a fizetési rendszert, mivel a pénz helyett a feltételes fizetések gyorsították a gazdaságot. Ez tette azonban sérülékennyé is. Az egész fizetési építmény arra a hitre épül, hogy idővel nem csupán feltételes, hanem tényleges fizetésekre is sor kerül. A hitelpénz olyan, mintha „*kollektíven építenénk egy hidat, amelynek a másik vége ismeretlen*” írja egy szerző (Mehrling, 2011). A jövő ugyanis ismeretlen, csak feltételezések vannak róla. E felté-

telezések beteljesülésének bizonytalansága tehát a hitelpénz immanens tulajdonsága. A hitelpénz kiegyenlítésre is szolgálhat: az alacsonyabb rendű hitelt magasabb rendű hitel váltja ki, mígnem a hitel kifizetésének kockázata fel nem tolódik a központi bankokig.

A bankok hitelpénzének fedezete kezdetben a gazdaság maga, mert a gazdasági körforgás révén a hitelpénz automatikusan megsemmisül, az adósok egymással szembeni követelése fedezi a rendszert. E rendszer másik garanciája aranypénzrendszerben a hitelpénz aranyra történő átválthatósága volt. Az aranypénzrendszer felszámolásakor és a központi banki pénzkibocsátás monopóliumával a fedezet a hallgatólagosan vállalt állami garancia. A központi bank ugyanis úgy vállal garanciát a bankrendszer mögött, hogy a kockázathoz fedezete nincs. A központi bank nem gazdálkodó intézmény. Az állami garanciának a fedezete: a közösség hite a pénzt fenntartó nemzetben. A pénzkibocsátó és a pénzt végső soron garantáló intézmény ez esetben elválik egymástól. A pénzkibocsátás önállósul, de a garancia intézményét az államtól csak részlegesen veheti át a központi bank, mint szabályozó intézmény.

14.3.1 Adminisztratív pénz: állampénz (adópenz) és központi banki bázispénz (adóspénz)

A modernkori pénzteremtés korai természetes alanya az állam. Az állam önmagára szóló adópenzt bocsát ki, ennek fedezete az állam adókivetési és -behajtási joga, ezért neveztük el ezt a pénzt adópenznek.

Az első központi bank, Anglia Bankja nevezetű magánbank tulajdonképpen az állam pénzkibocsátását közvetítette a gazdaság felé és onnan vissza. Tehát a központi bank az állami pénzkibocsátás központi közvetítő intézménye volt.

Az állami pénzkibocsátás az állam adósságvállalása, állami adósságpénz kibocsátása, melynek fedezete az állam adóbevétele, melynek kivetésére és behajtására szuverén joga van. A pénzt kibocsátó és a pénzt garantáló intézmény egy és ugyanaz.

A pénz kibocsátása mögött tehát szuverén hatalmi intézmény és a mögöttes társadalom gazdasági láncolata van. Az állam adósságpénze az adó államnak történő átutalásával meg is szűnik. E szerint az állami pénzkibocsátás – a főáramú elmélettel szemben – nem jelent okvetlenül inflációs pénzkibocsátást. A főáramú elmélet az inflációs pénzkibocsátás biztosítékának az államtól független központi banki rendszert tartja. Sajnálatos azonban, hogy a központi bank sem képes megakadályozni az inflációs pénzhígítást. Ezt bizonyítja az is, hogy a világban 20-30-szor annyi pénz van forgalomban – nagyrészt spekulációs üzletekben –, mint amekkora a világ összes megtermelt jövedelme, GDP-je. A 2007-ben kirobbant pénzügyi válság is a banki pénzkibocsátás fedezeti rendszerének jelentős felhígulását mutatja. (A központi bankok működésére a későbbiekben visszatérünk.)

A központi banki pénzkibocsátás előfeltétele, hogy államhatalmi intézmény erre a feladatra feljogosítja. A központi banki pénz (központi bank által kibocsátott készpénz és a jegybank kereskedelmi bankoknak nyújtott hitelei) a központi bank adóspénze, aminek kibocsátására az állam jogosítja fel a központi bankot. A központi bankok

– korai történetükben – arra a feladatra jöttek létre, hogy az állami pénzkibocsátás közvetítői legyenek. Jelenleg a központi banki pénzkibocsátás független az államtól.

A kérdés ezek után az, hogy mi a fedezete a központi banki pénzkibocsátásnak? A szakirodalom ezt a kérdést nem taglalja. Sokatmondó azonban, ha megnézzük az Egyesült Államok központi bankjának mérlegét a válság előtti időkből (a válság ugyanis rendkívüli központi banki intézkedésekkel járt). Abból az látható, hogy a készpénzkibocsátás mögött államkötvény van, azaz az államadósság a fedezete a világ legnagyobb pénzügyi intézménye pénzkibocsátásának. Van olyan elmélet, mely szerint a központi bankok jelenleg is az adópénzrendszer intézményei. Ez azt jelenti, hogy a központi bankoknak csupán közvetítő szerepük van az állam és az adót fizető emberek közötti viszonyban (Arestis P., Sawyer M., 2006).

A különbség a központi banki és állami pénzkibocsátás között az, hogy eltérő a hatalmi rendszerük, a gazdasági hátterük, tehát a társadalomgazdasági közeg, amire a pénzkibocsátásuk alapul. A kettő közötti távolságot igyekszik – véleményünk szerint – Yellen, a FED új elnöke közelmúltban a FED honlapján megjelent hitvallásával csökkenteni. Ez a következőképpen hangzik: *„A kongresszusi felhatalmazás nagy felelősséggel jár. Ezért munkánk valamennyi fázisában és valamennyi döntésünkben az amerikai emberek jóllétét és nemzetünk üdvét kell szolgáljunk.”* (Yellen, 2014). Az állami pénzkibocsátást a központi bankok létrejöttével egyre inkább kiszorították. Jelenleg a pénzkibocsátó intézmény a modern gazdaságokban a központi bank (ennek természetét külön fejezetben taglaljuk).

14.3.2 Központi bank – a pénzteremtés új módja – az állam számít?!

Ahogy a bankok a gazdasági szféra egyfajta klíring-, azaz elszámoló intézményei (pénzvásárok), úgy a központi bankok a kereskedelmi bankoknak nyújtják ugyanezt. Az elszámoló intézmények a pénzvásár során felajánlják saját hiteleiket is a fennmaradó adósságok rendezésére. Ezt teszik a központi bankok is: készpénzkínálatukkal (adóspénzükkkel, amit harmadik félként nyújtanak) elősegítik az alacsonyabb szinten lévő bankok közötti fizetések kiegyenlítését. A bankrendszer két szintje között azonban az a nagy különbség, hogy a központi banknak ehhez a banki tevékenységhez se pénze, se vagyona nincsen: a központi bank ugyanis nem üzleti bank, nem piaci szereplő. A központi banknak nincs pénze, csak „csinálni” tud pénzt. Ahogy Kotlikoff (2013) neves amerikai közgazdász írja szellemesen: *„Otherwise, making money by making money is the Fed's domain”*, miszerint: *„Egyébként is a központi bank mestersége az, hogy pénzt csináljon úgy, hogy egyszerűen pénzt csinál.”* Hogyan képes erre a bank? Állami felhatalmazással, a központi bankot e jogosítványokkal ugyanis az állam törvénykezési ereje ruházza fel.

A bankok egyre inkább a gazdaság pénzellátóinak szerepébe lépnek, a pénzközösség tulajdonképpeni gazdájává. Ez jelentősen megváltoztatja a gazdaság és pénz viszonyát: a gazdaság a pénzviszony létrehozójából annak kiszolgálójává vált. A jó gazdaság egyenlő jó pénz szlogenjét felváltja a jó pénz egyenlő jó gazdaság szlogenje.

A központi bankok létrehozatalával a fizetési ígéretre alapuló pénzkibocsátás újabb szintje jön létre. A pénz létrehozatala és fenntartása feltételezi a közösségi rangra vagy az államra épülő (tehát tekintélyi, szakrális vagy állam-) hatalmat, amely erő a pénzt létrehozza, elismerteti, elfogadását elrendeli, és szükség esetén meg is védi (értékét, integritását, közösségét). Tehát a fenti funkció nem a központi bank funkciója, a központi bank egyébként is fiatal intézmény.

A központi bank a pénzkibocsátás jogát, a pénzkibocsátásra irányuló pénzrendszert és annak hierarchiáját védő intézmény.

Ez ellentmond annak a meghatározásnak, hogy a központi bank alapvető feladata a pénzérték védelme. Ez ugyanis az összefüggéseknek csak az egyik oldala. A központi banknak azért kell a pénzérték védelmét intézményi feladatként megfogalmaznia, mert létrehozatalával a pénzérték védelmének automatizmusait – bankkartell nyomására – az állam felszámolta. Sokkal jobban védte a pénzértéket az aranypénzrendszer a kettős biztonsági rendszerével (aranyra történő átválthatóság, szabad, ezért egymással versenyző bankjegykibocsátás, azaz pénzkibocsátás), mint amennyire arra a központi bankok képesek.

A központi bank sajátos garanciális intézmény a bankrendszer, elsősorban a nagybankok mögött. A bankrendszer kockázatoságának kezelésére és az abból következő válsághajlam következményeinek kivédésére jött létre.

14.3.3 A központi bankok és az állam viszonya

Mindenekelőtt le kell szögezni, a központi bank állami erővel és nem a piac önfejlődése útján jött létre (az USA-ban például a pénzhatalmi világ parlamenti puccsával). Állami erő volt képes a központi bankoknak olyan státuszt adni, amely teljesen ellentmond a piaci önszabályozás logikájának.

Az állam megfosztotta a bankokat a pénzkibocsátás jogától, felszámolva ezzel a pénzkibocsátás piaci ellenőrzését, és egyúttal megfosztva a gazdaság szereplőit attól, hogy választhassanak az egymással versenyző bankok bankjegyei között.

A mesterségesen létrehozott pénzzel szemben az állam elfogadási kötelezettséget írt elő. Ez a piacgazdasági szellem súlyos megsértése. A pénzkibocsátás piaci kritériumát – a bankjegy elfogadását – az állam felváltotta a pénz állami erőszakkal kieroszakolt elfogadási kötelezettségével.

A kereskedelmi bankok és az állam számláikat kötelezően a központi banknál vezetik, ezáltal a központi banknak teljes rálátása van a gazdasági vérkeringésre. Ezt az információt azonban az állammal nem köteles megosztani.

Az állam erővel megfosztotta a gazdaság szereplőit a pénz aranyra való átválthatóságától, az aranyat erővel demonetizálta (pénzszerepétől megfosztotta), a központi bank bankjegyét kiáltotta ki pénznek.

Az állam a pénzkibocsátás piaci ellenőrzése alól mentesítette a banki pénzkibocsátást.

Az állam felmentette a központi bankot azalól, hogy működésének költségeit bevételéből kell fedeznie. Ezzel megsértette a piaci szabályozás alapvető elvét, a pénzügyi korlát szerinti működést.

A központi bank nem piaci intézmény, de nem is állami intézmény, a kettő keveréke inkább. Intézményi státuszát azonban semmilyen törvény nem definiálja.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az állam olyan intézménynek adott súlyos jogosítványokat, azokhoz kötődő kockázatvállalási felelősséget, amely intézmény a kockázatok vállalásához, a pénzkibocsátáshoz saját gazdasági fedezettel nem rendelkezik. Ebből következően – hallgatólagosan – az állam maga vállalt garanciát a bankrendszer működése felett. A központi bankok – mivel saját forrással nem rendelkeznek – úgy nyújtanak garanciát, hogy annak fedezete az állam (ez a központi banki mérlegben jól nyomom követhető az Egyesült Államokban). Az állam az, amely garancia gyakorlására képes és nem a központi bank, hiszen az államnak adóztatási jogánál fogva – a központi bankkal szemben – valós fizetőképessége van.

Láthatuk tehát, hogy a központi bankok – bár az önszabályozó piac védelmezője mezében lépnek fel – lényegében az önszabályozó piac lényeges sérelmére működnek. Az is látható a rendszer működéséből, hogy a pénzkibocsátás központi bankhoz telepítése nem csupán egyfajta erőszakos koncentrációt hajtott végre a pénzkibocsátásban. Azzal ugyanis, hogy a központi bank aktív szerepet tud játszani a gazdaság és az állam pénzellátásában, társadalomformáló erővé is válik. Ez a következőben nyilvánul meg: a központi banki tevékenység elsődleges célja a pénzvilág kiterjesztése azokra a területekre, amelyeket még nem ural. Polányi Károly fogalomrendszerével élve ez „A nagy átalakulás” folytatása, a közösségi rendszerek tovább bontása, hogy a nyereségorientált pénzvilág termékeivé válhassanak. Vagyis a társadalom mindeddig a bankszféra által meg nem hódított területeinek „befogása” a pénzügyi világ értékrendszerébe. A világ, a társadalom olyan átalakulásának elősegítése, melyben végbemegy a még nem monetarizált közösségi rendszerek: család, állam, egészségügy, nemzet kötelekeinek felszabadítása a bankosítási törekvések számára. Végbemegy tehát e közösségi rendszerek pénzügyi termékekké válása a jövedelemtermelő értékpapír-kereskedelem számára. Ahogy ezt a szakma elnevezi: a társadalom fináncosítása.

14.4 A központi bank és az állam viszonyának jelentős megváltozása a pénzügyi válságban: az Európai Központi Bank és a FED közötti különbség

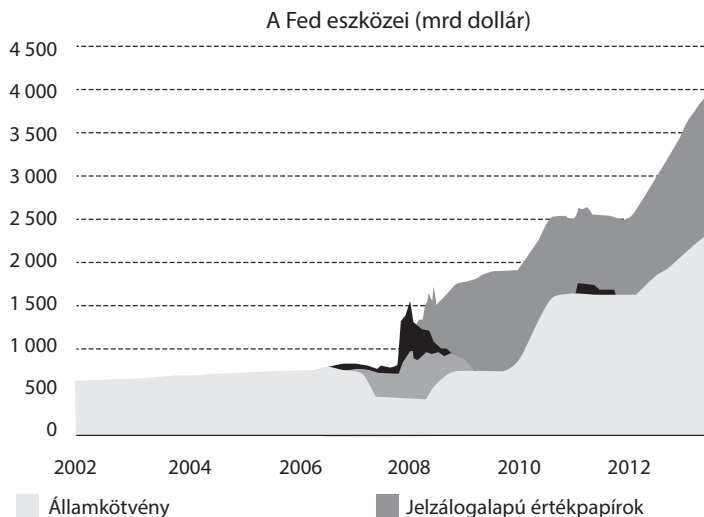
A központi banki szerepkör gazdasághoz és államhoz fűződő kapcsolatainak jelentős átalakulása várható. A pénzügyi válság hatására a központi bankok törvényes meghatalmazásukat messze meghaladó gazdasági intervenciót valósítottak meg. A gazdasággal szemben önmagát „semleges” intézményként definiáló központi bank cégeket és bankokat mentett meg úgy, hogy adósságaikat átvállalta. Ez különösen markáns volt az Egyesült Államokban. A FED gazdaságtól felvásárolt adósságállománya már meghaladja a válság előtti teljes központi banki mérleg összegét. Az Európai Központi Bank (EKB) a gazdasági terhek átvállalásában közvetlenül nem vett részt, de közvetve igen,

mert a bankokat jelentős refinanszírozási hitellel képessé tette, hogy rossz fedezetű papírjaik ellenére működőképesek maradjanak. Az Egyesült Államok központi bankja jelentősen megnövelte az állami adóssághozjárás vásárlását is, de nem csupán az állam finanszírozása érdekében, hanem azért, hogy a bankok és a gazdasági szereplők rossz minőségű értékpapírjait jó minőségű állampapírokkal válthassa le. Ezzel szemben az Európai Központi Bank közvetlenül nem vett részt állampapír-vásárlásokban, de a másodlagos piacon ezt – kivételesen – megtette. Az EKB fő eszköze a bankok finanszírozása volt speciális eszközzel. Ezzel elősegítette a bankok állampapír-vásárlását. Tehát nem az EKB, hanem az EKB finanszírozásával a bankok vásárolhattak államkötvényeket. Az Európai Központi Bank alapokmánya ugyanis kifejezetten tiltja az államkötvény vásárlását, így az EKB szemben az Egyesült Államokkal csak az euróválság kiéleződésekor vásárolt, akkor is közvetett úton, az államkötvények másodpiacán államkötvényt.

Az EKB késlekedő válságmenedzselése következtében, a dél-európai euró országokban a kamatláb magasba repült, tehát egy önmagát erősítő válságfolyamat indult be, amit már csak – az eredeti szándékoktól eltérően – jelentős támogatásokkal tudtak lecsillapítani. Növelte a nehézségeket, hogy a tőke a válság alatt Európából az Egyesült Államokba menekült. Ebben a folyamatban jól látható az elmélet által „lehetetlen szentháromság” elnevezésű összefüggés. Az EKB miközben védte a belső árszínvonalat (ez alapvető feladata), romlott az euró övezetben a külső egyensúly. Romlott az államháztartások eladósodottsága is, és a tőkeáramlás következtében a fizetési mérlegek egyensúlyhiánya is. Ezt a nehezen megoldható ellentmondásos viszonyt taglalja Magas (2014) *A pénzügyi liberalizáció – a nemzeti alkalmazkodás dilemmái* című írása. A közvetett úton történő EKB beavatkozások ezért képlettellett hatásúak és nem is eléggé célzottak. Véleményünk szerint az Egyesült Államok esetében jóval átláthatóbb és hatásosabb a központi banki beavatkozás, mint az Európai Központi Bank esetében.

A 2007-ben kirobbant válság során az Egyesült Államok központi bankja – a központi banki filozófiától 180 fokban eltérve – a készpénzállományt meghaladó fedezet nélküli pénzt bocsátott ki az adósságaikat fizetni nem tudó gazdasági szereplőknek. A központi banki tevékenység páfördulását, vagyis a központi banki tevékenység alapértékeivel való teljes szembefordulást érzékletesen mutatja az USA központi bankjának mérlege. Abban világosan látható 2007. évi választóvonal a FED tevékenységében.

A 14.1. ábrából világosan látható, hogy a válság kirobbanása után a központi bank a gazdaság nyílt finanszírozójává vált (ezt korábban nem tehette meg). A válság után a központi banki pénzkibocsátást (feladata szerinti pénzkibocsátást) már jelentősen meghaladta a FED gazdasági intervenciója (az MBS, azaz a jelzálog fedezetű értékpapírok felvásárlása), tehát meghatározott gazdasági alanyokhoz eljuttatott központi banki pénz (ami ellentmond a versenysemlegességnek). A dolog másik érdekessége az, hogy a gazdaságnak nyújtott hitelei jelentős részben vissza is kerültek a központi bankba, banki tartalékok formájában. Ez azt jelenti, hogy a banki mentőakciókra fordított pénz csak kevésbé jut el a gazdaságba.

14.1 ábra: A Fed eszközei (mrd dollár)

Forrás: Sebestyén Szabolcs: *Az EKB dilemmái: létezik homogén megoldás egy heterogén valuta-övezetre?* *Portfolio.hu* 2014. május 18.

A központi bankok és az állam korábban is ambivalens viszonyában jelentős pozícióeltolódások vannak kibontakozóban. Nem dőlt még el, melyikük javára: a gazdaság „bankosítása”, illetve a bankrendszer feletti állami felügyelet javára. E kérdés megoldása azért is várat magára, hiszen a jelentős bankmentő intézkedések terhét végeredményben az állam viseli. A központi bankoknak ugyanis nincs vagyonuk, nem a saját pénzüket költik. Bár egyedül nekik van pénzkibocsátási joguk, pénzüik nincsen, hiszen az általuk kibocsátott pénz a központi bank adóssága. Nem véletlen ezek után, hogy az állami eladósodottság a válságban ugrásszerűen megnőtt.

Az állami bankmentő injekciók sorsa egyáltalán nincs tisztázva. Nőhet-e ezzel az állam részvétele a banki szférában, azaz a kötelezettségekhez jogosítványok is társulhatnak-e, mindez még nem látható. Az sem látható, az állami szabályozás milyen irányban halad. Hoztak ugyan az USA-ban egy törvényt, ami a kereskedelmi bankok befektetési tevékenységét korlátozhatná, de az értékelések szerint a banklobby ezt a törvényt lényegében felvizezte. Világszerte az állam pozícióinak gyengeségére utal, hogy hallgatólagosan „megengedték” a bankmentő államoknak, hogy az arra fordított horribilis összegeket ne jelentessék meg a költségvetésükben. Kérdéses azonban, hogy ez az államok vagy a bankok érdeke-e? Hiszen így a valós adósoknak, az adófizetőknek nincs információjuk a költségvetés valóságos helyzetéről, így a számukra látatlanban vállalt terhekről. Az állami részvétel felé tett lépés volt, hogy az állami pénzekkel szemben állami kvázi tulajdonosi jogok is keletkeztek, ami nem volt gyakori megoldás.

A központi banki szabályozás hatékonyságát éppen a liberalizáció csökkentette jelentősen, és ez vezetett nagymértékben a válsághoz. A bankszféra ugyanis – elsősorban

éppen az Egyesült Államokban, de több nyugat-európai országban is – a központi banki szabályozás megkerülésére egy szabályozatlan bankszerű nyúlványrendszert, az úgynevezett árnyékbankrendszert hozott létre, jelentősen növelve ezzel a bankrendszer sérülékenységet és – kimondva-kimondatlanul – az állami kockázatokat.

14.5 Árnyékbankrendszer – banki „pénzátcsomagolás” újrahasznosításra és a jelenkor bankválsága

Míg korábban a válságokat az egyedi pénzmegtakarítók bankjaikkal szembeni bizalomvesztése váltotta ki, addig a jelen nagy válságát a bankok egymással szembeni bizalomvesztése okozta. A bankok más bankban elhelyezett pénzbetétek (repo pénz) biztonságát látták fenyegetve. Az elmúlt 5-10-20 év teljesen megváltoztatta a bankrendszer működését és abban a központi bankok szerepét. E változás elsődlegesen az Egyesült Államokban ment végbe, de a bankok nemzetközi jellege miatt az újfajta banki tevékenység Európában is szétáramlott.

A változás lényege: a bankliberalizáció, mely különösen az óriás bankokat hozta kedvező helyzetbe. A liberalizáció következtében a kereskedelmi banki tevékenység burkolt állami támogatását (a betétesek biztonságának garantálása) a bankok összekombinálták a szabályozatlan beruházási tevékenység alacsonyabb költségeivel és nagyobb hasznával. Ez csupán a változás egyik jellemzője: a másik a banki tevékenység – a korábbi változással is összefüggésben – kockázatvállalásának jelentős növekedése, de ami a lényeg: a kockázatok különböző úton történő eltüntetése a szabályozás elől. Mégpedig nem csupán a központi banki és állami szabályozás elől, hanem legalább annyira a piaci megmérgettetés elől is.

A változás lényegének megértéséhez vissza kell tekintenünk a múltba, és be kell mutatni, mi is tette szükségessé a kereskedelmi banki szabályozás szigorítását, és leválasztását a befektetési tevékenységről. A liberalizáció kockázatainak megértéséhez vissza kell tekintenünk a nagy világgazdasági válságra. Annak elmélyülésében fő szerepet játszott, hogy a válságot megelőzően a kereskedelmi bankok befektetési tevékenységet is folytattak. A jövőre vonatkozó bizonytalan befektetések összekeveredtek a gazdaság és a lakosság pénzmegtakarítási és pénzellátási forgalmával. A banki pénzek e két tevékenységi körben együtt mozogtak. Ezáltal a befektetések kockázatai ráterhelődtek a banki betétes ügyfelekre is, melynek következtében pusztító válság jött létre. A bankok ugyanis minimalizálták a készpénzállományukat, valamint az üzleti tevékenység tőkefedezetét, hogy profitjukat maximalizálják. A következménye ennek az lett, hogy amikor a recesszió fenyegetett és a készpénzbeáramlás üteme csökkent, a fizetési kötelezettségek viszont nőttek, a bankok fizetésképtelenné váltak. A betétesek elveszítették megtakarításaikat, a gazdaság nem jutott pénzhez, következésképpen összeomlott.

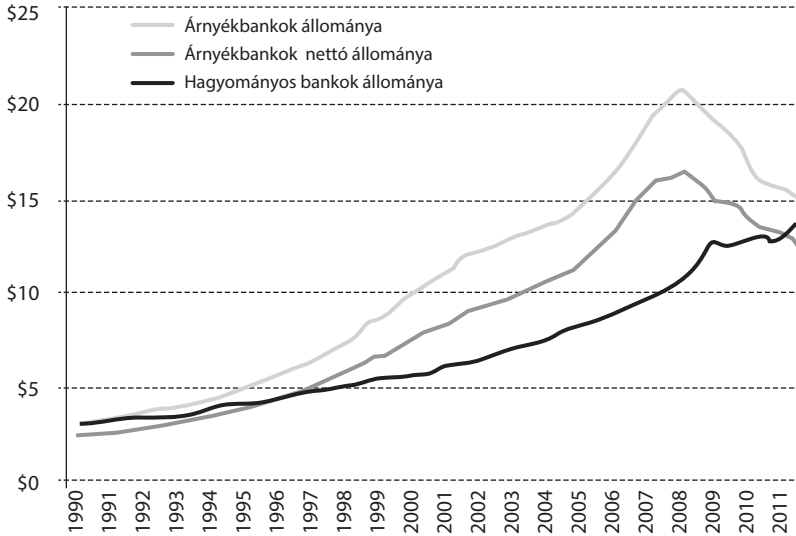
Ennek tanulságaként az USA-ban 1933-ban szigorú szabályokkal korlátozták a kereskedelmi banki tevékenységet, megtiltották számukra a kockázatosabb befektetési tevékenységet. Ez a híres Glass–Steagall-törvény. Annak szigorát fokozatosan csökken-

tették (lehetővé téve sajátos értékpapír-kereskedelmet, például a derivatív, származékos értékpapírok létrehozatalát, ami azt jelenti, hogy az értékpapírok maguk is fedezetül szolgálnak újabb és újabb értékpapír-kibocsátáshoz). Majd a korlátozó törvényt 1995-ben teljes mértékben hatályon kívül helyezték. Ennek következtében a banki tevékenység óriási erővel a jóval kevésbé szabályozott befektetések felé irányult, kockáztatva ezzel a pénzügyi rendszer, azaz a pénzáramlások stabilitását, a bankok megfelelő likviditását. Ezt a hatást számos pénzügyi innovációval is növelték. Mi volt az elmúlt 25 év pénzügyi innovációinak lényege? Egy példával érzékeltetjük a pénz megutaztatásának és átváltoztatásának útját az árnyékbankrendszerben.

A bankok, miután hitelt nyújtanak ügyfelüknek, eladják saját árnyékbankrendszerükben működő egységeknek a nyújtott hitelt, mint olyan értéket, amelyre rendszerint pénz áramlik be (az adós ugyanis fizeti a részleteket). Az illető árnyékbank-egységnek a vásárláshoz nincs pénze, ezért értékpapírt bocsát ki a „megvásárolt” hitel fedezetével. A bank elérte célját: a neki – már a kölcsönszerződés időpontjában – terhes hiteltől megszabadul, készpénzhez jut, ami növeli likviditását, tehát újabb hitelt nyújthat. Azt újra eladhatja árnyékbanki egységének, és innen újraindulhat a folyamat. A másik haszon: az értékpapír-kereskedelembé való belépés, annak rövid távú befektetéseiből is haszonhoz juthat a bank. A bank tehát egyfelől hitelt nyújtott, de a hitel nem csökkentette a készpénzt, sőt növelte, és ugyanabból a pénzből, amiből hitelt nyújtott, értékpapírokat is vásárolhat, akár a devizák napi piacára is beléphet, megforgatva ugyanazt a pénzt már harmadik formában. Másfelől a hitel eladásával nem terheli a bankot közvetlenül az adós fizetőképessége, annak kockázatát is továbbháríthatta az árnyékbankrendszer sajátos bugyraiba.

Ehhez a tevékenységhez a bankok árnyékfolyosó-rendszert építettek ki, mely rendszerben a banki értékpapírok többszörös „átcsomagolása” történik. Azért árnyékfolyosó ez, mert az ezen a folyosón és az azokban működő bankszerű intézmények azért jöttek létre, hogy megkerüljék a bankokra érvényes szabályozást, másfelől a szabályozás másik formáját, a piaci szabályozást is. Csak egy példával illusztráljuk az árnyékbanki pénzátcsomagolás hatékonyságát: ezen átcsomagolások és pénzutaztatások eredményeként értéktelen értékpapírokból akár „AAA” minőségű értékpapírok is létrejöhetnek. Ez azt jelenti, hogy úgynevezett független hitelminősítők a hármas „A” minősítéssel befektetésre legjobbnak értékelhetik a gyenge fedezettségű értékpapírokat is. A sok áttétel, azaz az egymásra épülő értékpapírkibocsátás miatt már átláthatatlanná válik a származékosan létrejött értékpapírok fedezete. A pénzátcsomagolást egy olyan rendszer hozta létre, mely banki műveleteket végez, mégsem bank, piaci műveleteket végez, mégsem a piacon.

A válság előtt az árnyékbankrendszer mérete az USA-ban már meghaladta a hagyományos bankrendszer méretét. Ez a folyamat a 2000-es években ugrott meg, és sebeségét 2005 után még újabb fokozattal növelték. Ezt mutatja szemléletesen a Pozsar árnyékbankrendszert elemző munkájából származó 14.2. ábra, mely az árnyékbankok kötelezettségállományát egybeveti a hagyományos bankok kötelezettségállományával.

14.2. ábra: Árnyékbankok és hagyományos bankok kötelezettségállománya, USA ezer milliárd dollár

Forrás: Pozsar, Zoltan; Adrian, Tobias; Ashcraft, Adam; Boesky, Hayley (July 2012). „Shadow Banking”. Federal Reserve Bank of New York. Retrieved 19 September 2012.

Az óriás bankok nem bankként működő (árnyékbanki) nyúlványrendszereket építettek ki, mely rendszerekben valójában a kereskedelmi banki pénzek átmosása történt. Olyan termékeket és termékutakat építettek ki, amivel egyszerre el tudják kerülni a központi banki és a piaci szabályozást is, de úgy, hogy mindkét szabályozás előnyeit képesek fenntartani maguk számára. Ezt részletezzük a következőkben.

Az árnyékbanki rendszer központi banki szabályozást megkerülő útjai:

- Meg akarták kerülni a központi banki szabályozást, így az előírt tőketartási követelményt (ami költségeiket növeli). El akarták kerülni a szabályozásnak a kockázatviselés mérséklésére vonatkozó egyéb költséges módzatait.
- A befektetési tevékenység „szabadságát” kombinálni akarták a kereskedelmi banki tevékenység államilag garantált biztonságával. Bár el akarták kerülni a központi bankok kereskedelmi bankokra vonatkozó korlátozó szabályozását, de fenn akarták tartani a kereskedelmi banki rendszer „bújtatót” állami támogatását:
 - az olcsó betétbiztosítást
 - az állam által biztosított betétgyűjtési monopóliumot
 - a pénzteremtésben kialakult monopol helyzetüket
 - a piacra újonnan belépőkkel szembeni magasra tett állami kritériumokat

Az árnyékbanki rendszer piaci kerülőútjai:

- A bank pénzügyi eszközeiből újracsomagolt értékpapírokat nem tőzsdén, hanem – képletes kifejezéssel – „pultnál” adja el, többnyire ügynökökkel, a felek egyedi megállapodásával (OTC-kereskedelem). E kereskedelem tehát nélkülözi a tőzsdei nyilvánosságot.
- Az átcsomagolt értékpapírokat nem a piac értékeli, hanem erre hivatott értékelő intézmények (ezek hatékonyságát mutatja, hogy még mindig vannak a bankoknál úgynevezett „döglött” értékpapírok, amelyek jó minőségük ellenére gyakorlatilag értéktelenek).
- A kölcsönt felvevőt ügynökökkel hajtják fel, majd a nyújtott hiteltől is azonnal megszabadulnak a bankok, tehát annak minősége így nem nagyon érdekli a bankot.
- A hitelező és a kölcsönt felvevő a legtöbb esetben egyetlen egyszer találkozik egymással, amikor a szerződést aláírják. Sem előtte, sem utána nem kerül a hitelező kapcsolatba az adóssal.

Mindezek alapján kétségessé válik a teljes hitelrendszer, hiszen a finanszírozó és a gazdaság alanya között a tankönyvekből ismert kapcsolat az esetek jelentős részében létre sem jön.

Mindezen követelmények érvényesítésére jött létre a bankok mellett működő pénzáramoltatási rendszer, mely pénzmozgatással a bankok pénzbefektetéseiket (például hiteleiket) felszabadíthatják, és így a lekötés alól felszabadított forrásaikat újrahasznosíthatják, újabb, másodlagos befektetésekre használhatják fel. Megtagadva ezzel persze a befektetések logikáját (a pénzt a befektető hosszabb távon ott tartja, ahová befektetése irányul). A kereskedelmi bankok az értékpapírosítással felszabadították banki eszközeiket, és a nyert készpénzforrásokra építve újabb hiteleket nyújthattak. A hitelből készpénzt csinálnak, a készpénzre újabb hiteleket nyújthatnak, azt készpénzre váltják, és a kör így mehet tovább. E műveletekhez használják fel az árnyékbanki rendszert, mely ezeket az átváltásokat sajátos értékpapír-kibocsátással valósítja meg. Ezekkel az értékpapírokkal szerzi be a banknak – a mindenkori fizetési kötelezettségeihez – a készpénzt.

Mindebből látható, hogy a rendszer beláthatatlan kockázatokat teremt. Kérdés például, hogyan mérhető fel a hitelek kockázata, ha a hitelt nyújtó és az adós a folyamat során egyetlen egyszer találkozik, és amint létrejön a hitel, a bank el is adja a hitelt az árnyékbankjának? Az árnyékbank pedig ezt a hitelt más hitelekkel együtt csomagokba rendezi, majd értékpapírszelvényekre felvágja – a készpénzes vevők kívánsága szerint.

2005-ben már elszabadult a rendszer, felrúgva mindenféle biztonsági kritériumot. A hitel minősége már alig érdekelte a bankokat. Biztosak lehettek abban, hogy hiteleik jelentős része rossz minőségű, hogy ez előbb-utóbb ki is derül: de addig is – így gondolták – az üzletnek mennie kell, és minden megszerzett pozíció nyereség lesz a várható bajokkal szemben. Szinte biztosra vehették, hogy a központi bank állami segédlettel menteni fogja a rendszert, hiszen annak összeomlása soha nem látott gazdasági összeomláshoz vezethetne.

Az árnyékbanki rendszer jelentősen megnövelte a bankrendszer kockázatosságát, és súlyos válsághoz vezetett.

A termékcsomagolás következtében az értékpapír tényleges tartalma már nem vagy alig követhető. Egyetlen biztosítéka a rendszernek a folyamatos növekedés. A válságban éppen e fedezetként szolgáló értékpapírok értéke zuhant a mélységbe.

Az árnyékbankrendszeren keresztül a bankok képesek lettek rövid lejáratú hitelekből hosszabb lejáratú befektetéseket finanszírozni a kockázatok megfelelő beárazása nélkül. A hitelezés szédületes ütemre váltott, a banki pénzteremtés egyre jobban elszakadt a gazdaságtól.

A tankönyvi tételekkel szemben a befektetést (beruházást) nem megtakarítással, hanem a már befektetésre nyújtott hitelek „újrahasznosításával”, másodlagos hitellel finanszírozták. A befektetések piacán a hitelek kiszorították a megtakarításokat, rontva a beruházások tényleges finanszírozásának biztonságát.

A hitelek újrahasznosításának következtében jelentősen nőtt a kamatok formájában realizált profit. (Egyes elemzések szerint az USA-ban a profitok 60 százaléka kamat.)

A hitelnyújtás elsődleges célja már nem a gazdaság finanszírozása, hanem pénzügyi befektetésekhöz forrásteremtés. Elharapódzott a pénzteremtésen (rövid lejáratú pénzen) alapuló pénzügyi befektetés. Az ipar hátrányát a pénzügyi szférával szemben jól mutatja, hogy míg az iparban egységnyi tőkével másfélszeres befektetésre volt lehetőség az USA-ban, addig a pénzügyi szférában ez akár 20-30-szoros is volt.

Az árnyékbanki tevékenység olyan méreteket öltött, hogy biztosra lehetett venni a központi mentőakciókat. Hasonló a helyzet a TBTF jelenséggel. A „Túl nagy ahhoz, hogy megbukhasson”, angol betűszóval, a TBTF – To Big To Fail – bankokat (ez a világon mintegy 30 bank) a Nemzetközi Valutaalap igazgatója, Christine Lagarde rendkívül veszélyeseknek minősítette, és hatékony ellenőrzésükért szállt síkra. (Lagarde, 2013).

Végül idézzük a FED volt elnökét, Greenspant, aki a válság előtt egy Newsweek interjújában tulajdonképpen azt húzta alá, hogy az eladósodásban az aktív szerepet a bankrendszer játszotta és nem a kölcsönfelvevők. A bankok voltak azok – mint mondta – amelyek minden eszközt bevetettek, hogy új adósokra leljenek.

Árnyékbank-tevékenységben az USA-éhoz hasonló méretek találhatók az Egyesült Királyságban, Luxemburgban (az ország gazdasági méretét jelentősen meghaladó és nem a luxemburgi nagyságrendben, ilyen tevékenység jellemezte a válság előtt Írországot is). Látható, hogy az árnyékbank-tevékenység olyan térségekhez kötött, melyeken az óriás bankok az ország gazdaságával szemben is túlsúlyt képeznek, különösen így van ez az Európai Unióban.

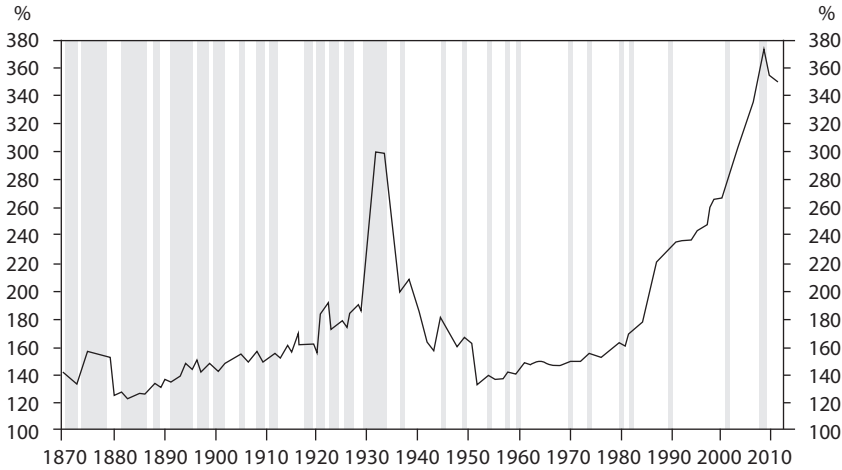
Mindennek következtében jelentősen megnőtt az értékpapír alapú pénzmennyiség, amely lehetővé tette, hogy a spekulációs üzletek a világ GDP-jét többszörösen meghaladó méreteket ölthessenek. A méretek érzékeltetésére csupán egy adatot említünk: a napi devizaforgalom értéke 5000 milliárd dollár, míg az USA éves GDP-je 16 trillió dollár. Az értékpapírosítás következtében a gazdaság háttérbe szorult a pénzügyi befektetésekkel szemben. A pénzügyi tevékenység aránya a GDP-ben egyre nagyobb lett az ipari tevékenység és szolgáltatások kárára, profitabilitása is jóval magasabb, mint az iparé.

Mindez azt bizonyítja: a piacgazdaság messze került attól, hogy önszabályozással működhessen. Rendszerhibáira először a nem piaci módon működő központi bankok igyekeztek megoldást találni. Az árnyékbankrendszer mutatja: a piaci önszabályozás működésének zavarai már túllépték a központi banki szabályozást is. Az elkövetkezőkben várható, hogy az árnyékrendszer állami szabályozására is sor kerül, mint ahogy korábban a kereskedelmi bankok működési biztonságát a nagy válság utáni állami szabályozással érték el.

14.6 Pénzügyi válságok – a piacgazdasági hitelpénz elfogadásának válságai

A válság azt jelenti, hogy az adóssággal történő fizetések bonyolult hálójából a betétesek (mint minden válságban) igyekeznek kimenekülni, mivel nem látják biztonságban követeléseiket. Ahogy korábban egy felfelé menő spirált érvényesült a hitelezésben, a bizalom megroppanásával a spirál ellentétes irányban hat. Az adósságra épülő finanszírozás megrendül, a biztos készpénz válik jó fizetőeszközzé. A gazdaság ciklikussága és a pénznek a gazdaságban betöltött szerepe között tehát szoros összefüggés van, amelyre már a bretton woods-i rendszer válsága után kibontakozó világgazdasági inflációs folyamatok elemzésekor rámutatott e tankönyvfejezet írója (Szegő, 1974). A különféle hitel- és értékpapírügyletek fedezeti eszközei értéküket veszítik, és a korábban feleslegesnek tartott készpénz válik az elfogadható fizetési eszközzé. Ez maga a válság, amire nincs ésszerű megoldás. A válság rendkívüli állapot. Mert míg korábban a rendszer szinte nélkülözte a készpénzt, azaz szinte minden készpénzt befektetéssé alakított át, a válságban minden rövid lejáratú követelés azonnali készpénzkeresletet támaszt. Ez kielégíthetetlen. Ennek egyszeri megoldása volt mindig is, hogy válságban a bankok egymás segítségére siettek készpénztartalékaik mozgósításával. (Jelenlegi válságtörténet: Görögországban repülőgépekkel szállították az eurót, hogy szembe szálljanak a lakosság pénzkivételi igényének.) Jelenleg a központi bank feladata a bankválság menedzselése. De mi is történik válságban?

A válságban az adósságok felhalmozásának szerepét szemléletesen mutatja a következő ábra. Azon az USA adóssághalmaza (állami és magán együtt) két nagy kiugrást mutat: az egyiket a nagy világgazdasági válság idején. A másikat – és a nagy válságét is jelentősen meghaladót – a jelenkori válság idején. Az ábra jelzi, hogy az aranystandard bukása után elindult egy példátlan hitelexpanzió, majd a nagy gazdasági válság példátlanul visszavetette azt. A visszaesést követte a nemzetközi pénzügyi rendszer elhúzódozó válsága a II. világháborúig. Ezt követően stabil hitelezés volt. A hitelezési lufi kezdete az 1980-ra tehető, majd az 1990-es év ehhez képest is jelentős pénzügyi rendszerváltást mutat. Az ábrán világosan látható a pénzügyi liberalizáció eladósodásra gyakorolt katasztrofális hatása. 1980 és 2010 között az USA együttes adósságállománya a GDP-hez képest két és félszeresére nőtt, és már a GDP értékének közel négyszeresére ugrott fel. (A 14.3. ábra a magán és állami eladósodást együtt mutatja a GDP százalékában.)

14.3. ábra: Az USA teljes adósságállományának alakulása a GDP százalékában

Forrás: Wikipedia. http://en.wikipedia.org/wiki/File:U.S._Public_and_Private_Debt_as_a_%25_of_GDP.jpg#metadata

A korábbi válságokat elsősorban a betétesek készpénz utáni rohamai okozták, a jelenlegi válságot ezzel szemben bankrendszer befektetői okozták attól való félelmükben, hogy befektetéseik nem válthatók készpénzre, valós fizetőeszközzé. (Ennek okait az árnyékbankrendszer leírásakor részleteztük.)

A szédületes bankkoncentráció is növelte a rendszer hajlamát a válságra. A nagybankok piaci szabályozását megbénította az, hogy méretüknél fogva nagy biztonsággal vállaltak túlzott kockázatot, hiszen kimentésükre szinte biztosan számíthattak. Erre a rendszerhibára, amit „To Big to Fail” jelenségnek neveztek már a válság előtt is többen felhívták a figyelmet. A koncentráció méretét jellemzi, hogy az USA 6 legnagyobb bankjának követelésállománya (mérlegfőösszege) az ország GDP-jének 60 százalékát teszi ki. Az 5 legnagyobb bank követelésállománya a teljes banki szféra állományának felét teszi ki. Egy-egy ilyen óriásbank csődje már messze nem egy banki csőd, mert a teljes bankrendszer és gazdaság összeomlásával fenyeget. Sorsuk már nem bízható a piacra. (B. Bernanke, a FED elnöke a válság kitörésekor azzal érvelt a banki mentőakciók mellett, hogy annak hiányában az USA 13 nagybankjából 12 csődbe kerülne, ami egyértelműen a gazdaság összeomlásával járna.) Megmentésük tehát kényszer.

A válság súlyos inflációs pénztöbbletet hozott létre a világban. Ennek inflációs hatása a jelenlegi recesszióban még nem érzékelhető. De a pénztöbblet mérete fenyegető, főleg azon országok számára, amelyek eladósodottak, így nagymértékben függnek attól, hogy hozzáférhetnek-e hitelhez. A hitelek megdrágulása tehát a jövőt fenyegeti. A központi banki mentési akciók következtében végrehajtott pénzkibocsátás méretére jellemző a következő: az USA eddigi mentési akciói 4000 milliárd dollárt tettek ki, ami az USA

GDP-jének negyedével ér fel. Az eurómentési akciók közel hasonló nagyságrendet értek el. Ez azt jelenti, hogy a mentési akciók jelentős fedezetlen pénzkibocsátással jártak mind az USA-ban, mint az Európai Unióban. (Ez az összeg nem tartalmazza a jelentős implicit garancia támogatásokat, amelyeket elsősorban a nagybankok élveznek. Ennek összegét Bloomberg, egy nagy tekintélyű amerikai pénzügyi magazin évi 84 milliárd dollárra becsüli az USA-ban.)

A jelenlegi válság egyik jellemzője, hogy az inflációs nyomás recesszióval párosul. A megmentett bankok ugyanis a beléjük pumpált többlet pénzt nem a gazdaságba fektették be, azaz hiteleiket alig növelték. A többlet likviditás az értékpapírpiacra landolt, spekulációt és nem a hitelhiányos gazdaság élénkítését szolgálta. Erre mindeddig nem találtak megoldást. A FED-nél jelenleg mintegy 2,5 trillió dollárt parkoltnak a bankok.

Mindezekből látható, az elmúlt évszázad második nagy válsága bontakozott ki a közelmúltban. Ezzel a közönség nem úgy szembesült, mint 1929-ben. Akkor az utcán várták a betétesek, hogy pénzükhöz juthassanak. A jelen drámája nem került utcára. Az USA-ban a válság napjaiban 1,2 trillió dollárt vontak ki bankok a testvérbankokból, de ez a mindennapi élet számára láthatatlan esemény volt. A központi banki mentőakciók ugyan tűzoltásra alkalmasak voltak, de a bankrendszer működőképességét nem állították helyre. Ez a világon a hitelezési aktivitás visszaeséséhez vezetett. A megoldásban véleményünk szerint az állam szabályozásnak – a korábbi betétbiztosításhoz hasonlóan – a pénzkibocsátás értékpapír-fedezetére is ki kell majd terjednie, megfelelő követelmények támasztása mellett.

14.6.1 Válságok és a hitelezők-adósok kiengesztelésének régi intézménye

Az a hitel, amely a fellendülésben – az árak emelkedése miatt – fedezett volt, az árak csökkenése miatt (például lakásárak) fedezetlenné vált. Ezért állítja egy nagy visszhangot kiváltó cikkében az ismert amerikai közgazdász (Minsky, 1992), hogy a válság csak adósságelengedéssel oldható meg: *„Az értékpapírok és egyéb vagyoni értékek áremelkedésére alapozó adósságok visszafizethetetlenek. Elkerülhetetlen az adósságok részleges elengedése”*. Gorton (2009) pedig a válságtörténetből azokra az állami intézkedésekre hívja fel a figyelmet, melyeket „kiengesztelési” törvények néven tartanak számon. E törvények lehetőséget adtak adósságelengedésre, törlesztések felfüggesztésére. Hisz válság azért van, mert az adósságot felvevők – nagyrészt éppen a válság okán – fizetéseképtelenné válnak. Ez pedig a gazdaság összeomlásával fenyeget. Az adósokkal szembeni „kiengeszteléssel” ellentétben a mai gyakorlat inkább az adósok hitelezésének megszigorítására, azaz adósságaik növelésére irányul. Ez történik az államkötvényekre számított felárak esetében is. Ez irracionális, hiszen azzal szemben, aki nem tud fizetni, növelni még az adósságot, nyilván lehetetlen törlesztési feltételeket támaszt.

Összefoglalás

A pénz társadalomgazdasági kommunikációs szimbólum, története több ezer éves, ezért a viszony, amit a pénz szimbolizál is jelentős változáson ment keresztül az évezredek során. Amit modern pénzként tartunk nyilván, annak története alig több mint 200-300 év. A pénz archaikus társadalmakban a közösséghez tartozást, a közösségnek tartozást szimbolizálta, és ennek a tartozásnak a lerovását, valamint mérését. Később az állam szuverén hatalmi aktusa lett a pénzkibocsátás, a pénzverés. Majd ezt a funkciót egyre jobban a bankok vették át, míg nem a központi bankok váltak az egyedüli pénzkibocsátókká mintegy 200-300 évvel ezelőtt. A pénzkibocsátás szabályozása kezdetben piaci úton, a pénz aranyra történő átválthatóságán keresztül történt, később a központi banki szabályozással. Az állam és a központi bank viszonyát a kettősség jellemzi, a központi bank ugyanis nem csupán szabályozza a pénzkibocsátást, hanem végső menedéke is a pénzügyi rendszernek. Ehhez a kockázatvállaláshoz vagyoni háttérrel nem rendelkezik. A vagyoni háttér valójában az állam, pontosabban az állam adóztatási joga, amelyre építve a rendszer biztonságát válságban szavatolja.

Jegyzetek

- [1] Mint Habermas írja: „*Pénz és hatalom...nemcsak egyszerűsítik a nyelvi kommunikációt, hanem leértékelik... az életvilágbeli kontextust, amelybe beágyazódtak a megértési folyamatok: az életvilág többé nem szükséges a cselekvések koordinációjához.*” HABERMAS, J.: *Filozófiai Figyelő és Szociológiai Figyelő* különkiadványa. ELTE Kézirat gyanánt. Pécsi Szikra Nyomda, 1985.
- [2] Az adósság szóval egy életvilág-állapotot és nem a konkrét hitelező-adós viszonyban keletkező, pénzzel mért, tehát összecszerűsre is utaló fogalmat jelölünk meg. Az adósság a közösséghez fűződő általános adás- vagy későbbi változatában adós viszony. Az adó szavunk is az ad szóra vezethető vissza.
- [3] Széchenyi István a *Hitel* című – mai közgazdasági gondolkodásunkat meghatározó – munkájában a hitelnek a modernizációban betöltött szerepét ismerte fel. A hitel elterjesztése érdekében szorgalmazta a magyar ősiségi törvény eltörlését, amely törvény addig a magyar évezredes alkotmány alapja volt. Az ősiségi törvény a földet a megélhetés és távolabban a természettel való együttélés alapvető elemeként kezelte, amely nem bocsátható áruba. Így jelzővel se terhelhető meg. Széchenyi ekkor nem ismerte fel, hogy a hitelezés valójában az angliai bekerítések egy modernizált változataként a földtől való elűzés burkolt eszközévé válhat. A szegény magyar zsellér réteg ennek a folyamatnak következményeként jött létre.
- [4] A Bretton Woods-i Egyezményt 1944-ben kötötték meg, amelyben megállapodtak az új pénzrendszer alapkérdéseiről és legfőbb intézményeiről, köztük a Nemzetközi Valutaalap létrehozataláról. Az új pénzügyi rendszer más néven

aranydevizastandard-rendszer lényege, hogy szakított – a dollár kivételével – a valuták aranyra történő átválthatóságával, pontosabban az átváltást a dolláron keresztül biztosították csupán.

Ellenőrző kérdések

1. Miért téves a piacgazdaság önszabályozásáról szóló dogma, és miért bizonyítja e dogma helytelenségét a jelenkor pénzügyi válsága?
2. Miért nemzeti a pénz, mi a szerepe az államnak a nemzeti pénz megteremtésében és védelmében?
3. Hogyan vált a jó gazdaság egyenlő jó pénz szólamból a jó pénz egyenlő jó gazdaság szólammá?
4. A központi bank miért nem bank? Az árnyékbankrendszer miért kerülte meg a központi banki szabályozást?
5. A FED új elnöke, Yellen elnöksége hitvallásának miért az amerikai emberek jólétét és a nemzet üdvét jelöli meg, és miért nem a dollár értékének védelmét? Milyen viszonyt takar e hitvallás a központi bank és az állam között?

Felhasznált irodalom

- ARESTIS, P., SAWYER, M. szerk.: *Money an alternative Story*. In: *A Handbook of Alternative Monetary Economics*. Edward Elgar, Northampton, 2006.
- BRAUDEL, F.: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század*. Gutta Könyvkiadó, Budapest, 2004.
- DANTE, A.: *Isteni színjáték* (Babits Mihály fordítása) <http://mek.oszk.hu/00300/00362/html/isteni1.htm>
- GORTON, G.: *Slapped in the Face by the Invisible Hand: Banking and the Panic of 2007*. Yale and NBER. Prepered for the Federal Reserve Bank of Atlanta's 2009 Fenancial Markets Conference. <http://www.frbatlanta.org/news/conferen/09fmc/gorton.pdf>
- HABERMAS, J.: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Filozófiai Figyelő és Szociológiai Figyelő különkiadványa. ELTE Kézirat gyanánt. Pécsi Szikra Nyomda. Pécs, 1985.
- LAGARDE, Ch. (2013.): United Press International (UPI), *Lagarde: 'Too big to fail' banks 'dangerous'* Retrieved April 13, 2013 http://www.upi.com/Business_News/2013/04/11/Lagarde-Too-big-to-fail-banks-dangerous/UPI-20951365663600/
- LŐRINCSE, I. H.: *Eladósodás a világgazdaságban*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1988.
- MAGAS, I.: *Pénzügyi liberalizáció – a nemzeti alkalmazkodás dilemmái*. Pénzügyi Szemle, 2014/2.
- MEHRLING, P.: *The New Lombard Street*. Princeton University Press, New Jersey, 2011.
- MINSKY, H. P.: *Financial Instability Hypothesis*. Levy Economics Institute, Working Paper 74. 1992.

- PLENTER, J.: *A bizonytalanság hatalma*. Éghajlat Kiadó, Budapest, 2007.
- POLÁNYI, K.: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Mészáros Gábor kiadása, Budapest, 1997.
- SZALAY, Zs.: *A szelíd pénz forradalma (Közbirtokosságon nyugvó pénzrendszer megteremtése)*. Corvinus Vállalatgazdasági Intézet, Corvinus Egyetem Műhelytanulmányok, Budapest, 2008.
- SZEGŐ, Sz.: *A modern gazdaság inflációs folyamatainak természetéről*. Közgazdasági Szemle, 1974/4.
- YELLEN, J.: *Hítvallás*. 2014. FED honlapja: <http://www.federalreserve.gov/econresdata/default.htm>
- VASS, Cs.: *Mammon kemencéje. A gazdasági pénzektől a tiszta hatalmi eszközözig*. Ökotáj 41-42. szám, 2009.

15. FEJEZET

SZEGŐ SZILVIA

Pénzügyi globalizáció: pénzkibocsátás határok nélkül. Fékek és vészfékek a pénzügyi örvénylésben

15.1 Pénzhálózati globalizáció

A pénzrendszerek múltja alig több, mint 200 év, történeti sikereik elhomályosítják, hogy 20-30 évenként – menetrendszerűen – súlyos válságok rázták meg működésüket egészen a nagy világgazdasági válságig (1929–1933). Azóta több válság is bekövetkezett, de a nagy válsághoz hasonló megrázkódtatást csak a jelenlegi válság okozott. A nagy világgazdasági válság után egészen a második világháborúig valójában deflációs korszak következett be. A pénzrendszer korábbi gazdaságösztönző funkcióját nem tudta ellátni és az aranyalapra való visszatérés is kudarcot vallott. Valójában már ebben az időben gyengült a pénzrendszerek szoros kötése az aranyhoz, elindult az arany felváltása úgynevezett kulcsvalutarendszerrel. (Kulcsvaluta az a nemzeti valuta, amely nemzetközi pénzszeretpet tölt be.) Az első világháború előtt kvázi kulcsvaluta a font sterling volt, még csak részlegesen lépett fel az arany ellenében. Kiszorítása ebből a pozícióból az első világháborúval kezdődött meg, és gyakorlatilag a második világháborúval zárult le. A két világháborúval és a közöttük végbement erőátcsoportosítások következtében a dollár véglegesen kiszorította a font sterlinget a kulcsvaluta pozíciójából, majd ezt követően fokozatosan az aranyat is bázispénz, menedékpénz szerepéből. Hogyan kerülhetnek nemzeti hitelpénzek, nemzeti adósságról szóló pénzek nemzetközi forgalomba? Erre a kérdésre a rövid válasz: az adósságpénz mögötti fizetési hálózatosodás egy magasabb szintjének létrejöttével, és a pénzteremtő funkció globális kisajátításával, illetve az aranynak a fizetési forgalomból való erőszakos, államközi hatalmi eszközökkel történő kiszorításával.

Korábban kifejtettük a hitelpénz és a valódi pénz viszonyát. Mint láttuk, fellendülésben a hitelpénz ellátta a pénz fizetési eszköz-funkcióit a kölcsönös tartozások és követelések egymás közötti beszámításával. De a fennmaradó tartozás kiegyenlítésére a készpénz, az arany volt alkalmas pénz. Később a kiegyenlítési funkció magasabb szintre tolódott. Az arany helyett egyre inkább egy-egy fizetési körhöz tartozó bank látta el a fizetések beszámítását és végső kiegyenlítését is, hiszen a számláin követhette, ki tartozik kinek, milyen tartozásoknak van ellentétele. A központi bank létrejöttével az adósságpénz mögött már nem egy bank áll a maga üzleti kapcsolataival és vagyonával,

hanem a nemzetgazdaság azzal a szolgáltatáskínálattal, amit a pénzzel szemben nyújtani tud. A pénz – a bankszakma így fejezné ki – a nemzetgazdaság nyitott pozíciója mindaddig, amíg a pénzt el nem költik – és ami szintén lényeges – az országon belül (ha az országon kívül költik el, a nemzetgazdaság nyitott pozíciója fennmarad, mert a hazai pénz külföldi szolgáltatást vásárol. Egyensúlyhiány esetén a nyitott pozíció romlik).

Mindeddig a nemzetek közötti fizetésektől eltekintettünk. A nemzetek közötti fizetések hasonló módon bonyolódnak le – első megközelítésben –, mint a nemzeten belül működő bankok között. A hitelpénz külföldön nem kötelező fizetési eszköz, de mert a gazdasági forgalom ellenkező irányban is történik, feltételezhetjük, hogy a külső partner elfogadja az importáló ország pénzét, mert – mondjuk – éppen abban az országban akar vásárolni. Ebben az esetben a nemzeti pénz kereslete és kínálata találkozik, és ha az ország szintjén is megegyeznek, a kiegyenlítés is megtörténik. Ekkor nincs szükség a fennmaradó külső tartozások kiegyenlítésére, azaz egy, a nemzetinél is magasabb szinten kibocsátott pénzre. De ha a külső pénzforgalom nem egyenlítődik ki, akkor – azonos rendű – nemzeti hitelpénzek már nem képesek nemzetközi forgalmat ellátni. A fizetések kiegyenlítésére egy – a nemzeti feltételeltséget megszüntető – pénz kell, hogy belépjen. Ez korábban – az 1970-es évek közepéig – az arany volt. Akkor sem volt versenytárs nélkül, mert kulcsvaluta-pozícióra már akadtak önjelölt, erős valuták.

Mindebből már látható, hogy a nemzetközi pénzügyi rendszerek alapvető kérdése, hogy:

- milyen pénz képes belépni a rendszerbe úgy, hogy alkalmas legyen a nemzetközi fizetési kötelezettségeket lezáró kiegyenlítésre,
- hogyan történik a nemzetközi szerephez jutó nemzeti pénz kibocsátása, és
- hogyan történik a pénz elfogadtatása (piaci megmértetéssel, törvényi kötelezéssel vagy globális hatalmi struktúraerőszakkal).

Tudni kell mindezek megválaszolásához, hogy a hitelpénz tulajdonképpen a fizetési halasztások rendszere. Továbbá a fizetési hálózatok magasabb szintjei újabb és újabb lehetőséget teremtettek még további fizetési halasztásra úgy, hogy egyre magasabb rendű adós lép a korábbi adós helyébe. Egy nemzet hitelpénze már nem egyszerűen a nemzet központi bankjának az adóssága, mivel a központi bank külföld felé ehhez fedezettel nem rendelkezik. Ezért a nemzeti pénz a nemzet egész adósságának elismerése, vagyis a nemzet a hitelpénze révén a külfölddel szemben adósközösségbe kerül. Nem egy banknak kell fedezetet nyújtani az adóssághoz, hanem a nemzetnek (ez jelenik meg például akkor, amikor országhozjáról beszélnek és annak áráról, illetve fedezetéről). Ha pedig egy nemzet pénzét fizetések kiegyenlítésére rendszerszerűen felhasználják, akkor már nem nemzeti, hanem globális pénzkibocsátás történik. Újabb és újabb lehetőség teremődik tehát, immár nem nemzeti, hanem globális pénzteremtésre. Ahogy a bankok a gazdaságtól és az államtól elvéve magukhoz ragadták a pénzteremtést (állami asszisztálással), úgy kialakultak azok a nemzeti pénzügyi intézmények is, amelyek világméretben képesek magukhoz ragadni a pénzkibocsátást. A pénzkibocsátási hierarchia csúcsát kivételes világgazdasági és globális politikai és katonai hatalommal rendelkező államok nemzeti központi bankjai – ez korábban az Egyesült Királyság központi bankja, jelenleg az Egyesült Államok központi bankja, a FED – hódították meg. Egy nemzeti valuta tehát nemzetközi pénzszerpet is betölt, ezért ezt valutát

a nemzetközi pénzrendszerben kulcsvalutának vagy tartalékvalutának nevezik. Mind a két elnevezés világos utalás arra, hogy egy nemzeti pénz – a hitelpénz-hierarchia magasabb csúcsára kerülve – a nemzetközi fizetések kiegyenlítésére szolgálhat, mint magasabb rendű adósságpénz (például a dollár, mint az USA adósságpénze). A végső kiegyenlítésekre világméretekben elfogadott pénz ezért mint jobb pénz, a nemzeti pénzek mögötti biztonsági tartalékként, tehát tartalékvalutaként is szolgálhat. A kulcsvalutarendszerre épülő pénzkibocsátás azonban sem nemzeti, sem nemzetközi szabályozásnak nincs alávetve. A nemzetközi szabályozási feladatra a Nemzetközi Valutaalapot (IMF) hozták létre, ennek a feladatának azonban nagyon korlátozottan képes megfelelni (lásd minderről bővebben később).

Hogyan alakulhatott ki a kulcsvalutarendszer aranypénzrendszerben? Aranypénzrendszerben az „igazi”, a legmagasabb rangú pénz az arany. Az arany helyére azonban belépnek (eleinte csak helyettesként) olyan nemzeti pénzek, amelyek – mint sokszor megfogalmazták – olyan jók, mint az arany. Ilyen nemzetközi fizetések kiegyenlítésére, azaz nemzetközi pénzteremtésre alkalmas pénz volt a font sterling. Nagy-Britannia óriási gyarmatbirodalmára építő nemzetközi kereskedelmi és hajózási fölényével érte el, hogy pénze a nemzetközi forgalomban „olyan jó volt, mint az arany”. A nemzetközi elszámolásokban, egy sajátos globálhatalmi hálózati gazdaságban a font sterling helyettesítette az aranyat. A globális kapcsolati háló az, ami egy nemzeti pénzt egy teljes nemzetközi fizetési hálózat csúcsára juttat. Fontos itt emlékeztetni arra is, hogy a kulcsvaluta országa így – a hálózati rendszerek sajátosságainál fogva – ellenőrizni tudja a hálózathoz tartozó fizetési rendszerek mindegyikét éppen a fizetési hálók összefonódása következtében. A kulcsvalutarendszer tehát a nemzetközi gazdasági kapcsolatok ellenőrzésére és befolyásolására is alkalmas pénzrendszer. A kulcsvaluta tehát nem egyszerűen fizetési eszköz, hanem egy globális struktúra a maga alkalmazkodási és kényyszerítő rendszereivel. (Greenspan, a FED volt elnöke erre utalt, amikor azt mondta, a dollár nem kerülhet válságba, mert az a többi pénz alapja. Aki a dollárt megtámadná, az saját pénzét támadja meg. A struktúra tehát tartalmazza önmaga fenntartásának kényszereit is.)

Foglaljuk össze, mire kell válaszolnunk, ha a globális pénzrendszer működésének legfőbb tulajdonságait összegezni szeretnénk. A megválaszolendő kérdések a következők:

- Melyik pénz működik világpénzként?
- Mi határozza meg a nemzeti valuták árfolyamának alakulását?
- Hogyan lépi át a nemzeti pénz a nemzeti határokat, azaz hogyan jön létre a nemzeti pénzek átválthatósága, konvertibilitása, és
- Hogyan szolgálja a nemzeti pénzek korlátlan átválthatósága a globális pénzkibocsátás nemzeti korlátainak lebomlását?

Először is szögezzük le: nemzeti pénzek – az elfogadásuk ugyan nem kötelező – korlátozottan képesek nemzetközi fizetési forgalom lebonyolítására: főleg kiegyenlített fizetések esetén. Nemzeti pénz kínálata és kereslete ez esetben egyenlő, a pénz csak elszámolásra szolgál. Áru és szolgáltatások oldaláról nézve ez azt jelenti, hogy az ország importját képes exporttal megfizetni. Másik nemzet szolgáltatását ellensúlyozni képes külföldre irányuló szolgáltatással. A határon túli gazdasági forgalom kiegyenlítettége

esetében a nemzeti pénzek ellátják a fizetések kiegyenlítésének, a fizetések elszámolásának funkcióját. A nemzeti pénz azonban attól a ponttól elégtelenné válik a fenti funkciókra, amint a fizetések már kiegyenlítésre szorulnak. Kiegyenlítésre ugyanis mindig egy magasabb rangú pénz, egy harmadik pénz alkalmas, egy mindenki által elfogadott hitelpénz. A harmadik fél pénze is adósságot testesít meg, de egy jobb adósnak az adósságát. A font sterling az ország gazdasági és katonai hatalmával megtámogatott, jó adóspénz volt. Aranypénzrendszerben is.

Már itt megjegyezzük, hogy a nemzeti pénzek aránya történő átválthatósága pedig a nemzeti pénzek eleve alkalmassá tette nemzetközi fizetésekre – de, ami fontos – egyben arra is korlátozta az országokat, hogy export teljesítménnyel fizessék meg importjukat. E korlát piaci módon működött, ugyanis ha a forgalom nem volt kiegyenlített, túl sok pénz aranyra történő átváltására került sor. Ez viszont korlátozta az ország teljesítményéhez képest túlzott importot.

Mivel a nemzeti pénzek átlépik a határokat, kialakul nemzetközi keresletük és kínálatuk. Ha az nem kiegyensúlyozott, a pénzek cserearánya, árfolyama az ország által meghatározott pénzürtéktől, a pénz paritásértékétől eltér. Aranypénzrendszerben a paritásértéket a bankjegyek aranytartalma határozza meg, amire a bankjegyek – kérelemre – korlátozás nélkül beválthatók voltak. Az arany pénzszerének megszüntetésével a nemzeti pénz paritásértéke a kulcsvalutával (vagy más kiemelt külföldi valutával) szemben beállított – nem okvetlenül rögzített – cserearánya. Ez esetben van egy alapul vett és elfogadott cserearány, amihez képest a piac a tényleges cserearányokat mozgatja. Az euró a pénz paritásértékének bemutatására azért jó példa – bár nemzeti jellege vitatott –, mert beállítása a közelmúlt fejleménye. Az eurót dollár alapra helyezték, és egyben meghatározták a dollárral szembeni cserearányát, ami a piacnak bázisul szolgál. Ez 1-1 arány volt, azaz egy euró egy dollárt ért. Egy euró jelenleg 1,3 dollár körül van, tehát az euró a dollárhoz képest felértékelődött. (A forint paritásértékét a forint kibocsátásokkor határozták meg a háború előtti pengőhöz viszonyítva.) Ma már a pénzek paritásértékét ritkán definiálják, a történelmileg kialakult cserearányok szolgálnak arra, egy kiválasztott bázisvalutához viszonyítva (például dollár, euró stb.). A nemzeti pénzek kereslete és kínálata által meghatározott cserearányai az árfolyamok. Az árfolyamok alakulása – mint ahogy az egymást követő nemzetközi pénzügyi rendszerekben a későbbiekben taglaljuk – döntő hatást gyakorol a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra mióta a nemzetközi pénzrendszer az aranyalapról letért.

Másfelől nézve: bár a nemzeti pénzeket külföldön is elfogadhatják, nemzetközi forgalmuk erősen korlátozott, ezért a nemzeti pénzek, bár elfogadhatják, de természetük-nél fogva nem konvertibilisek, azaz egymásra csak részlegesen – elfogadásának mértékében – átválthatók. A korlátozottságnak gazdasági indoka van: a nemzeti hitelpénzzel történő fizetés csak fizetési halasztás. A hitelpénz olyan követelés, amely a nemzetben belül költhető el korlátozás nélkül. Ez a konvertibilitás tényleges – megkerülhetetlen korlátja – bármely pénzrendszerben. A konvertibilitás, a nemzeti pénzek korlátlan átválthatósága – kiegyensúlyozatlan fizetési kapcsolatok esetén – olyan fizetési halasztást jelent, amely nem szab gátat az eladósodásnak. A fizetések korlátlan halasztása pedig egy olyan pénzrendszerben történhet meg, amely adósságon alapuló pénzteremtésre

épül. Olyan pénzrendszerben, mely a pénzkibocsátáshoz megfelelő mennyiségben (a minőség háttérbe szorul) tud fedezetet (adósságot vállalókat) találni. Ezt az eladósításra épülő pénzmennyiség-növelést a szabályozás nélküli nemzetközi pénzkibocsátás tette lehetővé, és a gigantikus méretűvé váló spekulációs üzletek pedig meg is követelték (ez utóbbit az árnyékbankrendszer tárgyalásakor részletezzük).

Ezek után tekintsük át a pénzrendszereket a fentiekben kiemelt három fő jellemző alapján, majd értékeljük a mai globális pénzrendszert és annak válságát.

15.2 Nemzetközi pénzrendszerek – tereprendezés globális pénzkibocsátáshoz

Az *aranystandardrendszer* („élt” mintegy 100 évig, fénykora a 19. század, az I. világháborúval felbomlik, melyet 30 éves elhúzódó pénzhatalmi átrendeződségi korszak követ, és a II. világháború zár le). [1]

- Az aranypénzrendszerben a globális pénz az aranyra átváltható nemzeti pénz. Ezzel a rendszerrel a nemzeti pénz – megtartva nemzeti jellegét – nemzetközi fizetésekre is alkalmas volt.
- A nemzeti pénzek aranyra történő átválthatósága biztosította az árfolyamok stabilitását. Ha az árfolyam jelentősen elszakadt az aranyparitástól, akkor a nemzeti pénzekkel történő fizetést az aranypénzzel történő fizetés váltotta fel. Ennek mechanizmusát nevezzük aranyautomatizmusnak. Ha ugyanis a nemzeti pénz kínálata meghaladta keresletét (importtöbblet esetén), a pénz árfolyama romlott. Ekkor már nem volt érdemes gyengülő hazai pénzzel fizetni, mert érdekesebb volt a pénzt aranyra átváltani. A többlet import tehát kiváltotta az arannyal történő fizetést, ezáltal biztosítva a nemzetközi fizetések egyensúlyát.
- Valamennyi pénz aranyra történő beválthatóságából következett, hogy zavartalan volt az átjárás a nemzeti pénzek között. Azaz a nemzeti pénzek – egy fontos áttételen keresztül – konvertibilisek, egymásra szabadon átválthatók voltak, de jelentős korlátokkal: hiszen ha a nemzetközi fizetések egyensúlya felbomlott, akkor már nem fogadták el a nemzeti pénzt. A konvertibilitás, a pénzek szabad átválthatósága, de annak korlátozása is egyben, együtt járt. Egyik a másik nélkül értelmezhetetlen volt. Ennek következtében a pénzrendszer gátat szabott az országok tartós eladósodásának (s egyúttal a külföldi tőke piacszerzésének is).

A korabeli bankrendszer fontos jellemzője volt, hogy a kereskedelmi banki és a befektetési banki tevékenység csak a világgazdasági válság előtti időkben fonódott össze, ami jelentős mértékben hozzájárult a nagy válsághoz.

Történelmi tanulságul szolgál az, hogy a válság után az Egyesült Államokban az állam jelentős mértékben átszabta, valójában megtiltotta a kereskedelmi bankoknak a befektetési banki tevékenységet. A nagy világgazdasági válságot ugyanis a befektetési kockázatvállalásban nagyobb jövedelmet élvező kereskedelmi bankok okozták, kockára

téve a pénzforgalom biztonságát. Itt jegyezzük meg, hogy e törvény hatályon kívül helyezésének nagy szerepe van a jelenkori válság kialakításában. E törvény visszaállítása a közel-múltban – kompromisszumokkal – megtörtént az USA-ban, a Dodd–Frank törvénnyel.

Bár az aranypénzrendszer többszörös biztonsági háttérrel működött (a pénzek szabad verése, aranyra való átválthatósága, bankok közötti verseny), mégis a világgazdaság eddig legrombolóbb válsága e rendszer következtében jött létre. Ennek rövid magyarázata a következő: a nyereségorientált piacgazdaság nem önszabályozó, hanem pozitív visszacsatolásos gazdaság. Ez azért van, mert a biztonsági szabályozást – az aranyra történő átváltást a rendszer fellendülésben – gyakorlatilag kikapcsolja. Amikor pedig bekövetkezik a bankválság, a biztonsági rendszerek túlzott erővel kapcsolódnak be. Csak egy példával illusztráljuk ezt. Fellendülés idején nem számít a pénz aranyra való bevéltetősége, hiszen az üzleti bizalomra biztos hitel építhető. Ez önmagát erősítő folyamat, mert a bizalomból befektetés, abból kereslet lesz, abból befektetés és így tovább. Ha jó a piac, újabb hitelek áramolhatnak ki. Vagyis, ha érdemes beruházni, érdemes hitelt is felvenni, és beáll egy pont, amikor már az áremelkedésre is lehet adósságot vállalni. Válságban pedig a folyamat ellentétébe fordul. Az áremelkedés leáll, illetve csökkenésbe vált. Ez a korábbi számításokat romba dönti, de a hitelek és a pénzkibocsátás fedezeteit is. Ha a fedezetek kétségesek, a bankbetétek is azzá válnak. Ha ezek után tömegesen ki akarják venni a bankoktól a betéteket, a bankjegy aranyra történő bevéltetősége mit sem ér. Annyi aranyat a bankok nem tarthattak, nem is lett volna racionális, amennyire ilyenkor szükség lenne.

Az aranypénz érdeme: stabilitása és egyúttal a nemzetközi piacok megnyitása. Valójában azonban ez a rendszer is részben kulcsvalutarendszerként működött. A globalizálódó világ pénzteremtője Nagy-Britannia volt. Nemzetközi kereskedelmi és hajózási téren kivívott uralmi pozícióját globális pénzteremtési pozícióban is kamatoztatta. Nagy-Britannia jelentős tőkekivitelt és az azokból származó járadékjövendelmek országba történő visszaszívását nagymértékben elősegítette, hogy a font sterlinget – nem csupán az angol gyarmatrendszerben, hanem máshol is – világpénzként fogadták el.

A font sterling kulcsvaluta-pozíciójára tört az Egyesült Államok, és a két világháború hozamaként meg is nyerte. A font sterling az 1950-es évek sterlingválságai következtében elveszítette korábbi fényét, jelentőségét.

Arany-dollár standardrendszer – a piaci szabályozás felszámolásának és a globális pénzrendszer kialakításának első lépője („született” a II. világháború ütközetei között, felszámoltatott az olajháborúban, az 1970-es évek közepén).

- A dollár aranyra történő átválthatóságával az USA demonstrálta a dollár nemzetközi kibocsátásának piaci ellenőrzését. E rendszer a nemzeti pénzek aranyra történő bevéltetőségét megszüntette, csak a dollár esetében tartották azt fenn. (Hogyan is küzdöttek volna Európa országai pénzeik aranyra történő átválthatóságért, ha aranykészleteik nagy része a háború következtében az USA-ba vándorolt, hiszen a háborús pusztítás következtében már csak arannyal tudták az amerikai többlet behozatalt megfizetni. Míg az első világháború előtt az USA a világ monetáris aranykészletének néhány százalékát tudhatta magáénak, a má-

sodik világháború végére ez már több mint 70 százalék lett!). Ezzel gyakorlatilag Európa pénzt dolláralapra helyezte, „megajándékozva” az Egyesült Államokat a világban eddig ismeretlen pénzüralmi pozícióval. (A dolláralapon keresztül ugyanis az Egyesült Államok a világ pénzügyi hálórendszerének bármelyikébe belát, bármelyikének mozgását befolyásolni tudja, hasonlóan hálózati alapon, mint az internet hálózati információs rendszere. Ellenséges országok pénzügyi rendszerét pedig béníthatja, számláikat zárhatja.)

- A nemzeti pénzek aránya történő átválthatóságának megszüntetésével az árfolyamrendszer stabilizálásának piaci rendszere is megszűnt, a szabályozást az országok kötelezettségvállalása vette át, azaz egy bürokratikus pénzhatalmi szabályozás. A rendszer államai ugyanis kötelezettséget vállaltak, hogy stabilan tartják az árfolyamaikat. Ez egy dolláralapú rendszerben azt jelentette, hogy a dollár árfolyamvédelmét nem az USA-nak kellett ellátnia, hiszen azzal, hogy minden ország vállalta valutája árfolyamának dollárral szembeni rögzítését, mentesítették az USA-t a dollár árfolyama fenntartásának terhe alól. Egyébként is akkoriban az volt a hit, hogy a dollár olyan jó, mint az arany „Az arany a mi Napunk, a dollár pedig a Hold. A kettő arányát nem lehet változtatni” – nyilatkozta a dollár különleges pozíciójának védelmében 1968-ban az amerikai pénzügyminiszter.
- A konvertibilitás piaci rendszerét is felszámolták, azt szintén bürokratikus hatalmi szabályozással pótolták. Az államok kötelezettséget vállaltak a konvertibilitás bevezetésére és fenntartására. (Aranypénzrendszerben korlátozott de facto konvertibilitás volt, nem korlátlan és nem állami kötelezettséggel fenntartott konvertibilitás.) Ezzel gyakorlatilag megszüntették a nemzeti valuták védelmét a külföldi tőke beáramlásával szemben. Megszüntették a nemzetközi fizetések piaci automatizmusait is, hiszen a konvertibilitás tág teret nyitott a spekulatív tőkeáramlásnak és a korábban már jelzett eladósodásnak.
- Az arany-dollár standard-rendszer egy aranyra alapozott pénzügyi piramist hozott létre, osztályozva a nemzeti valutákat jó, kiváló és kevésbé jókra. A pénzek hierarchiája létezett már a font sterling korai kulcsvalutaszerepében, de ezt a szerepet nemzetközi egyezményekkel nem törvényesítették. Az aranydevizastandardrendszerrel törvényesített globális pénzhatalmi rendszer jött létre. Ez a rendszer egy nemzeti valutát a globális pénzteremtés intézményesített pozíciójába emelte, de a banki pénzteremtés szigorú szabályrendszerének kötöttségei nélkül (a dollár nemzetközi kibocsátásának nincs banki intézménye).

15.3 Az aranydevizastandard-rendszer nemzetközi szabályozó intézménye, a Nemzetközi Valutaalap (IMF)

Az aranydevizastandard-rendszer a pénzek aranyalapra helyeztségét megszüntette, bár fenntartotta az aranyra történő átválthatóságot egy kerülő úton: először a nemzeti pénzt dollárra kellett átváltani, a dollárt lehetett ezek után – elvileg – aranyra átváltani. Azért elvileg, mert az átváltás bürokratikus szabályozása számos akadályt helyezett a

tényleges átváltás elé. Az új pénzügyi rendszer létrehozói tisztában voltak azzal, hogy a piaci szabályozás erős korlátozása szabályozási hiástust teremt. Ezért létrehoztak egy szabályozó intézményt, a Nemzetközi Valutaalapot. A Valutaalap – mint a neve is jelzi – nem bank. Az egy tartalékalap, egy nemzetközi finanszírozással létrehozott pénzalap, melyet elfogadott szabályok szerint a nemzetközi pénzügyek stabilitásának fenntartására költhet el. A tagállamok a GDP-jük arányában tartoznak befizetni az Alapba, ezzel kvótához jutnak, mely meghatározza a szavazati részarányukat is. A legtöbb szavazattal az Egyesült Államok rendelkezik, amellyel gyakorlatilag vétőjoga van.

A Nemzetközi Valutaalap – kiindulva abból, hogy várhatóak az új rendszerben a fizetési mérlegek egyensúlyának hiányai (hiszen az aranyautomatizmust kikapcsolták) – a fizetési mérleg nehézségeinek átmeneti finanszírozására jött létre és az egyensúlyhiány felszámolásának elősegítésére. Ez azt a feltételezést is tartalmazza, hogy a rendszer nem fog súlyos és tartós fizetésimérleg-egyensúlyhiánnyal küzdeni. Nem így történt, a nemzetközi pénzügyi rendszer a világon eddig ismeretlen egyensúlyhiányt hozott létre, súlyos fizetésimérleg-hiányokkal és többletekkel.

A pénzügyek nemzetközi intézménye ezek szerint működését két teljesen téves dogmára építi: a piacok önszabályozó szerepére, és arra, hogy a fizetési mérlegek – piaci egyensúlyi rendszerei – intézményi rásegítéssel – automatikusan helyreállítják az egyensúlyt. A Valutaalap működése filozófiájának megváltoztatására az 1970-es években történt kísérlet, amikor felvetették a dollár nemzetközi pénzkibocsátó szerepének nemzetközi ellenőrzését és egyfajta tényleges nemzetközi pénzkibocsátás megteremtését.

A Nemzetközi Valutaalap feladatai:

- a pénzügyi egyensúly felügyelete és átmeneti egyensúlyhiányok esetén annak kezelése,
- az árfolyamok stabilitásának ellenőrzése,
- a pénzek – vállalt – átválthatósága valóra váltásának és betartásának ellenőrzése, azaz az átváltás korlátozásának leépítése.
- a fizetési mérlegek – átmeneti egyensúlyhiánya esetében – pénzügyi segítségnyújtás.

A felsorolt pontok jelzik, hogy a Nemzetközi Valutaalap feladatköre a nemzetközi pénzügyi rendszer legfontosabb kérdésére, a nemzetközipénz-funkció ellátására, a pénz nemzetközi kibocsátásának szabályozására egyáltalán nem tér ki. Mintegy abból a feltételezésből indul ki, hogy ezen a téren minden rendben van, és a pénzügyi stabilitásnak mintegy a legfőbb jellemzője a nemzeti pénzek szabad, korlátozás nélküli átválthatósága. A rendszerváltságot során ugyanis az árfolyamrendszer stabilitásának követelménye is megszűnt, azaz az Alap számára a leginkább megragadható követelményként megmaradt az átválthatóság feletti őrkdés.

A pénzügyi rendszer stabilitásának egyoldalú megközelítését jelzi, hogy a nemzetközi fizetések egyensúlyhiányát, és a rendszer eladósító funkcióját mintegy mikroszintű kérdésként kezeli. A rendszer működésének globális hiányosságai helyett a problémát a nemzetek szintjén igyekszik kezelni, azon a szinten is egyoldalúan az eladósodott országok viszonylatában. Az eladósodás kérdését elválasztja a finanszírozási kérdésektől, annak súlyos hiányosságaitól. Ennek az egyoldalú mikroszintű megközelítésnek lett a

következménye, hogy miközben az eladósodott országokkal szemben a Nemzetközi Valutaalap a legnagyobb szigorral lépett fel, képtelen volt megakadályozni a rendszer egészében a fizetési mérlegek súlyos egyensúlyhiányát. Tehát azt a feladatot, amire létrehozták, nem látta el. A pénzügyi rendszer válsága egyben a Nemzetközi Valutaalap működésének kudarcát is jelenti, amely kudarc önkritikára is készítette az intézményt.

Az Alap működését számtalan kritika érte, így Stiglitz (2003) részéről is, aki a Valutaalap ideológiáját vitatta keményen. A Valutaalapot ugyanis azért hozták létre, mert a piac a pénzügyekben rosszul működött, mégis a Valutaalap lett a piaci dogma legfőbb közvetítőjévé és így számtalan romboló hatású gazdaságpolitikai döntés szorgalmazója.

Az aranydevizastandard-rendszer jellemzője a nemzetközi fizetések krónikus egyensúlyhiánya, az eladósodás, és ennek következtében súlyos függési rendszer kialakulása. A kulcsvaluta rendszere pedig az Egyesült Államokat – a nemzetközi pénzteremtés révén – jelentős többletforráshoz juttatja, a külföldi expanzió előtt pedig lebontotta a nemzeti határokat. Az Egyesült Államok eladósodásának nincsenek finanszírozási határai mindaddig, míg elfogadják a dollárt nemzetközi fizetési eszközként, a központi bankok tartalékvalutájaként. Nagyon fontos előnyt jelent az Egyesült Államok számára a már említett információs hatalom, amihez a kulcsvaluta révén a teljes fizetési hálózatot tekintve, az Egyesült Államok jut. Kérdéses azonban, hogy a nemzetközi hatalmi viszonyok átrendeződése meddig fogadja el az előnyök és hátrányok anakronisztikussá váló elosztását.

A függőségi viszonyok egyik súlyos megnyilvánulása az is, hogy a nemzeti központi bankok önállósága a pénzrendszer globalizálásának következményeként jelentősen csökkent. A nemzeti pénzpolitikát a globális pénzáramlás érdekeinek kell alárendelnie, háttérbe szorítva az ország külső egyensúlyának és a belső gazdaság pénzellátásának követelményeit. (Ez még a fejlett országokra is igaz volt. A német központi bank elnöke a rendszer hibájául róta fel, hogy a dollárnak a monetáris politikában elsőbbséget kell adni, a hazai pénzt pedig mellékutakra kell terelni. Az országba beáramló dollárt – a kötelező konvertibilitás miatt – márkára át kell váltani akkor is, amikor erre a gazdaságnak nincs szüksége. A keletkezett pénztöbbletet pedig – mivel a külső pénzzel szemben megszorításokat nem alkalmazhat – a belső pénztulajdonosokkal szemben alkalmazott megszorító hitelezéssel kell csökkentenie. Vagyis a – nem fékezhető – külső pénzbeáramlás inflációs hatását belső gazdaságra irányuló megszorító politikával lehet ellensúlyozni.)

Dollárstandard, a globális pénzrendszer kialakításának második lépcsője: az arany kizárása a rendszerből, ezzel a dollár globális pénzkibocsátásának és a globális pénzáramlás piaci ellenőrzésének felszámolása.

- Az aranyra történő átválthatóság felszámolásával a dollár úgy maradt meg kvázi világpénzfunkcióiban, hogy a pénz nemzetközi kibocsátására vonatkozóan semmilyen nyilvános kötelezettséget az USA nem vállalt. Ezzel a dollár nemzetközi kibocsátásának piaci korlátját úgy szüntették meg, hogy a globális pénzrendszer szabályozásának egyéb rendszere sem lépett helyébe.
- Az árfolyamrendszer stabilitásának követelményét megszüntették azzal az indoklással, hogy az árfolyamok piaci szabályozása hatékony eszköz lesz a nemzetközi

pénzügyi egyensúly fenntartására, javítására. Az eladósodott országok pénze leértékelődik majd, az serkenti az exportot, a túlzott többlettel rendelkező ország pénze felértékelődik majd, az fékezi az exportját. Nemzetközi fizetési egyensúlyhiányra, krónikus eladósodásra tehát nem kerülhet sor.

- A nemzeti pénzek konvertibilitását a rendszer alappilléreinek nyilvánították, ami a nemzeti pénzpolitikákat még a korábbiaknál is jobban alárendelte a globális pénzfolyamatoknak. Ennek súlyát jelentősen megnövelte az, hogy az 1980-as évek végére – a korábbiaktól eltérően – a konvertibilitást a nemzetközi tőkeáramlásra is kötelezővé tették, megszüntetve ezzel az országok védekezési lehetőségét a jelentős spekulációs tőke mozgásokkal szemben (lásd a magas megtakarításokkal, stabil államháztartással rendelkező Dél-Koreát is pénzügyi válságba sodorta, amikor a tőkeáramlást liberalizálta.)

A rendszer súlyos kritikája, hogy a feltéteztől eltérően súlyos pénzügyi egyensúlyhiány alakult ki világméretben. Dél-amerikai államokat éppúgy a csőd szélére sodort, mint távol-keleti erős gazdaságokat; dél-európai euróországot csak úgy, mint közép-kelet-európai országokat. Bár mindegyik térség külső eladósodásának megvannak a sajátos jegyei, az mindenképpen fontos összefüggés, hogy a globális pénzrendszer nem az egyensúly irányába való mozgást, hanem az egyensúlytól való gyorsuló ütemű eltérést segítette elő. Az egyensúlyhiányt elsősorban nem az államok külső eladósodása, hanem a magánszféra külső eladósodása okozta. Ebben nagymértékben közrejátszott a szédületes mértékű spekuláció, aminek mértékét újfent azzal a számmal érzékeltetjük, hogy csupán árfolyammozgásra napi 5 ezer milliárd dollár spekulációs üzletet kötnek. Az árfolyam mellett – hiszen ezek mozgása egymásra hatást gyakorol – jelentős üzleti lehetőség nyílt a kamatok mozgására, a kockázatok változására spekuláló üzletek számára.

Az önszabályozásba vetett hit görbe tükre lett ez a rendszer, amit egy példával illusztrálunk. Az eladósodott országok pénze nem leértékelődött, hanem felértékelődött. A kamatlábakat nem a piac, hanem a külső finanszírozási forrás beszerzési kényszere mozgatja. Az lesz egy ország gazdaságának „megfelelő” kamata, amellyel jelentős külső forrás vonható be. A dollárstandardrendszer – az eladósodás piactágító hatásait a végletekig fokozva – tovább növelte a pénzügyi rendszer egyensúlyhiányát:

- A túlértékelt árfolyamok és a magas kamatok az eladósodott országok fizetési terheit megsokszorozták, belföldi gazdaságukat pedig lefojtották. A rendszer tehát nem a konvergenciát, hanem a divergenciát növelte.
- A szabályozatlan nemzetközi pénzkiramlás miatt a nemzeti bankok pénzpolitikai eszköztára jelentősen leszűkült: gyakorlatilag az eladósodás korlátolt eszközökkel történő menedzselésére és a belső gazdaság kényszerű korlátozására, vagyis deflációs politikára szorítkozhatott.
- A dollárstandard válságára adandó válaszként az IMF – a jelek szerint – a nemzetközi pénzkibocsátási jogának megerősítésére törekszik.

A dollárstandardrendszer válságát – a rendszer belső ellentmondásai mellett – az is tükrözi, hogy jelentős valutáris tömbösödések vannak kialakulóban. Nagy valószínűséggel több

pénzügyi övezet alakulhat ki a válság hatására (és a globális hatalmi rendszer megváltozása miatt). Ennek a „valutaháborúnak” volt egy kiemelkedő ütközete az olajválság (ez az Európai Közösség dollárral szembeni önállósodási kísérleteit fékezte be). A jelenlegi válság is részben ennek az ütközetnek egy terepe.

Mintegy négy-öt valutaövezet van kialakulóban. Ezek a dollárövezet, egy euró-, egy ázsiai, egy orosz övezet és kérdéses, hogy a dél-amerikai erős valuták önálló övezetet alakítanak-e, vagy csatlakoznak valamely már meglévő övezethez (jelenlegi ázsiai kezdeményezéseik vannak). Egyre több jel mutat arra, hogy ennek a csatának egyik ütközete az olaj frontján megy majd végbe, pénzügyi vonatkozásban úgy, hogy egyre több ország letérhet arról a mai gyakorlatról, mi szerint az olajüzletek elszámolása dollárral történik. Ez a dollár – amely az arany helyett részben az olajra alapozta – kulcsvaluta pozícióját jelentős mértékben meggyengítené.

15.4 Az Európai Monetáris Unió és az euró

Az Európai Monetáris Unió regionális pénzrendszer, amely a második világháború utáni hatalmi viszonyokat tükröző dollárstandardrendszer alapján jött létre. Működésének és jelenkori válságának megértéséhez vissza kell tekintenünk létrejöttének rögzös útjára, a létrejöttét megelőző hatalmi eltolódásokra és a műhelyvitákra.

Az európai országok már az 1960-as években lázadoztak a dollár pénzügyi rendszerben elfoglalt privilégiumai ellen, és az ellen, hogy nemzeti pénzpolitikájuk elé kellett helyezni a nemzetközi pénzáramlás szabadságát és a dollár védelmét. Az országukba beáramló dollárt bármilyen mennyiségben át kellett váltaniuk nemzeti pénzre. Ennek inflációs hatását csak úgy tudták mérsékelni, hogy a belső pénzkibocsátást mérsékeltek.

A dollár hegemoniájának mérséklésére már az 1960-as években törekedtek az Európai Közösség országai. Ennek a törekvésnek volt egyik eredménye, hogy egyeztették a dollárral szembeni devizapolitikájukat, vállalták, hogy együttesen szabályozzák pénzeik dollárárfolyamát, annak ingadozást pedig közösen meghatározott határok között tartják. Ez volt az úgynevezett valutakígyó, a kígyó mozgása mutatta, hogy az európai rendszer a dollárral szemben együtt értékelődik fel, illetve le. A kígyó testén belül pedig a közösség országainak valutái egymással szemben – meghatározott határok között – tartották árfolyamukat.

Ez egy előremutató terv volt a térség adottságainak megfelelő pénzügyi unió megteremtésére. Az országok széthúzása miatt ez a rendszer tartósan nem állt fenn. Lényege a rendszernek az volt, hogy meghagyták az országok belső valutapolitikai önállóságát, de a nemzetközi vizekre közös stratégiát fogadtak el, és valutatartalékaikat is együttesen használhatták volna fel. Az európai országok közös fellépése a nemzetközi pénzügyekben sértette az Egyesült Államok érdekeit, ezért mindent megtett annak megakadályozására. Az európai monetáris rendszer létrehozatalára irányuló törekvéseket az olajválság kirobbanása megakadályozta, és csak 1979-ben sikerült megvalósítani az Európai Monetáris Rendszert (ami nem volt monetáris unió). Ekkor elfogadtak egy közös elszámolópenzt az ECU-t, teljes neve European Currency Unit. A rendszer lényege,

hogy fenntartották a nemzeti önálló pénzrendszereket, de különösen a külső pénzmozgásokra közös fellépést határoztak el. Az ECU mint elszámolópénz pedig a nemzeti pénzek egyvelegéből, kosarából jött létre, azaz nem szakadt le a pénz a nemzeti pénzekről. Az ECU mint kosárpénz azt jelentette, hogy az ECU értékét a benne szereplő nemzeti pénzek értéke határozta meg az egyes országok gazdasági súlyának megfelelően. Továbbá korlátozták a nemzeti valuták árfolyamának a mozgását az ECU-val mint közös bázispénzzel szemben. Ezáltal egy rugalmasan összekötött európai elszámolópénz jött létre a nemzeti pénzekből, és arra is lehetőséget adtak, hogy a fizetési egyensúlyhiánnyal rendelkező országok valutájukat a többenél szélesebb sávban hagyják ingadozni.

Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert az ECU olyan problémákra keresett – reménytelen – megoldást, amelyekkel az euró jelenleg is küzd. Ez az elképzelés háttérbe szorult a teljesen közös pénzre irányuló törekvésekkel szemben. Ennek részbeni magyarázata az 1980-as évek nagy pénzügyi rendszerváltása, a pénzügyi liberalizáció, melynek a közös európai pénz jobban megfelelt, mert identitás hiányában kevésbé korlátozza a globális pénzteremtést és a globális pénzáramlást. (Sőt, mint látni fogjuk, a világ legnagyobb üzletét építették rá, súlyos válságba hozva azzal is az eurót.)

A közös pénz elfogadásával azzal a feltételezéssel éltek, hogy az euróövezet optimális valutaövezetnek tekinthető, melynek kidolgozóját, Mundellt (1961) az euró atyjának is tekintik. Az optimális valutaunióban feltételezések szerint az árfolyam-alkalmazkodás megszüntetése ellenére egyensúlyi hiányok az országok között nem jönnek létre, mivel a munkaerő és tőkeáramlás megfelelő liberalizálása mintegy helyettesíti az árfolyamok egyensúly felé terelő hatását. A globális pénzügyi liberalizáció azonban ellenkező hatással járt: létrejött ugyanis a közös pénz kiváltotta pénzillúzió (példa erre a görög euró ugyanolyan stabil, mint a német euró), mely nem a felzárkózást segítette, hanem a tagországok belső és külső, egymással szemben kialakult súlyos eladósodását. Ezt mutatjuk be a következőkben.

15.4.1 Rendszerváltás a nemzetközi pénzvilágban az 1980-as évek végén

A monetáris liberalizáció terepei: a tőkemozgás korlátozásának felszámolása. Ezáltal a nemzeti pénzpolitika alárendelése a globális pénzteremtésnek és ahhoz kapcsolódóan a globális tőkemozgásoknak.

A pénz és a pénztőke közötti korlátok felszámolása, ezzel kapcsolatban a kereskedelmi banki és befektetési banki tevékenység összekapcsolásának engedélyezése, sőt ösztönzése.

A gazdasági és a spekulációs pénzmozgások között korábban felállított korlátok felszámolása, ami lehetővé tette az árnyékbankrendszer elburjánzását.

A spekulációs pénzmozgások terepének jelentős kibővítése az árfolyam mozgások liberalizálásával, a derivatív pénzek elterjesztésével, ami azt jelenti, hogy adott hitelre újabb hitelek jöhetnek létre, ezek a papírok fedezetül szolgálnak, azaz még további hitelezést tesznek lehetővé.

Lehetővé tette a gazdasághoz képest a pénzügyi szféra jelentős térhódítását, a pénzfolyamatoknak a gazdaságtól történő elszakadását (jelenleg a világ GDP-jét 20-30-szor meghaladó pénzmennyiség forog).

Ahogy a pénz leválik a gazdaságról, úgy újfajta pénzek keletkeztek. Ezt jelzi, hogy a pénzmennyiségre ma már több mutató van, jelezve, hogy olyan értékpapír-kibocsátással is lehet növelni a pénztömeget, amelynek kockázata alig átlátható, ráadásul viszonylag könnyen likvid pénzzé, elkölthető pénzzé tehető.

Ebben a közegben jött létre az Európai Monetáris Unió, és bevezették a közös pénzt, a dolláralapra helyezett eurót (1999–2000). A döntés az euró létrehozataláról 1992-ben jött létre az úgynevezett Maastrichti szerződéssel²³. E szerződést megelőzően kemény viták folytak, amely arról szólt, hogy minek kell előbb végbemennie, a monetáris uniónak, ami elősegíti a gazdasági és társadalmi konvergenciát, vagy fordítva, a gazdasági és társadalmi konvergenciára épülhet rá egy stabil közös pénzügyi rendszer. A pénzügyi világ globalista képviselői inkább az első változatot támogatták, a nemzeti identitás és integráció képviselői a másodikat. A globalista képviselők győztek.

15.4.2 Egységes pénz: az euróövezet országainak konvergenciája vagy divergenciája?

A konvergencia vagy divergencia vita mind a mai napig folyik. A vita jelenleg a reál-gazdasági konvergencia (gazdasági mutatókban kimutatható közeledés) és a pénzügyi konvergencia (pénzügyi mutatókban megragadható közeledés) közötti kapcsolat elemzésének formáját ölti. Sokáig úgy tűnt, hogy a reál-gazdasági konvergencia is sikeres lehet, az egységes pénz nem akadályozza azt. Az euró válsága azonban újra felveti a kérdést: vajon nem az egységes pénz okozta pénzügyi válság és az arra kialakult – válságba torkolló – úgynevezett buboréknövekedés jelent-e meg korábban, mint reál-gazdasági konvergencia?

A monetáris illúziót táplálta az is, hogy a fejletlenebb euróövezeti országok ugyanazt a jó pénzt használhatták, mint a fejlettebbek.

A fejletlenebb országoknak olcsó lett az import, jelentős külső eladósodást váltva ki, ami visszavetette a hazai termelést.

A kamatok a fejletlenebb régióban is alacsonyak lettek, mely olcsóvá tette a hitelfelvételt, ami fokozta a gazdasági növekedést.

Az eladósodás okozta problémát elhomályosította az egységes pénzügyi rendszer.

Ennek magyarázata a következő: az eladósodott országokat automatikusan hitelezte az eurószféra egységes elszámolási rendszere. Az így felhalmozódott adósságállományra jellemző, hogy Írországból annak mérete mintegy kétszerese volt annak, amit Írország bankjai mentésére az EU-tól összesen kapott.

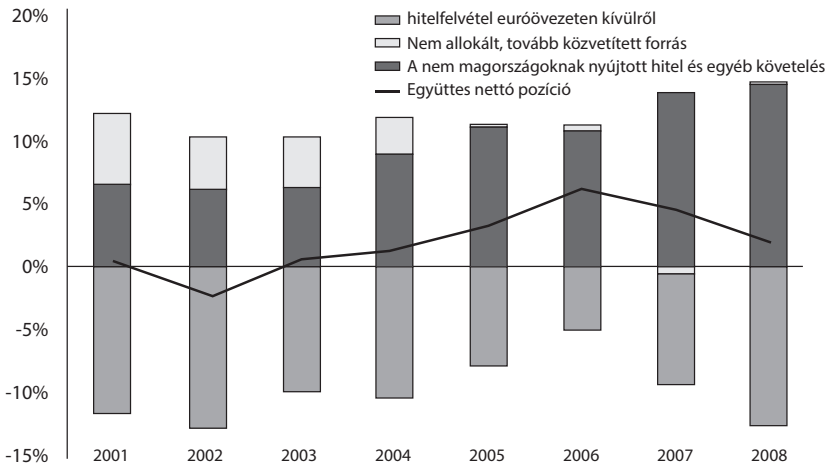
23 Ehelyütt nem írjuk le a Maastrichti szerződés pénzügyi konvergenciára vonatkozó követelményeit. Az euróválság tükrében elemezzük, milyen feszültségeket teremtett az euróövezetben a fejlett (magországi) és a kevésbé fejlett országok között.

Az egységes valuta jelentősen növelte a fejletlenebb régió eladósodását „a világ legnagyobb carry trade ügletével”. Ez a fogalom azt takarja, hogy jelentős nyereségre lehet szert tenni azzal, hogy a pénzt ide-oda utaztatják, azaz felveszik a hitelt alacsony kamatra és azonnal máshol magasabb kamatra helyezik el. Az eurótérségen kívüli külföld ugyanis különbséget tett euró és euró között: az olasz euróhitelt drágábban adta, mint mondjuk a német banknak nyújtott euróhitelt. Ezért a német bank vette fel a hitelt, és nyújtotta busás nyereséggel mondjuk egy görög vagy olasz banknak.

A súlyos euróövezeti külső eladósodás – aminek „csak” részese volt az állami eladósodás – mint állami adósságválság pattant ki. Valójában az euróövezet egységes pénzrendszere szükségszerűen került válságba éppen azért, hogy hozzájárult a pénzügyi egyensúlyhiány jelentős fokozásához. Mesterségesen alacsony kamatokkal az erős gazdaság és erős pénz illúzióját keltette és e szerinti cselekvésre ösztönözte az eladósodott országokat is. Ezt az eladósodást fokozta tovább, hogy a pénzt a fejlett országok bankjai „minden mennyiségben” szállították a külső pénzügyi piacokról is ebbe a térségbe.

A 15.1. ábra szemléletesen mutatja, hogy mekkora üzletet lehetett lebonyolítani abból a pénzügyi illúzióból, hogy a görög euró ugyanaz, mint a német euró, de mégsem az.

Az euróövezet magországainak külső nettó pozíciója (követelés állománya vagy tartozás állománya külföld irányában az euró övezet GDP-je százalékában)

15.1. ábra: Az euróövezet magországainak külső nettó pozíciója (követelésállománya vagy tartozásállománya külföld irányában az euróövezet GDP-je százalékában)

Forrás: Huang, R.-Ratnovsky L (July 2010): *The dark side of wholesale funding*. IMF Working Paper, WP10/170

Az ábrán jól látható, hogy az euró magországi (Németország, Franciaország, Ausztria, Hollandia, Belgium) a nemzetközi pénzügyi központoktól felvett hiteleket tulajdonképpen az euró perifériaországaihoz közvetítették. Kihasználva a kamatkülönbözetből – olcsón felvett forrás és drágábban nyújtott hitel – realizálható óriási nyereséget. A magországi pénzügyi intézmények tehát tevékenyen részt vettek a többi ország eladósodásában. Az is látható az ábrából, hogy a magországi külső befektetési pozíciója az euró bevezetése utáni néhány évig még negatív volt, de később pozitív lett, tehát – miközben közrejátszott a déli országok eladósításában – saját külső kapcsolatait stabilizálta, sőt jelentősen javította.

Az eladósodás ráadásul a nagy országok bankjainak rendkívül kockázatos üzletvitele mellett ment végbe. A hosszú távra nyújtott hiteleiket jelentős mértékben rövid távú pénzügyi kölcsönökkel finanszírozták, és ehhez a nagy tömegű pénzmozgatáshoz nem volt megfelelő tőkefedezet sem (ezért túlzott kockázatot vállaltak). Ez rendkívüli állapotokat hozott létre a pénzügyi válság kirobbanásakor. 2008 októberében például horribilis összegben volt szükségük azonnali pénzre – 260 milliárd euró értékben – amikor éppenséggel befagyott a bankok közötti finanszírozás. Ez az érintett bankcsoport mérlegaktíváinak 43 százaléka volt! Ilyen kockázatos bankfinanszírozás szükségszerűen vezetett válsághoz. Ettől a bankok csak azért nem tarthattak, mert számolhattak bankmentő akciókkal.

Mindaddig a kamatalakulás egyensúlyhiányra gyakorolt hatását vizsgáltuk. Legalább ilyen hatást gyakorolt a különböző fejlettségű országokra ráhúzott egységes árfolyam is. Az ugyanis a fejletlenebb országok számára egy felértékelt eurót jelentett, a fejlett országok számára pedig egy leértékelt eurót. Ennek közvetlen hatása lett az, hogy a fejletlenebbeknek az import olcsó lett, a fejlettebbeknek pedig az export lett kifizetődőbb.

A fejletlenebb euróországok eladósodása tehát az euróövezet rendszerhibáját mutatja, azt, hogy az egységes pénz megakadályozta, hogy a fejletlenebb országok a valós gazdasági helyzetüknek megfelelő pénzügyi politikát (kamat- és árfolyam-politikát) folytassanak. Gazdaságuk fáradalmas felzárkóztatása helyett a külső pénzre alapozott mestersegesen olcsó eladósodást választották, annak súlyos következményeivel.

Ezek után feltesszük a kérdést, mennyiben teljesítette feladatát az Európai Központi Bank mint az euró stabilitásának őre?

15.4.3 Az Európai Központi Bank feladata és működésének kritikája

Az EKB az euróövezetben résztvevő (2015-től már 18) országok közös fizetési eszközének a központi bankja. Feladata – statútuma szerint – az euró stabilitásának védelme, az alacsonyan megállapított (2 százalék) inflációs cél elérése. Az euró válsága azt mutatja, hogy az inflációs cél teljesült, ezzel szemben az euró stabilitása felborult. Azaz a kettő nem ugyanazon összefüggést mutatja. Úgy vélték ugyanis, hogy egy pénz, amely nem inflálódik, az egyben stabil is. E kettős jelenség azonban az utóbbi időkben egymástól elvált. Az EKB olyannyira az infláció mérséklésének dogmáját követte, hogy még 2008 júliusában is legfőbb feladatának az infláció elleni védelmet tartotta, és emelte az EKB alapkamatát 5-ről 5,25 százalékra!

Az EKB nem tett intézkedéseket az eurótagországok külső strukturális egyensúlyhiányának gyors növekedése ellen. Csak akkor lépett fel, amikor az eladósodás, mint állami eladósodási válság kirobbant. Akkor is jelentős késlekedéssel és alulbecsülve a pénzügyi válság súlyát.

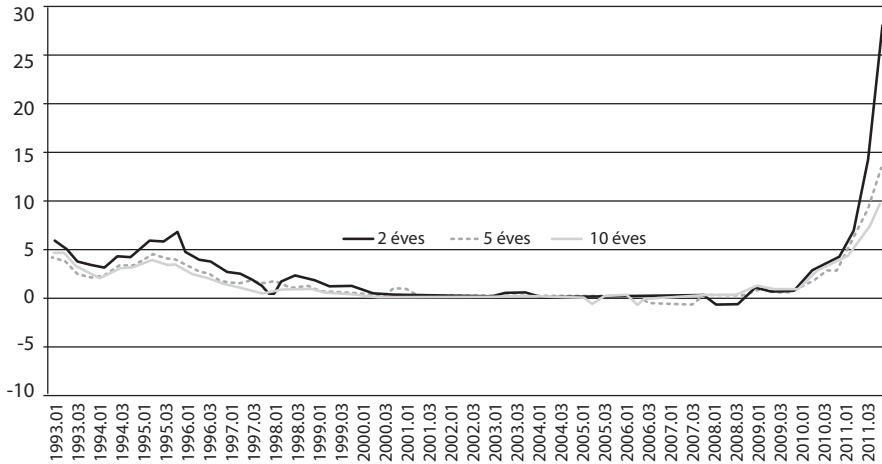
Az árnyékbankrendszer működésének következményei (mely átlagosan kevésbé volt súlyos, mint az USA-ban, de egyes országokban – például Írországbán, Luxemburgban, Nagy-Britanniában kritikus méretű volt) és a korábban említett carry trade tevékenység következtében a bankok szélsőségesen alultőkésítettek lettek. Más megfogalmazásban: inflálták a mérlegüket, 25-szörös tőkeáttételt értek el, vagyis egységnyi tőkével 25-szörös méretű üzletet képesek kötni. Kötelezettségeik fedezettsége így rendkívül alacsony. Bankok esetében a tőkeáttételt úgy számítják ki, hogy teljes kötelezettség- (adósság-) állományukat egybevetik bankba befektetett részvénytőkével, ami a kockázat fedezetétül szolgál.

Mindennek következménye az lett, hogy az euróövezeti bankok jelentős vagyonszervesítést szenvedtek el, piaci értékük a válság előttihez képest 60 százalékkal csökkent. Az alultőkésítettségüket pedig azáltal igyekeznek megoldani, hogy csökkentik hitelezési tevékenységüket. Mivel tőkéhez nehezen és drágán jutnak (különösen válságban), ezért a tőkemutatójukat azáltal javítják, hogy a számlálóban lévő hitelállományt és értékpapír-állományt csökkentik le. (Tehát ez az alapvető oka a magyarországi hitelezés visszaesésének is.)

15.4.4 Következtetés: konvergencia helyett divergencia

A pénzügyi szabályozás nem a kiegyenlítést szolgálta, hanem súlyos eladósodáshoz vezetett a fejletlenebb régióban, a fejlettebb régió bankjai pedig – felrúgva a pénzügyi fegyelmet és biztonsági követelményeket – inflációs hitelezést valósítottak meg (rövid távú pénzekkel hosszabb távú hitelezést). A pénzügyi jelzőrendszerek (indikátorok) az egyensúlyhiányt nem csökkentették, hanem annak növelésére ösztönöztek. A fejletlenebb övezetben a válság előtt a kamatoknak visszatartó erőt kellett volna közvetíteniük. Jelezve ezzel egyúttal azt is, hogy a hazai (például a görög vagy az olasz) euró gyengébb euró, mint a magországok eurója. Válság után pedig inkább viszonylag alacsonyabb kamattal lehetne ezeket az országokat szanálni. A magas kamatláb és az irreálisan magas kötvényhozam teljesíthetetlen, súlyos gazdasági töréseket okozhat [2].

Az országok tényleges divergenciáit jól szemlélteti a 15.2. ábra, amely azt mutatja, hogy mennyibe kerül a magországoknak az állam kölcsönének finanszírozása és mennyibe kerül az eladósodott euróövezeti országnak (Görögország, Olaszország, Írország, Portugália, Spanyolország, a GIIPS országok az ábrában). Az ábrában kimutatott 25 százalékpontos finanszírozási felárral hogyan várható el, hogy az említett országok felzárkózzanak? Erre nincs válasz, és amíg ez így van, addig az egységes pénzrendszer sem képes hatékonyan működni.

15.2. ábra: Államkötvényhozam-különbségek az euró magországi és a GIIPS (görög, olasz, ír, portugál, spanyol) országok között

15.5 Árfolyam és eladósodás – ha a fizetések kiegyenlítésének nincsenek sem piaci, sem állami rendszerei

A pénz nemzeti fizetési eszköz (az euró dollár alapú hibrid pénz, amely egy nemzetnek tételezi fel az Európai Uniót). A nemzeti pénz a határokon túl – kivételektől eltekintve – nem fizetési eszköz. Külföldi vásárlásnál ezért elsőként pénzt kell vásárolni. Ezt turistaként pontosan tudjuk, de import fogyasztási cikkek vásárlásakor ezzel a problémával nem szembesülünk. Úgy gondoljuk: forintban kifizettük a termék árát, akkor a fizetés lezárult. Az egyén részéről igen, de az ország részéről nem. Az importtal ugyanis a külföldi valuta (vagyis deviza) iránti keresletet támasztunk, és kérdés, az milyen viszonyban van a külföld forint (belső pénz) iránti keresletével. Egy külföld felé eladósodott ország számára bizonyára nem kedvező a termelés és a fogyasztás importigényességének növekedése. Ezt a folyamatot érzékeltetjük Magyarország importigényességének és Magyarország külső eladósodásának drámai növekedésével: Magyarországon a lakosság élelmiszer-fogyasztásában a rendszerváltás óta az import részaránya 7 százalékról 35 százalékra nőtt. Másik adat: Magyarország nettó külső adóssága 2001 és 2008 között 40 százalékkal nőtt. (Sajnálatos módon a többi közép-európai országban is jelentősen nőtt a nettó külső adósság.) Mindebből nyilvánvaló, hogy az importfogyasztás forintban történt kifizetésével nem rendeztük a fogyasztásunk devizaárát. Annak ára, mint az eladósodás ára jelenik meg, csak nem az egyén költségvetésében, hanem az ország adósságszolgálatában, azaz az éves szinten kifizetendő törlesztési teherben. Külföldi viszonylatban tehát a vásárlás aktusa két lépésből áll: pénzvásárlásból, majd például termék-vásárlásból. A pénz jellegéből következik, hogy a nemzetközi fizetésekben a nemzeti

pénzek csere tárgyát kell képezzék. A csere aránya az árfolyam, ami jelzi a pénz külső értékét, amennyibe az országnak a külső pénz kerül.

A hazai pénz és külföldi pénz cseréje egyfelől mutatja a hazai pénz külső értékét, értékelését, másfelől jelzi azt is, egyensúlyban van-e az ország külgazdasága. Az árfolyam változása jelzi az egyensúlyhiányt, azt, hogy az ország gazdasági teljesítőképességéhez képest túlzott a külföldi vásárlás. Azt az ország hazai teljesítménnyel kifizetni nem tudja. Külföld felé ugyanis a fizetés akkor történik meg, amikor a külföld teljesítményét hazai teljesítménnyel ellensúlyoztuk. A hitel, az eladósodás ezt eltakarja. Az eladósodás azt mutatja, hogy az ország fizetőképessége – adóssággal – meghaladta az ország teljesítőképességét. E két tényező elválasztását a jelenlegi globális pénzrendszer árfolyamrendszere is elősegíti. Az ország fizetőképességének növelését az árfolyamrendszer is erősítheti, de annak útja nagyon eltérő lehet.

A nagy felzárkózó országok – korábban Japán, azután Kína – azzal támogatta az ország külföldi versenyképességét, hogy valutájuk árfolyamát mesterségesen leértékelték. Ez jelentős mértékben növelte az ország termékeinek külföldi versenyképességét, ugyanis devizáért (külföldi pénzért) több jenhez vagy jüanhoz jutottak az exportra termelők. Az exportorientált gazdaságpolitikával növelték az ország fizetőképességét. Ezzel jelentős összegű devizatartalékokhoz jutott az ország. Ez forráskivonás volt az országból a külföld javára, de az ország teljesítőképessége nőtt, pénzügyi biztonsága pedig erős lett. Másik út az ország külföldi fizetőképességének növelésére a hitelfelvétel. Ez – ha nem növeli az ország teljesítőképességét – eladósodással jár. Az eladósodás azonban egyre több külföldi forrásbevonás kényszerével jár. Egyre több forráshoz úgy lehet jutni, hogy az ország magas árat fizet érte, magas kamatokat és egyéb kapcsolt költségeket vállal. A magas kamatok – ami a belső gazdaságra terhelődik – csökkentik az ország teljesítőképességét, tehát nő a szakadék az ország fizetőképessége és teljesítőképessége között. Hasonló hatást vált ki az is, hogy a magas kamatok miatt felértékelődik az ország pénze. Ez ugyanis csökkenti az ország exportját, tehát külföldi teljesítőképességét is. A magas eladósodás magas külföldi devizatartalékolást követel meg, ami úgyszintén csökkenti az ország teljesítőképességét.

A fentiekkel az árfolyam-alakulás, a kamatszint és az ország teljesítőképességének alakulása közötti összefüggést mutattuk ki. További összefüggés feltárására az ad lehetőséget, ha az árfolyam-alakulás fenti kapcsolatrendszerét a globálissá változott pénzügyi rendszer terepén vesszük szemügyre. Ahhoz ugyanis, hogy eladósodott ország pénze felértékelődjön, feltétel volt, hogy a kamatszintet az országban ne a piac, hanem egy piacon kívül működő központi bank állapítsa meg. Ez teszi lehetővé, hogy a kamat magasabb legyen egy országban, mint amekkora hozadéka a befektetéseknek lehet. A másik feltétel, hogy a nemzetközi pénzügyi kapcsolatokban a fizetések kiegyenlítésének piaci mechanizmusai is ki legyenek kapcsolva. Ugyanis ez teszi lehetővé, hogy a pénz árfolyama – piaci kereslet-kínálati viszonyai – szintén tartósan eltérjen az ország teljesítőképességétől. Tehát amíg a piaci mechanizmusokkal szabályozott aranypénzrendszerben az árfolyamok korlátozott – a pénz aranyra történő átváltása által korlátozott – ingadozása a pénz külső értékét nem engedte elszakadni a pénz belső értékétől, addig a mai dollárstandardrendszerben ilyen piaci szabályozás nincs.

A dollár aranyra történő átválthatóságának felszámolásakor a kulcsvaluta értékének definíciója is megszűnt. Ehhez társult az árfolyamok rögzítésének felszámolása is (1970-es években), aminek következtében a külső egyensúly piaci szabályozásának korábbi rendszere a jelenlegi globális pénzügyi rendszerben nem működik. Az árfolyamok változása így válhatott az egyensúlyhiány növelésének útjává, szemben a korábbi szerepével. (Erről lásd még a nemzetközi pénzrendszerek taglalásánál részletesebben kifejtett összefüggéseket.)

A határokon túli kölcsönös vételek és eladások működnek most úgy, mint korábban a bankok közötti fizetések és elszámolások. A banki identitású pénzeket kicserélik, azaz egymással szemben a kötelezettségeket elszámolják. Ennyiben a nemzetközi forgalomban is bankok közötti pénzcseré működik. Ahogyan a szabad pénzkibocsátás korában egy-egy bank és a hozzá tartozó fizetési kör pénze belső pénz volt, és a másik bank pénze külső pénz, úgy egy nemzet pénze belső pénz, a másik nemzet pénze külső pénz. A nemzeti pénzek keresletének és kínálatának egymással szemben – hasonlóan ahogy a bankok egymással szembeni kötelezettségeinek – ki kell egyenlítődniük, azaz – megfelelő szabályozás mellett – egyik állam sem halmozhat fel tartozásokat a másikkal szemben. A jelenlegi globális pénzügyi rendszer azonban nem a fizetések kiegyenlítését, hanem az eladósodást ösztönzi. Bankok között végbement a kiegyenlítés, mert bank állt szemben egy másik bankkal, a végső kiegyenlítést egymással szemben megkövetelték. Országok közötti pénzforgalomnak nincs erre specializált bankja. Nem egy bank tartozik egy másik banknak, hanem egy ország tartozik bankoknak. De az ország mögött erre nincs jelenleg intézmény. Sem a nemzeti bankok, sem a kormányok nem konkrét adósok külföld felé. Az adós az állampolgárok összessége, illetve azok, akik felé az adósságot – pénzügyi megszorításokkal – terhelik. Tehát jelentős intézményi hiányosság van a nemzetközi eladósodás mögött.

A devizák piacának kiegyenlítési útja aranystandardrendszerben a piaci mechanizmus volt. A nemzetközi kereskedelemben óriási lépést az jelentett, hogy kialakult az aranystandardrendszer. Ez a nemzeti pénzeket – megtartva azok nemzeti jellegét – közvetlenül egymásra cserélhetővé tette, a cserebeli megfelelési hiányosságok esetén belépett az arany, mint minden nemzetben elfogadott fizetési eszköz. A 19. század aranypénzrendszere – mint láttuk – így nemzetközi fizetési rendszer lett. Óriási teljesítménye ebben rejlett, illetve legalább ennyiben abban, hogy a pénzek úgy voltak nemzetközi fizetési eszközök, hogy a pénzteremtés és annak elfogadása, a pénzteremtés természeténél fogva, nemzeti jellegű maradt. Az aranypénzrendszer e kettős természete az tehát, hogy úgy nemzetközi pénzrendszer, hogy egyben nemzeti is: óriási lökést adott a nemzetközi kapcsolatok fejlődésének. Az aranypénzrendszerben a nemzeti pénzek egymásra történő cseréjének szilárdsága – az árfolyamok stabilitása – és ezáltal a nemzeti pénzek közötti átjárhatóság járult hozzá a nemzetközi kapcsolatok gyors fejlődéséhez.

A nemzetközi fizetések kiegyenlítésének másik útja lehet az állami szabályozás, amely a piaci mechanizmus egyenlegező feladatát láthatja el. Fontos példa e szempontból az Egyesült Államok példája, a szövetségi államok dollárpénze belső pénz, a másik szövetségi állam dollárpénze külső pénz. Ez azt jelenti, hogy a szövetségi államok szintjén egymással szemben fizetési mérleget vezetnek, és az egymással szembeni tartozást

ki kell egyenlíteni vagy hitellel fedezni kell. Az USA tehát létrehozta szövetségi állami szinten a fizetési mérlegek kiegyenlítésének kötelezettségét állami szabályozással. Ezzel szemben a mai globális pénzügyi rendszer a nemzetközi kiegyenlítés piaci mechanizmusainak felszámolását úgy vitte végbe, hogy az országok közötti fizetések kiegyenlítésének nincs helyette más rendszere. Az országok fizetési mérlege alakulásának nincs felelős intézménye. A következmény a nemzetközi pénzügyek súlyos egyensúlyhiánya, és az, hogy a devizaárfolyam mozgására épülő napi szintű spekuláció lett az üzleti világ legnagyobb és legjövödelmezőbb terepe – a világgazdasági egyensúly súlyos megbomlásának árán.

15.5.1 A pénz belső–külső értéke, az infláció

Aranypénzrendszerben így – az árfolyamrendszeren és a pénzek átválthatóságán keresztül – kifelé (külföld felé) nem lehetett tartósan eladósodni, hiszen ha az import jelentősen meghaladta az exportot, azaz a kölcsönös követelések nem egyenlítődték ki, akkor a kiegyenlítésnek aranyban meg kellett történnie, amit a piac kényszerített ki (olcsóbb volt átváltani a belső pénzt aranyra és azzal fizetni külföldön, mint drágán megvenni a külső pénzt a leértékelődött hazai pénzzel, ez volt az aranyautomatizmus).

A fizetések kiegyenlítődének automatizmusai egyben fékeztek a piacok kitágulását, hiszen nemzeti pénzzel csak a teljesítőképesség erejéig tudott eladósodni egy ország. Ezt változtatta meg a második világháború utáni két pénzrendszer. A nemzeti piacokat megnyitották, de úgy, hogy a határ nem a nemzeti teljesítőképesség volt, hanem a nemzeti fizetőképesség. Első ránézésre nincs kettő között nagy különbség, de ha felidézünk a görög válságot, akkor világosan látható, hogy az ország külső eladósodása jelentősen meghaladhatta a nemzeti teljesítőképességet.

A második világháború után kialakított dollárstandardrendszer éppen ezen változtatott. Az eladósodást és az adósságfinanszírozást tette a nemzetközi pénzügyi rendszer motorjává. Ehhez meg kellett szüntetni az árfolyamok stabilizálását és a globális dollárkibocsátás piaci ellenőrzését, illetve a pénzek konvertibilitásának nemzeti korlátait. (Itt jegyezzük meg, hogy a konvertibilitás nemzeti korlátja a nemzet külső teljesítőképessége.) Ez egyet jelentett azzal, hogy a nemzet fizetőképességét – eladósodását – el kellett és el lehetett választani egy nemzet teljesítőképességétől. A második világháború utáni globális pénzrendszerek tehát függetlenítették a nemzeti fizetőképességet a nemzeti teljesítőképességtől. Ezzel létrehozták az eladósodás, eladósítás öngerjesztő folyamatait. Elszakították a pénz belső értékét a pénz külső értékétől, az árfolyamot a nemzetközi tőkemozgástól tették függővé. A konvertibilitás elsősorban a nemzetközi tőkemozgás akadálytalanságát, az eladósodásra, az árfolyamváltozásra épülő üzletek korlátozás nélküli nemzetközi mozgását tették lehetővé, nem pedig a nemzeti teljesítőképesség felzárkóztatását.

A tőkemozgás szabadsága végképp megfosztotta a belső monetáris politikát a belső gazdaság és pénz védelmének lehetőségétől: a tőkét egy erős országnak be kell fogadnia, és a többletpénzt a hazai gazdasággal szemben sterilizálni kell. Tehát a külső pénzt ez az út a főútvonalra irányította, a hazai pénzt pedig alsóbbrendű útvonalakra. Ez volt

a helyzet az eladósodott országokban is: azok a többletpénznek azért adtak elsőbbséget, mert arra a hazai adósság finanszírozására elengedhetetlenül szükség volt. Ennek az inflációs és spekulációs pénzáramlásnak nyújtott tehát megfelelő terepet az árfolyamok úgynevezett felszabadtítása, és a spekulációs pénzáramlás előtti korlátok megszüntetése.

Mire maradt lehetősége a belső pénzre irányuló pénzpolicának? Arra, hogy a belső pénzkibocsátást hozzáigazítsa a nemzetközi tőkeáramláshoz, annak a belső pénzmennyiségre gyakorolt hatásához. Ezért a pénzpolicák először lemondott a rugalmas árfolyamok mellett is lehetséges árfolyam-szabályozásról, majd a pénzmennyiség szabályozásáról, azt ugyanis teljes konvertibilitás mellett a nemzetközi tőkeáramlás szabályozza. Mire maradt tehát lehetőség? A hazai pénz megdrágítására, arra, hogy szigorítsa a belső pénzellátást, vagyis deflációs politikára. A pénzérték védelme gyakorlatilag az inflációs nemzetközi tőkeáramlás mellett a szükségessé váló hazai deflációs politikát jelenti. Ez az összefüggés világosan megmutatkozik abban, hogy a reálgazdaság jóval nehezebben jut befektetési forráshoz, mint ahogy a pénzügyi vállalatok. Jövedelmezőségük alacsonyabb, a GDP-n belüli részarányuk is csökken a pénzügyi tevékenységgel szemben (Epstein, 2005).

A nemzeti pénz kamata (a pénzpolicák) egyre kevésbé a belső gazdaság finanszírozásának eszköze, mert az adósságszolgálatot kell biztosítsa (a kamatláb emelkedik, mert a külső pénzforrás beszerzését kell szolgálja). Ennek következtében létrejön az árfolyamrendszer piaci kudarc – az egyensúlyhiány ellenére felértékeli a pénzt, hamis információt szolgáltatva a belső pénz értékéről, a gazdaság megfizethető importképességéről. Mindennek következtében a külső fizetésekben a forrásbeszerzés árát nem a piac mozgatja, hanem a fizetési kényszer. A fizetési kényszer az egyensúlytól ellentétes reakciókat vált ki. A drágaság ugyanis nem csökkenti a drága külső pénz keresletét, hanem éppenséggel növeli: a drágább forrásból több kell ahhoz, hogy az adósságszolgálatot teljesítsék. Minél drágább (például kamatban, árfolyamban, elérhetőségben, kedvezővé tett tőkebehozattal.) a külső forrás, annál több belső forrást kell feláldozni a külső fizetési kötelezettségekre. Ennek a nem egyensúlyi alkalmazkodásnak külön irodalma van. (A nem egyensúlyi iskola külön ága foglalkozik azzal, hogy az áralkalmazkodást sokszor helyettesíti a mennyiségi alkalmazkodás, mint ahogy az a fenti példánkból is látható.)

A külső forrásvesztés következtében inflációs szakadék jön létre az összes jövedelem és az elkölthető jövedelem között. Az összes jövedelemnek az elkölthető jövedelemhez való hozzáigazítását végzi el piaci úton az infláció. Ennek az inflációnak a lefékezését szolgálja a nemzeti bankok deflációs – belső gazdaságot visszafogó – politikája. (Itt jegyezzük meg, hogy az Egyesült Államokban a FED feladata hármas: a pénzérték védelme, a növekedés serkentése, a foglalkoztatottság magas szintje. Azaz csak az a pénz stabil, amelyhez társul a növekedés, és csak az a növekedés stabil, amelyhez magas foglalkoztatottság társul.) Mindezek következtében a pénzpolicák az adósságszolgálat pénzellátásához igazítja kényszerűen a belső gazdaság finanszírozását: vagyis belső forráskivonással ellensúlyozza az adósságszolgálatra beszerzett külső pénztöbbletet.

A pénzpolicák a pénz külső értékétől elszakított belső érték védelmével táplálja a pénz konvertibilitásának illúzióját: azt, hogy a külső forrás könnyen és olcsón beszerez-

hető. Ez a pénzillúzió ad magyarázatot a tömeges devizahitel-felvételhez, ahhoz, hogy azok vették tömegesen a devizahitelt, akiknek bevétele forintban van. A közember hogyan láthatta, hogy szakadék van a pénz belső és külső értéke között? A pénz belső és külső értékének jelentős elszakadásáról ugyanis nem volt, nem lehetett történelmi tapasztalatuk. Ez teljesen új jelenség, a mai globális pénzrendszer új terméke. Ráadásul a két érték eltéréseiből eredő kockázatot a lakosságra lehetett hárítani. Ezzel nem csupán egy aránytalan kockázatmegosztás jött létre a hitelesek és a bankok között. Ennél sokkal súlyosabb az, hogy az ország devizafinanszírozásának terhét is a lakosságra hárították azok az országos szervek, melyek felelősek a külső finanszírozás biztonságáért, vagyis azért, hogy mindig elegendő deviza álljon az ország rendelkezésére a lejárt tartozások kifizetésére (Surányi, 2014). A lakosság ugyanis deviza beszerzéshez nyújtott finanszírozási forrást azzal, hogy annak kockázatát is egyoldalúan ráterhelték.

15.6 A monetáris és fiskális politika kapcsolata

Ahhoz, hogy megértsük, miről is szól a fiskális politika, néhány kérdés tisztázását előre kell bocsátanunk. Egy ország gazdaságának a következő nagy – sajátos gazdálkodást folytató – egységei vannak: családgazdaságok (statisztikai nevük háztartások, de véleményünk szerint a családnak van háztartása és nem a háztartásnak családja), vállalatok (ide értve a pénzügyi vállalatokat is), államháztartás és külföld. Ezen háztartások jövedelemtermelésével és a közöttük végbementő jövedelemáramlással jön létre a végső jövedelem, mely a hazai fogyasztás és beruházás, illetve az adósságszolgálat forrása.

15.6.1 Fiskális politika új feladatokkal: befektetés az emberi életpályába

A fiskális politikát leginkább a pénzügyi egyensúlyra gyakorolt hatása szerint szokták vizsgálni, amit azonosítanak az államháztartás adósságának alakulásával. A pénzügyi egyensúlyra gyakorolt hatás azonban ennél jóval összetettebb. A sok szempont közül e helyütt két fontos területre térünk ki: az egyik az államháztartás gyökeresen megváltozott funkciója, a másik azzal függ össze, hogy a nemzetközi pénzügyi rendszer is gyökeresen megváltozott, és annak állandósult egyensúlyhiánya súlyos egyensúlyi feladatokat hárított és hárít az államháztartásra.

Az államháztartás megváltozott funkcióiból egyet emelünk ki: az emberi életpálya finanszírozásában betöltött jelentős feladatokat: a gyermeknevelésben, az időskorúak ellátásában, az oktatásban és az egészségügyben. Ezek azok a súlyos tételek, amelyek kiteszik az államháztartási kiadások zömét. Az életpálya-kiadásokhoz képest egyötödnyi súlyt képez a biztonsági hálóként működő szociális kiadás, amely élethelyzet nem az életpálya adottságaiból következő helyzeteket orvosolja. A születés vagy az idősödés életpálya-esemény, de mondjuk egy baleset miatti keresésképtelenség nem az életciklus velejárója. Az életpálya költségeinek fedezete a produktív korban megtermelt jövedelem. Életpálya finanszírozás modelljét Augusztinovics Mária állította fel, melynek ragyogó összefoglalását egy cikkben írta meg (Augusztinovics, 1987).

Az életpálya-finanszírozása – a modern közgazdaságtan szerint – beruházás. Így például szoros összefüggés van egy ország GDP-je és a lakosság iskolázottsága között. A humán területek, mint befektetések jelennek meg a korszerű vállalatvezetésben is. A vállalatok szigorúan elemzik a munkaerő-állományukat. A munkaerő felvételkor pontosan azok a minőségek kerülnek előtérbe, amelyek létrehozatalában a család mellett az állam jelentős részt vállal.

A fiskális politikával kapcsolatosan – a humán vagyon és a természeti vagyon fokozott elismertsége ellenére – az általános nézet, hogy az államháztartás nem befektető, hanem újraelosztó. Ennek a szemléletnek a tarthatatlanságát példázza az, hogy amint az államháztartás fenti területeibe belép a magánvállalati szféra, azonnal gazdasági tevékenységként vesszük azt számba a GDP-ben is. Az állam infrastrukturális befektetéseivel (közlekedés, energetika) pedig alig kell bizonygatni, hogy azok kivételesen nagy jelentőségű gazdasági befektetések, bár nem profitorientáltak. Azért volt szükség e helyütt az államháztartás befektetési funkcióira fényt deríteni, mert az államháztartás pénzügyi rendszere nem befektetési szemléletben épül fel, hanem újraelosztási szemléletben.

Az államháztartás részesül ugyanis a magasabb iskolázottság eredményeiből, például magasabb adóbevétellel, de ezeket az eredményeket nem hasonlítja a befektetésekhez. Ezt megtehetné, de a mai rendszerben nem teszi meg. Hasonlóan: a gyermeknevelés költségeinek az eredménye nem a szülőknél van számon tartva, hanem a vállalatoknál, ahol a munkaerővel saját szempontjaik szerint gazdálkodnak. Tehát a vállalati gazdálkodásban a vállalatnál jelentkező költségeket és eredményeket közvetlenül egymásra vetítik. Ezek tehát eltérő gazdálkodási formák eltérő befektetési elvárásokkal. A családgazdaságok, az állam, a civil kapcsolatokra épülő gazdaságban a szolgáltatás és ellenszolgáltatás rendszerét közösségi normák és azok intézményrendszerei közvetítik, és nem a piaci cseregazdaság.

Az államháztartás súlyát a jövedelem újraelosztásában és az emberi életpálya finanszírozásában egy számítással mutatjuk be, magyarországi jövedelmi adatok alapján. A számok és az állami újraelosztást érzékeltető ábra világosan mutatja, hogy az államháztartás az emberei életpálya finanszírozásának – egy reciprok rendszerű újraelosztó kapcsolaton keresztül – alapvető jelentőségű intézménye. E példánkban az államot nem tekintjük befektetőnek, csupán azt nézzük, az állam által szerzett forrásoknak mi a forrása, és azt mire használja. Nem a teljes államháztartási költségvetést fogja át a bemutatott rendszer, de annak közel háromnegyedét. Példánkban szerepel a reprodukív család, két szülő két gyermekkel, szerepel a vállalati szféra annyiban, hogy a szülők dolgoznak, a vállalati szférától keresethez jutnak, és szerepel az államháztartás. Két magyar felnőtt életpálya-keresetét, annak újraelosztását a következő számok mutatják be (Giday–Szegő, 2013):

A szülők életpálya-jövedelme (2010-re vetítve):

1. Pénzbeli jövedelem (másfél kereső, átlag kereset):	105 millió forint
2. Háztartási (családi) munka értéke:	95 millió forint
3. Az államnak átadott jövedelem:	118 millió forint
4. Megtermelt jövedelem mindösszesen ($4=1+2+3$):	318 millió forint
5. Az államháztartástól visszaosztott jövedelem:	67 millió forint
6. Felhasznált jövedelem $6=1+2+5$:	267 millió forint

A szülők hazavitt pénzjөvedelme tehát a teljes életpályán mintegy 105 millió forint, ezzel szemben az államháztartásba átutalt pénzük 118 millió forint, a fogyasztásra kivetett adókkal is számolva. Az államtól visszaosztott jövedelem: gyermeknevelésre, nyugdíjra, egészségügyre, szociális kiadásokra mintegy 67 millió forint. Az államnak átadott jövedelem ugyan meghaladja a szülők hazavitt jөvedelmét, de az államtól visszajuttatott jөvedelem mintegy 60 százaléka az életpályát finanszírozza. E példánkban nem számoltunk a lakosság által igénybe vett és közvetlenül nem vagy csak részben finanszírozott infrastruktúrákról, mint például közlekedés, közbiztonság és egyéb fontos állami szolgáltatásról. Az államháztartás, a lakosság, a vállalat kapcsolata példánkban önfenntartó, a szülők keresete – ha szűkösen is – két gyermek felnevelésére finanszírozást ad, továbbá finanszírozza a szülők nyugdíjas éveit is a magyarországi átlag nyugdíjak mértékében. Szintén finanszírozza az életpálya egészségügyi ellátását, nem alacsony szinten. Alacsony foglalkoztatottság mellett ez az egyensúly felborul. A foglalkoztatottság szintje tehát az államháztartás egyensúlyának alapvető kérdése. A humán kérdésekkel foglalkozó közgazdasági irodalom éppen ezért az emberi életpálya finanszírozását befektetésnek tartja, aminek ugyanúgy eredménye, hozadéka van, mint a vállalati befektetéseknek.

Ezzel szemben a monetáris politika mind a mai napig az államháztartásra, mint nem produktív szférára tekint, amely gazdaságon kívüli eszközökkel jut forráshoz, és gazdaságon kívüli célokra használja fel. Tehát, leegyszerűsítve, annyival kevesebb forrás jut a gazdaságnak, amennyivel több forrást az államháztartás felhasznál, különösen ha bevételei meghaladják kiadásait. Ez az állítás azon a piaci dogmán alapul, hogy egyedül a piaci racionalitás biztosít hatékony gazdaságot, a korrupció az állam sajátja (és elfeledkezünk például a legutóbbi idők hatalmas pénzügyi korrupciós botrányairól).

Az állam a nemzet pénzének létrehozója és annak végső garanciája.

Véleményünk szerint mind a mai napig – bár a bankok a pénzteremtés funkcióját átvették – a pénz definiálása állami, nemzeti funkció, az nem a központi bankok kompetenciája. Az állam gyakorlatilag a nemzeti pénz definiálásának és értéke megállapításának szuverén hatalmi intézménye (más kérdés, hogy a pénzteremtés jogáról lemondott a központi bank javára). Az állam a pénz védelmét ellátni képes – mint a bankválságban bizonyította – fizetőképes intézmény, lakossági adóztatási fedezettel.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az állami pénzkibocsátás – a pénzkibocsátás évezrednyi történetében – fedezett pénz volt. A fedezetet pedig az állam adóketési joga biztosította. A modern pénzgazdaság banki pénzkibocsátásának fedezettsége ennél bonyolultabb kérdés, de az bizonyos, hogy a banki pénzkibocsátás elsőrendű fedezete az államköt-

vény. Ehhez képest a magánszféra kötvényei, értékpapírai a banki pénzkibocsátásnak gyengébb fedezetei. (A FED a jelenlegi válságban azért is vásárolt a korábbihoz képest jelentős mennyiségű állampapírt, hogy azzal átvegye a bankoktól a másodrendű értékpapírokat, és a bankszférát elsőrendű, jó fedezettséget biztosító állampapírral lássa el. Vagyis megfelelő fedezetet biztosítson a banki pénzkibocsátáshoz).

Monetáris politikai megközelítésben az államháztartás eladósodása azért veszélyes, mert inflációt okoz, hozzájárul a külső eladósodáshoz, erőforrásokat von el a vállalati szférától. Ez így részizágóság. A kérdés ennél összetettebb. Nem csupán az államháztartási pénzteremtés alapul adósságon, hanem a banki pénzteremtésnek is ez a lényege. A pénz a bankok rövid lejáratú adóssága. Korábbiakban a hitelpénznél hangsúlyoztuk, a pénz fedezettsége a jövőre vonatkozó befektetések sikerességén múlik. Miért nem lehet így értékelni az államadósság által teremtett többlet pénzt? Hiszen az államháztartás is befektet. Ahogy a vállalatoknak is van költségvetésük, miért ne lehetne az államháztartásnak is a befektetéseire irányuló költségvetése? Például miért ne lehetne demográfiai költségvetést készíteni?

Továbbá: a banki pénzkibocsátás csakúgy lehet inflációs, mint az állami. Itt csak egy számmal jellemezzük a jelen banki pénzkibocsátás inflációs voltát: a nagy amerikai bankok aktíváinak – hiteleinek és értékpapírjainak – feléről kiderült a válság során, hogy azok „záloggal” terheltek, tehát valós értékük messze nem azonos a feltüntetett értékkel. A pénz fedezettsége így meglehetősen kérdőjelesé vált. Mindez mutatja, nem önmagában az állam adósságállománya az, ami infláció felé vezet, hanem az adósságállomány elszakadása a teljesítménytől (mint ahogy a banki inflációs pénzkibocsátásnál eleve ez a helyzet). Az államháztartás adóssága annyiban inflációs, amennyiben az adósságállomány nem befektetésként hat, hanem ellenkezőleg: szűkíti az ország belső erőforrásait. Az ország költségvetésének eladósodása pedig egyik jele annak, hogy az országból történő jövedelemkivonás bújtatott formát ölt. Nem tudni erről a külső veszteségről, Arany János Toldijának szavaival élve: Ki tudja, hol áll meg, s kit hogyan talál meg? A veszteségek leosztása részben megszorításokkal, részben azonban inflációval történik, részben – és ez új út – a teherviselést korábban áthárítani képes nagy befektetők külön adójával. Az eladósodottságból kivezető út – a történelem számtalan példát mutat erre – az adósok és hitelezők közötti kiengesztelés, a veszteségek szabályozott formában történő leírása. Erre figyelmeztet számos neves közgazdász, akik a válságból való kiláboláshoz elengedhetetlennek tartanának egy szanálási programot, azaz adósságrendezést.

Bizonyosan inflációs az állami eladósodás, ha például választási befolyásolásra alakul ki, és nem egy hosszabb távú befektetés – jól kalkulált – velejárója. Az állami pénzteremtés mögött – amíg működött – gazdasági fedezet volt. Ez volt a helyzet a pénzkibocsátás mintegy ezeréves történetében. Az csak a pénztörténelem rövid szakasza, amelyben az államtól a központi bank átvette a pénzkibocsátás jogát. Az állam ezután – rendkívül korlátozott módon – csak az államháztartás hiányával tud kvázi majdnem pénzt kibocsátani. (Az állami költségvetés hiányának pénzként történő funkcionálását számos központi banki szabály akadályozza meg.) Ennél sokkal kedvezőbb lenne, ha az állam – szabályozott módon – visszanyerné pénzkibocsátási jogát a társadalom jóléte

érdekében. A jó bank egyenlő jó gazdaság érdekében ugyanis jelenleg is történik állami pénzkibocsátás a bankmentő állami akciókban az USA-ban csakúgy, mint az EU-ban. Miért ne történhetne állami pénzkibocsátás egy fordított összefüggésben: a jó gazdaság egyenlő jó bank értékrendszer visszaállítása érdekében?! [4]

A fiskális politika és a pénzügyi rendszer viszonyának sajátos összefonódottságát láthatjuk a következőkben. Az állam adóssága a pénzkibocsátás szempontjából – a bankrendszer számára – még mindig a legjobb adósság. Az állam adókivetési joga gyakorlatilag magas szinten garantálja az állam adósságának visszafizetését. Ezt bizonyítja, hogy az állam adóssága elsődendő adósságként van nyilvántartva a bankrendszerben, amelyben az értékpapírokat kockázat szerint kell értékelni. A mostani bankválság éppen azzal függ össze, hogy a banki pénzteremtéshez nem volt elégséges jó fedezetül szolgáló állami kötvény (állami adósságról szóló értékpapír), ezért egyre nagyobb mértékűt öltött a magán értékpapír-teremtés. A probléma ott keletkezett a válság előtt, hogy sok ilyen értékpapírról kiderült, hogy elsődendűnek voltak minősítve, miközben rendkívül kockázatosak voltak. Ezt a bankárok tudták, ezért a bankválság is úgy tört ki, hogy a bankárok egymással szembeni bizalma omlott össze.

Míg a bankszféra – különösen az árnyék-bankrendszeren keresztül – eléri, hogy hosszú távú hiteleit rövid távú kölcsönökkel finanszírozza, és jövőbeli pénzekre építi a jelenbeli pénzmozgásokat, addig az államháztartásnak erre a többnyire inflációs pénzkibocsátásra eleve nincs módja. A befektetést, mint jövőbeli pénzt nem tudja a jelenben finanszírozásra felhasználni. Csak múltbeli pénzzel tud – késleltetéssel – jövőbeli hozammal kecsegtető befektetéseket indítani. Ez a rendszer eleve megszorító rendszer, az államháztartási költségvetési befektetéseket szigorúan korlátozza. Ezt az összefüggést figyelembe véve lehetne az államháztartási hiányt, mint inflációs keresletet értékelni.

15.6.2 Külső eladósodás és államháztartás

Az államháztartás finanszírozása nem csupán befektetéseinek fenti rendje miatt deflációs, azaz fékező hatású, hanem a nemzetközi pénzügyi kapcsolatok államháztartási terhei miatt is. A külső eladósodás miatt két út van egy ország előtt, vagy a pénze külső értékének leértékelése (árfolyam-leértékelés), vagy a pénz belső leértékelése (Giday–Szegő, 2013). Mivel a pénz külső és belső értéke hosszabb távon szükségszerűen egymáshoz igazodik, a külső leértékelés időben késleltetve, belső inflációhoz, azaz az inflációval szemben érzékeny jövedelmek csökkenéséhez vezet. A belső leértékelés lényege, hogy az állam úgynevezett kiigazító politikával csökkenti a jövedelem kiáramlást. Tehát az inflációs jövedelemmegvonás kerülő útjával szemben egy közvetlen jövedelemmegvonási utat lehet választani. A következményt tekintve mindkét út azonos eredményre vezet: a pénz belső értékének csökkenéséhez, a jövedelmek leértékeléséhez (a kiigazításnak ezt a közvetlenebb útját szorgalmazza általában az IMF és az Európai Unió is.) Ez az úgynevezett költségvetésre és a bérikiáramlásra vonatkozó megszorítások politikája. Ha csökkennek a költségvetési kiadások (ami a lakosság reáljövedelmének csökkenését jelenti, és infrastrukturális környezetének romlását), továbbá a bérikiáramlást is fékezik, akkor az elkölthető jövedelmek szintjét az állami kiigazító politika állítja be.

A pénz külső értéke feletti őrködést a Magyar Nemzeti Bankra vonatkozó banktörvény egészen 2001-ig tartalmazta: az MNB feladata volt a pénz külső és belső értékének védelme. A banktörvény 2001-es változata már csak a forint belső értékének védelmét tartalmazza. Ez azt jelentette, hogy az árfolyam-politika viteléből az MNB kivonult. Úgy azonban, hogy ezt a feladatot az állam sem vehette át, vagy vette át, mivel ez egy olyan területe a pénzügyeknek, amelyre nincs intézmény. Az ország külső pénzügyi kapcsolatairól az MNB statisztikát vezet ugyan, de nem bankja a külső kapcsolatoknak. A külső adósság a nemzet adóssága, de a fizetési mérleg szabályozására a jelen felállásban a kormánynak kompetenciája nincs.

A 2001-es jegybanktörvény tehát egy súlyos szabályozási hiátust teremtett. Ennek a jegybanktörvénynek – és a törvény által keletkezett hiátusnak – lett nagyrészt a következménye a lakosság devizaeladósodása. A devizahitelezés megfelelő útra terelése ugyanis devizapolitikai döntést igényelt volna, de arra Magyarországon akkor sem volt, és jelenleg sincs kompetenciával bíró intézmény. Magyarországon az intézményrendszer nemhogy fékezte volna a devizaeladósodást, hanem még ösztönözte is. Ösztönözte a rendkívül magas kamatszint, ami mellett sem a vállalkozóknak, sem a lakosoknak nem volt elérhető a hitel. A magas kamatszint deflációs hatására válaszul robbant be a devizahitel, aminek a kamata kifizethető volt. Az árfolyamváltozás okozta kockázatról megfelelő információt az arra feljogosított intézmények nem nyújtottak. Sőt, a forint éveken keresztül történő mesterséges és erőszakos felértékelésével azt a látszatot keltették, hogy a forint árfolyama stabil, ingadozása nem lesz jelentős.

Magyarországon a fő probléma nem az államháztartás eladósodása, hanem a külső eladósodás. A külső eladósodásban pedig a főszerepet a magánszféra, a magángazdaság és a lakosság külső eladósodása játszotta.

Összegezve a monetáris és fiskális politika kapcsolatát, egy amerikai szerző véleményét idézzük, aki azt hangsúlyozva, hogy a válság idején az államra mutogatni téves útja a válság megoldásának. A válság eredete a bankrendszerben van. Gorton (2014) szerint teljesen tévesen tartják a kormányokat a válság okozójának. A válság végső oka ugyanis abban van, hogy a piacgazdaság pénze olyan magánpénz, amely létrejöttében, működésében a kockázat magas. A magánpénz ugyanis magánadósság, amely nem lehet kockázatmentes.

A mostani válság megoldásában az államra hasonló feladatok hárulnak a kockázat szabályozásában, mint a nagy világgazdasági válság után. A nagy világgazdasági válság arról tanúskodik, hogy az állam képes történelmi jelentőségű szabályozással a válságokat megakadályozni. Egyik ilyen – a bankrendszer kockázatát lényegesen csökkentő – szabályozás megtiltotta a hagyományos bankoknak a beruházási tevékenységet (ezt a törvényt helyezték hatályon kívül az USA-ban az 1990-es években, ami nagymértékben hozzájárult a válság kialakulásához). Másik történelmi léptékű állami beavatkozás (szabályozás) a banktevékenységbe az volt, hogy kötelező betétbiztosítást vezettek be. Ezt a törvényt akkoriban – a ma is divatos moral hazard elvre hivatkozva – mindenki élesen bírálta, kivéve az amerikai lakosokat, írja ugyanott Gorton.

A fenti idézet is azt bizonyítja: a monetáris és költségvetési intézmények megfelelő együttműködése szükséges ahhoz, hogy a pénzügyi rendszer stabilan működjék. A koc-

kázatos értékpapírokra alapozó tömeges pénzteremtést csak állami szabályozással lehet mederbe terelni. Ez az a pont, ahol az állami szabályozásnak hasonló horderejű lépést kell tennie a jövőben, mint amilyenre képes volt a nagy világgazdasági válság után. Erre azért is szükség van, mert a külső eladósodás terhe az államra hárul: a monetáris intézmények az állammal végeztetik el azt a feladatot, hogy a belső fogyasztást – állami kiigazításokkal – hozzáigazítsák a külső adósságszolgálati terhekhez. A pénzügyi világ számára ezért fontos, hogy a válságért a felelősséget az államokra hárítsa. A felelősség kérdésétől függetlenül is bizonyos, a válság súlyos terheinek elosztásában alapvető szerepe lesz az érdekérvényesítők erejének, a veszteségelosztás nyílt és burkolt útjainak kivédésében és a megfelelő helyzetfelismerés alapján a pozíciók javításában. Ez feltételezi, hogy egy ország monetáris és államháztartási intézményei együttműködjenek. Mint ahogy a cseh jegybank elnöke nyilatkozta: a cseh infláció alacsony szintjét e két intézmény nagyon jó együttműködésével érték el.

A súlyos pénzügyi válság is azt húzza alá, hogy új alapokra kell helyezni a monetáris intézmények és az államok kapcsolatát. A pénzügyi hálózatosodás olyan kockázatokat rejt magában, amely kockázatok kezelésében az államra – a pénzügyi hatóságokon túl is – súlyos felelősség hárul: már azért is, mert a válságban rá háruló súlyos összegekért felelősség terheli.

Összefoglalás

A hitelpénz nemzeti pénz, a nemzet adóssága, ezért a hitelpénzzel történő fizetés nem végleges fizetés nemzetközi viszonylatban sem. Mindaddig, amíg külföldiek egy nemzet pénzét tartják (kulcsvaluta esetében tartalékolják), addig hitelt nyújtanak a pénzt kibocsátó országnak (például az Egyesült Államoknak). A nemzetközi pénzrendszerek a nemzetközi pénzforgalmat szabályozzák: azt, hogyan történik az országok egymással szembeni követeléseinek és tartozásainak kiegyenlítése. A fizetőképességet – arany-pénzrendszerben – az ország teljesítőképessége korlátozta. Egyensúlyhiány esetén a kiegyenlítés (klíringelés) arannyal automatikusan megtörtént. Az arany kiiktatásával ez az automatizmus megszűnt, ezáltal a fizetőképesség elválhat az ország teljesítőképességétől, fizetési mérlege tartósan deficitese lehet. Ez jellemzi a kulcsvalutára épülő deviza- (dollár-) standardrendszert. A nemzeti piacokra való bejutást nem korlátozza egy ország fizetőképessége. Ezzel azonban a fizetőképesség és a teljesítőképesség különbsége megnőtt, hiszen a finanszírozás költsége egyre több nemzeti forrást emészt fel. A kulcsvalutára épülő fizetési rendszerben az árfolyamrendszer és a nemzeti pénzek – a nemzeti teljesítőképességtől elszakított – átválthatósága növeli a nemzetközi fizetések kiegyensúlyozatlanságát. Ez a probléma élesen jelentkezik az euróövezeten belül is, amit jelez az euró válsága. Az eladósodáson keresztül a nemzetközi fizetési forgalom inflációs pénztöbbletet teremt, amelyre óriási nemzetközi pénzspekuláció épül. Ebben a rendszerben az országok belső finanszírozását a külső finanszírozás kötelezettsége determinálja. Krónikus egyensúlyhiány esetén a piac nem az egyensúly irányában, hanem az örvénylő eladósodás irányában működik. A válság ebből a mozgásból fakad.

Jegyzetek

- [1] A jelenkori pénzválság szerves következménye az aranydeviza-standardrendszer bukásához vezető útnak és a nemzetközi pénzügyi rendszer súlyos szabályozási hiátusainak. Lásd erről Szegő Sz., 1969.
- [2] Az euróövezetben kialakult egyensúlyhiány mechanizmusát mutatta be a Cseh Központi Bank elnöke egy euróválsággal foglalkozó megbeszélésen. Egy kitűnő ábrán mutatta ki a kamatalakulás eltérését az egyensúlytól. P. Bofinger, a német parlament gazdasági tanácsadója még drámaibban fogalmazott: „Vészhelyzet van, az Európai Központi Banknak korlátoznia kellene az államkötvények hozamát... Különben a pénzügyi rendszer összeomolhat.” <http://www.bloomberg.com/news/2011-11-15/germany-s-bofinger-calls-on-ecb-to-set-limits-for-yields.html>
- [3] Az állami pénzkibocsátásról beszélni hazánkban „ördögtől való” gondolatnak tűnik. Hadd emlékeztessünk ezért a már idézett Yellen, a FED új elnökének a FED honlapjára kitett hitvallására, arra, hogy az intézmény teljes tevékenységét az amerikai emberek jóllétének és a nemzet üdvének kell szentelni. Ennek a feladatnak az ellátására, de elhibázására is a Központi Banknak nagy ereje van. Az állam erőit miért zárjuk ki ebből?
- [4] Lényegét tekintve – közvetett módon – a mai rendszerben is van állami pénzkibocsátás azáltal, hogy a rendszer az állam ezen jogát banki pénzkibocsátási joggá transzformálja, még hozzá úgy, hogy az államkötvényeket a bankok pénzkibocsátásukhoz elsőrendű fedezetként használhatják. Az államkötvény tehát a bankok likviditásának, fizetőképességének elsőrendű támaszának a bankrendszer pénzteremtő erejévé válik. A pénzügyi válság során szerzett tapasztalatok egyébként világosan mutatják, hogy a válság súlyosságát, illetve a kilábolás sikerességét jelentős mértékben befolyásolta az, hogy milyen volt a kapcsolat az illető ország állama és a központi bankja között. A csehek viszonylagos sikereit térségünkben több elemzés a két szektor közötti jó együttműködéssel magyarázza.

Ellenőrző kérdések

1. Miért nem alakult ki tartós nemzetközi egyensúlyhiány az aranypénzrendszerben?
2. Hogyan nyitotta meg a nemzeti piacokat a kulcsvalutára épülő dollárstandard rendszer? Ez hogyan vezetett jelentős gazdasági fejlődéshez, de egyben súlyos eladósodási válsághoz is?
3. Milyen viták előzték meg az egységes pénz bevezetését az Európai Unióban? Az euró bevezetése hogyan hatott az országok, térségek közötti konvergenciára?
4. Miért gondolták, hogy az árfolyamok szabad – nem szabályozott – mozgásának bevezetésével a nemzetközi fizetések kiegyenlítésének piaci mechanizmusa fog érvényesülni? Miért nem ezt történt a valóságban?

5. Mit jelent az, hogy a jelenlegi nemzetközi pénzügyi rendszer elszakította az országok teljesítőképességétől a fizetőképességét? Ez hogyan hat az országok belső monetáris politikájára?

Felhasznált irodalom

- AUGUSZTINOVICS, M.: *Ki mit fizet*. Közgazdasági Szemle, 1987/5.
- BOGÁR, L.: *Globális örvénylések*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2012.
- EPSTEIN, G. A.: *Financialization and the World Economy*. Edward Elgard, Cheltenham, 2005.
- GIDAY, A., SZEGŐ, SZ.: *Talán még nem késő. Népesedési költségvetést*. In: *Válságok természetrajza. Kiutak és alternatívák*. Szerk.: SZRETYKÓ, Gy. Comenius Kiadó, Pécs, 2013.
- GIDAY, A. – SZEGŐ, SZ.: *A forint külső vagy belső leértékelése – nincs harmadik út*. Polgári Szemle, 2013/1-2.
- GORTON, G.: *Misunderstanding Financial Crises*. FT Alphaville. 2012. Financial Times interjú a szerző azonos címmel megjelent könyve alapján <http://ftalphaville.ft.com/2012/10/25/1223861/misunderstanding-financial-crises-a-qa-with-gary-gorton/>
- HALE, G., OBSFELD, M.: *The Euro and the Geography of International Debt Flows*. Fed Reserve Bank of San Francisco Working Paper 2014-10.
- LŐRINCSE, I. H.: *Robert Mundell, avagy egy „nonkonformista” közgazdász Nobel-díja*. Közgazdasági Szemle, 1999/12.
- MUNDELL, R. A.: *A Theory of Optimum Currency Areas*. American Economic Review, 51. szám, 1961.
- STIGLITZ, J.: *A globalizáció visszasságai*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003.
- SURÁNYI, Gy.: *Ütköző Róna Péterrel és Surányi Györggyel*. Kossuth Rádió, 2014. június 12.
- SZEGŐ, SZ.: *Arany Pénz Hatalom*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969.
- TEHERNEVA, P. R.: *Chartalism and the tax driven approach to Money*. In: *A Handbook of Alternative Monetary Economics*. ED SAWYER, M., EDWARD E. Northampton, 2009.

16. FEJEZET

HUTKAI ZSUZSANNA

Az EU mint globális szereplő – EU döntési mechanizmusok, fejlődési irányok és azok hatásai a nemzetállamok társadalmi-gazdasági döntési lehetőségeire

Magyarország tíz éve, 2004-ben csatlakozott az Európai Unióhoz, és már amennyiben csak ezt az időtávot vesszük is alapul, egyértelmű, hogy számos problémával kellett és kell szembenéznie mind az EU-nak, mind a tagállamainak, amelyre a 2008-as válság még inkább rámutatott.

A megoldásokat a megfelelő szabályozás támogathatja, tekintettel a szabályozott területekre és a szabályozás mélységére is. A fejezet bemutatja, hogy az Unió milyen területeken végez ilyen szabályozást és hogyan hat ki ez a tagállamok, és ezen keresztül az emberek hétköznapi életére is. Van-e lehetőség, és amennyiben van, akkor a tagállamok milyen eszközzel és módon érvényesíthetik saját és állampolgáraik érdekeit?

A fejezet ennek megfelelően ismerteti az uniós döntéshozatal folyamatát és a főbb szabályozott területeket, az azokra vonatkozó uniós célkitűzéseket. Természetesen lehet és kell is vitatni ezen célkitűzéseket, azok területeit és a szabályozás fokát, illetve azt is, hogy az egyes célkitűzések vajon kinek az érdekeit szolgálják és kiét nem. Van olyan célkitűzés, mint például a szegénység elleni küzdelem, vagy a járványok és egészséget fenyegető kockázatok megelőzése, amely nagy bizonyossággal mindenki számára fontosak, de vannak hasonlóan kiemelt kérdések is, mint például a munkaerő mobilitásának, a munkaerő szabad áramlásának területe, ahol már korántsem jellemző a tagállamok közti teljes egyetértés.

Ami elsősre eszünkbe juthat az Európai Unióról, hogy az egységes belső piacával a 28 tagországa számára és a világ szemében is kereskedelmi nagyhatalom. A más országokba irányuló uniós export és az EU-ba érkező import a világkereskedelem 20%-át teszi ki, fokozatosan átvéve, majd megelőzve ezzel az Amerikai Egyesült Államokat és Kínát is. Azonban azt is ki kell emelni, hogy az uniós tagországok összkereskedelmük kétharmadát egymással bonyolítják le. Az is figyelemre méltó tény, hogy 2012-ben, hasonlóan az előző évekhez, évtizedhez az unión belüli exportból három ország, Németország, Franciaország és Hollandia 45%-kal részesedik, amelyek közül is kiemelkedik Németország, amelynek a részesedése 20% felett van. Magyarország exportból való részesedése kismértékű növekedést mutat: 2004-ben 1,8%, 2012-ben pedig 2,2%-os volt hazánk

részesedése. Az EU-n belüli importból szintén Németország részesedik a legnagyobb részben, amelyet Franciaország és Nagy-Britannia követ; Magyarország vonatkozásában ezen a területen is kismértékű növekedést mutatnak az adatok: 2004-ben 1,5%-os importrészesedés 2012-re 1,9%-ra növekedett. Ahogy arra a fejezet is rávilágít, az első gondolat ellenére a kereskedelem csak egyike az Unió lényegét meghatározó számos szakpolitikának.

16.1 Az Európai Unió döntéshozatala

Az Európai Unió célja a tagállamok integrációjának előmozdítása és a közös piac létrehozása, amely a négy alapszabadságra, tehát az áruk, a személyek, a tőke és a szolgáltatások szabad mozgására, valamint a gazdaságpolitikák közelítésére, összehangolására épül. A csatlakozással az uniós intézményeknek lesz jogosultságuk arra, hogy a tagállamokban közvetlenül alkalmazandó és a nemzeti joggal szemben elsőbbséget élvező jogszabályokat fogadjanak el. Ezek a jogszabályok nemcsak a tagállamok számára biztosítanak jogokat, írnak elő köteleességeket, hanem közvetlenül az Unió területén élő polgároknak és az ott működő vállalkozásoknak is. Az uniós jogszabályok részei lesznek, beépülnek a tagállamok nemzeti jogrendszerébe, végrehajtásukért és alkalmazásukért a tagállamok felelnek. Az Európai Unióról szóló szerződés alapján az Unió hatásköreinek elhatárolására a hatáskör-átruházás szolgál, amely a szubszidiaritás és az arányosság elve mentén, azoknak megfelelően lehetséges. A szubszidiaritás elve alapján azokon a területeken, amelyek nem tartoznak a kizárólagos hatáskörébe, az Unió csak akkor és annyiban jár el, amennyiben a tervezett intézkedés a tagállami, vagy alacsonyabb szint helyett az Unió szintjén jobban megvalósítható. Az Unió kizárólag a tagállamok által a szerződésekben ráruházott hatáskörök határainak keretén belül járhat el, minden olyan, amelyet a szerződések nem ruháztak át az Unióra, a tagállamoknál marad, azaz csak a tagállamok szabályozzák ezeket a területeket. Az uniós intézmények a szerződések értelmében jogszabályokat fogadhatnak el, de ha egy szakpolitikai területre egy szerződés sem utal, akkor a Bizottság azon a területen nem tehet javaslatot jogszabályra. Az Unió jogalkotása tehát kizárólag a tagállamok által elfogadott, nagyon pontosan meghatározott területeken, mértékben és alapelvek mentén történhet; ezek a fejezetben ismertetésre kerülnek. Az Európai Unióról szóló szerződés I. cím, 4. cikk, 2. bekezdése alapján az Unió tiszteletben tartja a tagállamoknak a szerződések előtti egyenlőségét, nemzeti identitását, amely elválaszthatatlan része azok alapvető politikai és alkotmányos berendezkedésének, ideértve a regionális és helyi önkormányzatokat is. Az Unió tiszteletben tartja az alapvető állami funkciókat, köztük az állam területi integritásának biztosítását, a közrend fenntartását és a nemzeti biztonság védelmét, amely az egyes tagállamok kizárólagos feladata marad.

Az Unió intézményeinek meghatározott célja az Unió értékeinek érvényesítése, célkitűzéseinek és érdekeinek előmozdítása, az Unió politikai és intézkedései egységességének, eredményességének és folyamatosságának a biztosítása. Az Unió intézményei közé tartozik az Európai Parlament, az Európai Tanács, a Tanács, az Európai Bizottság,

az Európai Unió Bírósága, az Európai Központi Bank és a Számvevőszék. Az egyes intézmények a szerződésben rájuk ruházott hatáskörök mentén, meghatározott eljárások, feltételek és célok szerint járnak el. Az Európai Parlamentet, a Tanácsot és a Bizottságot a Gazdasági és Szociális Bizottság és a Régiók Bizottsága segíti tanácsadói minőségben.

A Tanáccsal közösen az Európai Parlament látja el a jogalkotási és költségvetési feladatokat, és meghatározott feltételek szerint politikai ellenőrzési és konzultatív feladatokat is ellát.

Az Európai Tanács határozza meg az Unió általános politikai irányait és prioritásait, azonban nem lát el jogalkotási feladatot. Az Európai Tanács a tagállamok állam-, illetve kormányfőiből, valamint saját elnökéből és a Bizottság elnökéből áll.

A Parlamenttel közösen a Tanács látja el a jogalkotási és költségvetési feladatokat, illetve meghatározott feltételek szerint politika meghatározási és koordinatív feladatokat lát el. A tagállamok miniszteri szintű képviselői alkotják a Tanácsot; ezek a képviselők a saját tagállamuk, kormányuk nevében vállalhatnak kötelezettséget és szavazhatnak.

A Bizottság az Unió általános érdekeit szem előtt tartva, annak érdekében kezdeményez és gondoskodik a szerződések, valamint az intézmények által a szerződések alapján elfogadott intézkedéseknek az alkalmazásáról. Feladatainak ellátása során a Bizottság teljes mértékben független. A Bizottság elnökét az Európai Parlament választja meg. Az Európai Unió Bíróságának ellenőrzése mellett felügyeli az unió jog alkalmazását. Végrehajtja a költségvetést és irányítja a programokat, indítványt tesz az Unió tevékenységének éves és többéves programjára, valamint meghatározott feltételekkel koordinatív, végrehajtó és igazgatási feladatokat is ellát. A közös kül- és biztonságpolitika, a Szerződések által meghatározott más esetek kivételével ellátja az Unió külső képviseletét. Amennyiben a szerződések másként nem rendelkeznek, az Unió jogalkotási aktusait kizárólag a Bizottság javaslata alapján lehet elfogadni.

Az Európai Unió Bírósága, amely tagállamonként egy-egy bíróból áll, biztosítja a jog tiszteletben tartását a szerződések értelmezése és alkalmazása során.

16.1.1 Jogszabályok az Európai Unióban

Az Európai Unió jogszabályi hierarchiájának csúcsán az elsődleges jog, azaz a szerződések, valamint az általános elvek állnak, amelyekkel a 2009. december 1-jétől hatályba lépő Lisszaboni Szerződés óta azonos rangú az Alapjogi Charta is. Alattuk helyezkednek el az Unió által kötött nemzetközi megállapodások. Ezt követi a származtatott vagy másodlagos jog, amely csak akkor érvényes, ha összhangban van a hierarchiában felette álló jogszabályokkal.

Az elsődleges jog az alapító szerződésekből, tehát az Európai Unióról szóló szerződésből és az Európai Unió működéséről szóló szerződésből származik. Ezekben van lefektetve az Unió és a tagállamok közötti hatáskörmegosztás és az európai intézmények jogköre is. Az elsődleges jogba tartoznak továbbá a módosító szerződések, az alapító szerződésekhez és a módosító szerződésekhez csatolt jegyzőkönyvek, valamint az Európai Unió tagállamainak csatlakozási szerződésai.

A szerződés az uniós tagállamok között létrejött megállapodás, amely meghatározza az uniós célkitűzéseket, az uniós intézményekre vonatkozó szabályokat, a döntéshozatal módját, valamint az Európai Unió és a tagállamai közötti viszonyt. A szerződéseket minden uniós tagállamnak, önkéntesen és demokratikus módon jóvá kell hagynia.

Az Európai Unió a nemzetközi jog alanya, ennélfogva saját hatáskörén belül harmadik államokkal vagy nemzetközi szervezetekkel külső megállapodásokat köthet, melyek az Unió intézményeire és a tagállamokra nézve kötelezőek. Ezek a megállapodások az uniós jogrend részét képezik.

A másodlagos joghoz tartozik az Európai Unió működéséről szóló szerződés 288. cikke alapján a rendelet, az irányelv, a határozat, a vélemények és az ajánlások. A különféle típusú jogi aktusok, az azokon keresztül megfogalmazott egyes célkitűzések valamennyi uniós országra alkalmazandóak, mások csak néhányra.

A *rendelet* egy kötelező jogalkotási aktus, az Európai Unió minden tagállamában általános hatályú, teljes egészében, minden elemében kötelező jogi aktus, hatálya egyetemleges. A rendelet közvetlenül alkalmazandó jogszabály, a nemzeti hatóságok közbenjárása nélkül valamennyi tagállamban azonnal jogerőre emelkedik. A nemzeti törvényekkel egyenértékű jogszabály. Rendeletet vagy a Bizottság, vagy a Tanács és a Parlament közösen bocsáthat ki.

Az *irányelv* olyan jogalkotási aktus, amely valamennyi uniós ország számára kötelezően elérendő célkitűzést ír elő, így a nemzeti jogszabályok harmonizálására szolgál. A döntéshozatal módját az országok határozzák meg, a végrehajtására szolgáló jogszabályok megalkotása az egyes tagállamok feladata, a nemzeti jogalkotóknak a saját jogszabályait az irányelv célkitűzéseivel kell igazítaniuk. Ez lehetővé teszi a nemzeti körülmények figyelembevételét is. Az irányelvek megállapítanak egy végső határidőt, hogy meddig kell a bennük foglalt célkitűzéseket a nemzeti jogba átültetni. Az irányelv címzettje lehet egy vagy több, vagy az összes uniós tagállam.

A *határozat* csak a meghatározott címzettet, mint egy uniós tagállamot vagy egy adott vállalatot kötelez, és közvetlenül kell alkalmazni. Így a határozatokkal az uniós intézmények konkrét ügyekről hoznak döntéseket. A határozat egyedi jellegű, ez különbözteti meg a rendelettől, ami minden elemében kötelező erejű. A határozat minden címzettjét külön meg kell jelölni. Határozatot a Tanács, esetenként az Európai Parlammal közösen és a Bizottság fogadhat el.

Az *ajánlás és a vélemény* nem kötelező, azonban lehetővé teszik az intézmények számára, hogy álláspontjukat közölhessék anélkül, hogy címzettjeire bármilyen jogi kötelezettséget rónának.

A *kiegészítő jogról* van szó abban az esetben, amikor a Bíróság ítélkezési gyakorlatában a nemzetközi jogot forrásként használja, hivatkozik rá, amikor visszautal az írott jogra, a szokásokra és a gyakorlatra. Az általános jogelvek a Bíróság ítélkezési gyakorlata által kialakított íratlan források, amelyekkel a Bíróságnak lehetősége van arra, hogy különböző olyan területeken is szabályokat alakítson ki, amelyekről nem szólnak a szerződések.

16.1.2 A jogalkotás folyamata

Ahhoz, hogy a nemzeti érdekeket érvényesíthessük, tisztában kell lennünk a jogalkotás folyamatával.

Az uniós intézmények jogalkotási és végrehajtási eljárások, költségvetési eljárások, kinevezési eljárások és kvázi alkotmányos eljárások során hoznak nemzetek feletti, kötelező érvényű döntéseket. Az Európai Unióban az általános szabály szerint *rendes jogalkotási eljárásban* hoz döntést. Ennek értelmében az Európai Parlament a Tanáccsal együtt hagyja jóvá az uniós jogszabályokat. A Lisszaboni Szerződés kibővítette a rendes jogalkotási eljárás alá eső szakpolitikai területek körét: jelenleg 85 meghatározott szakpolitikai terület tartozik ez alá, amelyek lefedik az Unió hatáskörének nagy részét. A fejezetben áttekintést kapunk a legfontosabb területek célkitűzéseiről. Az Európai Parlament nagyobb hatáskört kapott, hogy megakadályozhassa a javaslatok elfogadását, ha nem ért egyet a Tanáccsal.

Az Európai Bizottság saját kezdeményezésére, más uniós intézmények, illetve országok kérésére, polgári kezdeményezésre készíti el a jogalkotási javaslatot. Az Európai Unióról szóló szerződés II. cím 11. cikk (4) bekezdése alapján legalább egymillió uniós polgár, akik egyben a tagállamok egy jelentős számának állampolgárai, kezdeményezheti, hogy az Európai Bizottság hatáskörén belül terjesszen elő javaslatot, amikor a polgárok megítélése szerint a szerződések végrehajtásához uniós jogi aktus elfogadására van szükség. A Bizottság a javaslatokat megelőzően értékeli azok gazdasági, társadalmi és környezeti hatásait. Gyakran alkalmazzák a nyilvános konzultáció eszközt is, amely keretében a Bizottság biztosítani kívánja, hogy a jogalkotási javaslatok megfeleljenek a legfontosabb érdekelt felek elvárásainak, igényeinek. Az uniós jogszabályok szövegezését és végrehajtását a Bizottság végzi. A végleges javaslatot egyszerre juttatják el az Európai Parlamenthez, a Tanácshoz és a nemzeti parlamentekhez, valamint egyes esetekben az Európai Gazdasági és Szociális Bizottsághoz és a Régiók Bizottságához.

A tagállami parlamentek hivatalos fenntartással élhetnek, amennyiben úgy vélik, hogy az adott kérdést, területet célszerűbb nemzeti, mint uniós szinten kezelni. Ez azt jelenti, hogy a tagállamok nemzeti parlamentjei a szubszidiaritás és az arányosság elve alapján nyolc hét alatt készíthetik el indoklással ellátott véleményüket, amennyiben úgy vélik, hogy a jogszabálytervezet nem áll összhangban ezen elvekkel. Amennyiben a nemzeti parlamentek legalább egyharmada úgy dönt, hogy nincs meg ez az összhang, akkor a tervezetet felül kell vizsgálni, ez az úgynevezett „sárga lap”. Az egyharmados korlát egynegyedre csökken például az igazságügyi együttműködés büntetőügyekben és rendőrségi együttműködés jogalkotási javaslattervezetek esetén. A sárga lapos felülvizsgálatot követően a felülvizsgálatot végző intézmény, amely általában a Bizottság, fenntarthatja, módosíthatja vagy visszavonhatja a jogszabályjavaslatot. A rendes jogalkotási eljárás során, amennyiben a nemzeti parlamentek egyszerű többsége úgy dönt, hogy a jogalkotási javaslattervezet nem felel meg a szubszidiaritás elvének, a tervezetet a Bizottságnak kell felülvizsgálnia, ezt nevezik „narancssárga lap”-nak. A felülvizsgálat lezárultával a Bizottság dönthet arról, hogy fenntartja, módosítja vagy visszavonja a javaslatot. Amennyiben a Bizottság megtartja a javaslatot, akkor az álláspontját meg

kell indokolnia. Ezt követően az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak az első olvasat lezárása előtt döntenie kell, hogy a javaslat összeegyeztethető-e a szubszidiaritás elvével. Ha a Parlament képviselőinek egyszerű többségével és a Tanács tagjainak 55%-os többségével úgy dönt, hogy a javaslat nincs összhangban a szubszidiaritás elvével, a javaslatot elvetik.

Az *első olvasat* esetén a Parlament egyszerű többséggel dönt az elfogadásról. A Tanács első olvasat esetén minősített többséggel dönt, kivéve azokban az esetekben, ahol egyhangú szavazás szükséges, mint például a szociális biztonság és a büntetőügyekben folytatott rendőrségi és igazságügyi együttműködés területeken.

Amennyiben a Tanács és a Parlament nem jut egyetértésre a módosításokat illetően, *második olvasatra* kerül sor. A Parlamentben történő második olvasat során, miután a Parlament megkapja a Tanács álláspontját, három hónap alatt kell határozatot hoznia, amellyel jóváhagyhatja a Tanács által módosított javaslatot vagy nem hoz határozatot; így a Tanács által módosított jogszabály mindkét esetben elfogadott lesz. Arra is sor kerülhet, hogy a képviselők abszolút többségével elutasításra kerül a Tanács álláspontja, így a jogszabályt nem fogadják el és az eljárás befejeződik. A *harmadik lehetőség*, hogy abszolút többséggel elfogadják a Tanács módosításait, amelyeket ezt követően megküldenek a Bizottsághoz és a Tanácshoz véleményezésre.

A Tanácsban történő második olvasat esetén, amennyiben a Tanács a Parlament módosításairól minősített többséggel, illetve a Bizottságtól elutasító véleményt kapó módosításokról egyhangúlag szavazva jóváhagyja a Parlament módosításait, a jogszabály elfogadottnak minősül, különben össze kell hívni az Egyeztető Bizottságot. Ez a bizottság, a Tanács és a Parlament azonos számú képviselőjéből áll, munkájukat a Bizottság támogatja. A közös álláspont, közös szövegtervezet elkészítését követően az eljárás befejeződik, és a jogszabályt nem fogadják el, amennyiben nincs megegyezés. Amennyiben sikerül az álláspontokat egyeztetni, azaz a bizottság a Tanács tagjai vagy képviselőik minősített többségével és az Európai Parlamentet képviselő tagok többségével jóváhagyja a közös szövegtervezetet, akkor a közös szövegtervezet jóváhagyás céljából a Tanács és a Parlament elé kerül. Ezt követően kerülhet sor az eljárás lezárására a *harmadik olvasatban*, amikor a Tanácsnak és a Parlamentnek jóvá kell hagynia a közös szövegtervezet a Tanácsnak minősített többséggel, a Parlamentnek a leadott szavazatok többségével.

A *konzultációs eljárás* azt jelenti, hogy a Tanácsnak a döntése előtt figyelembe kell vennie a Parlament, illetve szükség esetén a Gazdasági és Szociális Bizottság és a Régiók Bizottsága véleményét is, mivel a konzultáció hiányában a jogi aktus nem lesz jogszerű, így azt a Bíróság megsemmisítheti. Ez igaz arra az esetre is, ha a Tanács érdemi módosítást javasol, ilyenkor ismét konzultálnia kell a Parlamenttel.

A Lisszaboni Szerződés hatályba lépése után az *egyetértési eljárást* kell alkalmazni bizonyos esetekben, mint például a többéves pénzügyi keret, a megkülönböztetés elleni küzdelem, az Unióban való tagság, vagy az Unióból való kilépés szabályozása területén. A Parlament egyetértésére van szükség a társulási megállapodásokhoz, az Uniónak az emberi jogok európai egyezményéhez való csatlakozásához, a külön intézményi keretet

létrehozó megállapodásokhoz, a jelentős költségvetési hatásokkal járó megállapodásokhoz és a rendes jogalkotási eljárás hatálya alá eső területeken kötött megállapodásokhoz.

A kinevezési eljárások több területre vonatkoznak: így a Parlament választja meg a Bizottság elnökét, az Európai Tanács nevezi ki az Unió külügyi és biztonságpolitikai főképviselőjét, a Tanács nevezi ki Számvevőszék tagjait és a Régiók Bizottsága és a Gazdasági és Szociális Bizottság tagjait, és a Parlament megválasztja az európai ombudsmant.

Az Unió jogi személyiség, így *nemzetközi megállapodásokat* is köthet, azonban a Lisszaboni Szerződés alapján az Európai Parlament egyetértése szükséges a közös kereskedelempolitika területén kötött megállapodások esetében, illetve minden olyan terület esetében, amelynek szakpolitikája az Unióban a rendes jogalkotási eljárás alá tartozna. A társulási és csatlakozási megállapodások kivételével a Tanács minősített többséggel határoz az olyan megállapodások esetében, amelyek sérthetik az Unió kulturális és nyelvi sokféleségét, vagy ahol a belső jogszabályok elfogadásához egyhangúságra lenne szükség.

Kvázi alkotmányos eljárások vonatkoznak az Unió saját források rendszerére, a közvetlen és általános választójog útján zajló parlamenti választásokra, az Európai Parlament tagjaira vagy a Bíróság alapokmányáról szóló jegyzőkönyv módosítására.

A kormányközi döntéshozatali eljárások vonatkoznak a közös kül- és biztonságpolitika területére, továbbá egyéb más területekre, mint a megerősített együttműködésre, egyes kinevezésekre, szerződések felülvizsgálatára. A megerősített együttműködésről az Európai Unióról szóló szerződés 20. cikke rendelkezik: a megerősített együttműködést a tagállamok szervezik meg, amellyel a résztvevő államok mélyebb együttműködést alakíthatnak ki, mint amelyet az adott szakpolitikában a szerződések eredetileg meghatároznak. Ezek az együttműködések minden uniós szakpolitika esetében kialakíthatók, kivéve, ahol az Unió kizárólagos hatáskörrel rendelkezik. A megerősített együttműködés keretében elfogadott jogi aktusok csak az abban részt vevő tagállamokat kötelezik, azonban a lehetőség nyitott marad a többi tagállam számára is, tehát lehetséges az együttműködéshez utólag is csatlakozni.

Ebbe a csoportba tartozik továbbá a szerződések módosítására irányuló eljárás, a csatlakozási eljárás, az Unió értékeit súlyosan és tartósan megsértő tagállammal szembeni szankcionáló eljárás, a megerősített együttműködési eljárás, a külügyi határozatokra vonatkozó eljárások, a pénzügyi válságkezelés és a kinevezések egy köre – így nevezik ki az Európai Központi Bank elnökét, alelnökét és Igazgatóságának további négy tagját, valamint az Európai Unió Bíróságának és a Törvényszék bíráit és főtanácsnokait. Az ilyen típusú eljárásokban a kormányközi együttműködés és a tagállamok nagyobb szerepet kapnak. Az államadósság-válság megerősítette az ilyen döntéshozatali mechanizmusokat, különösen a nehéz pénzügyi helyzetben lévő tagállamoknak szóló mentőcsomagok esetében.

A költségvetési eljárásban fokozatosan növekszik a Parlament szerepe és a Lisszaboni Szerződés óta a Parlament ugyanolyan súllyal vesz részt az uniós költségvetés egészének elfogadásában, mint a Tanács.

16.2 Szabályozott területek, fejlődési irányok és hatások

Miután képet kaptunk arról, hogy hogyan zajlik a döntéshozatal, amellyel meghatározzák a tagállamok és az állampolgárok, vállalkozások helyzetét, a következőkben áttekintjük, hogy milyen területekhez kapcsolódik ez a beavatkozás elsősorban.

Az Európai Unió működéséről szóló szerződés és az Európai Unióról szóló szerződés alkotják az Unió alapját képező szerződéseket, amelyek azonos jogi kötőerővel bíró szerződések. Az Európai Unió működéséről szóló szerződés szabályozza az Unió működését, valamint megállapítja az Unió hatásköreinek területeit, terjedelmét, elhatárolását és a hatáskörök gyakorlásának részletes szabályait.

Amennyiben egy adott, meghatározott területen a Szerződések *kizárólagos hatáskört* ruháznak az Unióra, akkor azon a területen csak és kizárólag az Unió alkothat és fogadhat el kötelező erejű jogi aktust, a tagállamok csak akkor és abban az esetben, ha az Unió erre felhatalmazza, vagy ha annak célja az Unió által elfogadott jogi aktusok végrehajtása.

Az Unió kizárólagos hatáskörrel rendelkezik a vámunióra, a belső piac működéséhez szükséges versenyszabályok megállapítására, a monetáris politika meghatározására azon tagállamok esetében, ahol a hivatalos pénznem az euró, a tengeri biológiai erőforrások megőrzésére a közös halászati politika keretében és a közös kereskedelempolitika területeken, nemzetközi megállapodás megkötésére, amennyiben megkötését valamely uniós jogalkotási aktus írja elő, vagy az hatásköreinek belső gyakorlásához szükséges, illetve amennyiben az a közös szabályokat érintheti, vagy azok alkalmazási körét megváltoztathatja.

Az Unió hatáskörrel rendelkezik a tagállamok intézkedéseit támogató, összehangoló vagy kiegészítő intézkedések végrehajtására. Ezek az intézkedések európai szinten a következő területekre terjednek ki: az emberi egészség védelme és javítása, ipar, kultúra, idegenforgalom, oktatás, szakképzés, ifjúság és sport, polgári védelem, igazgatási együttműködés.

A tagállamokkal megosztott hatáskör esetében mind az Unió, mind pedig a tagállamok alkothatnak és elfogadhatnak kötelező erejű jogi aktusokat. A tagállamok e hatáskörüket csak olyan mértékben gyakorolhatják, amilyen mértékben az Unió hatáskörét nem gyakorolta. A tagállamok olyan mértékben gyakorolhatják újra a hatáskörüket, amilyen mértékben az Unió úgy határozott, hogy lemond hatásköreinek gyakorlásáról.

Az Unió a tagállamokkal megosztott hatáskörrel rendelkezik azokban az esetekben, ahol a Szerződések olyan hatáskört ruháznak rá, amely nem tartozik a kizárólagos hatáskör, valamint intézkedéseit támogató, összehangoló vagy kiegészítő intézkedések végrehajtására vonatkozó területekhez. Az Unió és a tagállamok között megosztott hatáskör a belső piac, a szociálpolitika, a gazdasági, társadalmi és területi kohézió, a mezőgazdaság és halászat, kivéve a tengeri biológiai erőforrások megőrzését, a környezetvédelem, a fogyasztóvédelem, a közlekedés, a transzeurópai hálózatok, az energiaügy, a szabadságon, a biztonságon és a jog érvényesülésén alapuló térség, a közegészségügyben jelentkező közös biztonsági kockázatok területeket érinti.

Az Unió hatáskörrel rendelkezik egyes intézkedések megtételére úgy, hogy a hatáskör gyakorlása nem akadályozhatja meg a tagállamokat saját hatásköreik gyakorlásában:

- A kutatás, a technológiafejlesztés és az űrkutatás területén, különösen programok kidolgozására és megvalósítására, és
- a fejlesztési együttműködés és a humanitárius segítségnyújtás területén, valamint közös politika folytatására.

Az Unió rendelkezik hatáskörrel a közös kül- és biztonságpolitika meghatározására és végrehajtására, egy közös védelempolitika fokozatos kialakítására. Az Európai Unió működéséről szóló szerződés I. cím, 5. cikke rendelkezik arról, hogy a tagállamok az Unión belül összehangolják gazdaságpolitikájukat. Ennek érdekében a Tanács intézkedéseket, átfogó iránymutatásokat fogad el, de azon tagállamokra, amelyeknek az euró a pénzneme, külön rendelkezések vonatkoznak. Az Unió intézkedéseket hoz a tagállamok foglalkoztatáspolitikájának, kezdeményezéseket tehet a szociálpolitikai terület összehangolásának érdekében.

A tagállamok intézkedéseit támogató, összehangoló vagy kiegészítő intézkedések végrehajtására vonatkozóan a következő területek érintettek: az emberi egészség védelme és javítása, ipar, kultúra, idegenforgalom, oktatás, szakképzés, ifjúság és sport, polgári védelem és igazgatási együttműködés.

Azt láthatjuk, hogy szinte nincs a mindennapi életünknek olyan területe, amelyre valamilyen formában ne lenne hatással az uniós szabályozás. Az ágazati politikák közé tartozik például a közlekedés, amely az Unió egyik legkiemelkedőbb szakpolitikai területe. A vonatkozó rendelkezéseket az Európai Unió működéséről szóló szerződés VI. cím, *Közlekedés* tartalmazza, középpontjában a tagállamok közötti határok megszüntetése, a belső piac kiterjesztése, a fenntartható fejlődés biztosítása, a közlekedési hálózatok kiterjesztése áll. Ehhez a területhez kapcsolódnak az utasok jogai, a közúti fuvarozásban a jogszabályok harmonizációja, a forgalmi és biztonsági előírások, a vasúti szállítás, a légi közlekedés területén a piaci hozzáférés biztosítása, a polgári légi közlekedés védelme, az egységes európai égbolt, a tengeri szállítás és közlekedés szabályai is. Ez a szakpolitikai terület vonatkozik a különféle közlekedési módok összehangolt és egyidejű fejlesztésére, a szárazföldi, vízi és légi közlekedési módok legkedvezőbb kombinációjának alkalmazására. Az integráció előrehaladtával egyre nagyobb figyelmet kapnak a transzeurópai hálózatok a közlekedési, távközlési és energiaipari ágazatokban (Európai Unió működéséről szóló szerződés, harmadik rész, XVI. cím: *Transzeurópai hálózatok*). Az energia a gazdaság alapkövét jelenti, ennél fogva kiemelt szerepet kap az EU-ban is. Természetesen az energiakérdés nem csupán gazdasági kérdés, több területet is érint, úgy, mint az éghajlatváltozást, az importtól való függőség vagy az energiaforrások kimerülésének csökkentését. Az Unió energiapolitikájának céljai a következők: a belső energiapiac működésének, az Unión belüli energiaellátás biztonságának biztosítása, az energiahatékonyság és az energiatakarékosság, az új és megújuló energiaforrások kifejlesztésének ösztönzése, az energiahálózatok összekapcsolásának előmozdítása, továbbá a nukleáris energia kérdésköre is ehhez a területhez kapcsolódik (Európai Unió működéséről szóló szerződés, harmadik rész, XXI. cím, 194. cikk).

A környezet és annak védelme az 1970-es évek elejétől fogva került előtérbe. Az európai környezetpolitika (Európai Unió működéséről szóló szerződés harmadik rész, XX. cím: *Környezet*) egyrészt konkrét környezeti problémákhoz kapcsolódó intézkedések, másrészt az Unió további szakpolitikáiba ágyazott intézkedésekkel kívánja biztosítani a fenntartható fejlődést. Az Unió környezetpolitikája hozzá kíván járulni a következő célkitűzések eléréséhez: a környezet minőségének megőrzése, védelme és javítása; az emberi egészség védelme; a természeti erőforrások körültekintő és ésszerű hasznosítása; a regionális vagy világméretű környezeti problémák leküzdése, az éghajlatváltozás elleni küzdelem. A szakpolitika további területei közé tartozik a biológiai sokféleség, természet- és talajvédelem, a vízvédelem és vízgazdálkodás, a levegő- és zajszennyezés, a természeti erőforrások és a hulladék, a fenntartható fogyasztás és termelés, valamint a vegyi anyagok szabályozásának köre. A mezőgazdaság és halászat területére vonatkozóan az Európai Unió működéséről szóló szerződés harmadik részének III. címe tartalmaz szabályozást. A közös agrárpolitika az integráció elejétől kezdve meghatározó terület volt, amelynek egyik alapvető feladata az volt, hogy megfelelően biztosítsa a lakosság étel- és táplálék-ellátását, helyreállítsák a második világháborúban károkat szenvedett mezőgazdaság, az étel- és táplálék-termelés szerkezetét és növeljék a termelés mennyiségét. A mezőgazdaság a foglalkoztatásban is meghatározó szerepet játszott. Ezek alapján tehát a mezőgazdaság az egyik legjelentősebb szakpolitikai terület lett, akár a szabályozását, akár az uniós költségvetésből való részesedését vesszük alapul. Hosszú évtizedekig a mezőgazdasági terület finanszírozására irányult az uniós költségvetés több mint fele, amely napjainkra ugyan csökkent, azonban még mindig központi szerepet játszik az átfogó szabályozásának köszönhetően az étel- és táplálék-minőség, a környezetvédelem és a kereskedelem terén jelentkező új kihívások kezelésében. Az agrárpolitika – a teljesség igénye nélkül – kiterjed a mezőgazdaság finanszírozására, a vidékfejlesztésre, a közvetlen támogatásokra, a strukturális műveletekre, a verseny, információk és statisztika gyűjtésére és szolgáltatására, a termékpiaci étel- és táplálék-termékek és a környezeti szabályozásra. A halászati politika kiterjed a halászati erőforrások megőrzésére, az állomány túlhaláztatás elleni védelmére, a halászati tevékenységek ellenőrzésére, a halászati strukturális támogatásokra, a termelői szervezetek és a halászati termékek közös piacának szervezésére, a nemzetközi halászati kapcsolatok kezelésére, az európai akvakultúrára, valamint az integrált tengerpolitikára. A regionális, kohéziós politika (Európai Unió működéséről szóló szerződés, harmadik rész XVIII. cím: *Gazdasági, társadalmi és területi kohézió*) célja az Unió régiói közötti strukturális egyenlőtlenségek csökkentése, a kiegyensúlyozott fejlődés támogatása és az esélyegyenlőség megteremtése. A gazdasági és társadalmi kohézió célkitűzését 1986-ban az *Egységes Európai Okmány* elfogadásával vezették be, majd a 1992-ben a Maastrichti Szerződéssel emelték az Unió ágazati politikái közé. A közös költségvetésből jelentős mértékben részesedik, azaz jelentős uniós és hozzá kapcsolódó hazai forrásokat fordítanak e terület célkitűzéseinek megvalósítására. A társadalmi változások hatásaira tekintettel kívánják alakítani és befolyásolni az európai foglalkoztatás-, szociális- és esélyegyenlőségi politika területeit (Európai Unió működéséről szóló szerződés, harmadik rész, IX. cím: *Foglalkoztatás*, X. cím: *Szociálpolitika* és XI. cím: *Európai Szociális Alap*), megerősítve a tagállamok közötti együttmű-

ködést és a nemzeti politikák koordinációját és harmonizációját, ösztönözve az érintett felek részvételét. A szakpolitika kiemelt céljai között szerepel a foglalkoztatás növelése és a munkavállalók mobilitásának fokozása, a foglalkoztatás minőségének és a munkafeltételeknek javítása, a munkavállalók tájékoztatása, a szegénység és a társadalmi kirekesztés elleni küzdelem, a férfiak és nők közötti egyenlőség előmozdítása, valamint a szociális védelmi rendszerek korszerűsítése, a társadalombiztosítási fedezet, a munkahelyi egészségvédelem és biztonság, a szociális párbeszéd támogatása. A *közegészségügy, népegészségügy területén* az Unió a magasabb szintű egészségvédelem megvalósítására törekszik az Európai Unió működéséről szóló szerződés, harmadik rész, XIV cím, 168. cikkével összhangban. Az uniós egészségpolitika célja a közegészségügy javítása, a járványok és az egészséget fenyegető kockázatok megelőzése, a tagállamok közötti együttműködés ösztönzése az egészségvédelemben. A nemzeti egészségpolitika meghatározása kizárólagos tagállami hatáskörébe tartozik, így az uniós szabályozás nem vonatkozik az egészségügyi szakpolitikák meghatározására, az egészségügyi szolgáltatások és az orvosi ellátás megszervezésére és biztosítására sem. A területhez szorosan kapcsolódik az Unió *élelmiszer-biztonsági* politikája, melynek középpontjában a fogyasztók egészségének és érdekeinek védelme áll. Ezt támogatják az általános és intézményi rendelkezések, kutatás, az állat-egészségügyi ellenőrzések, az élelmiszer-higiénia, a takarmányozás, az állatjólét és -egészségügy, a növényegészségügy, a szennyezés és környezeti teendők, és a különféle egyedi témák, mint a genetikailag módosított organizmusok. Szintén ehhez a területhez kapcsolható a fogyasztóvédelem (Európai Unió működéséről szóló szerződés, harmadik rész, XV. cím)- amelynek az összehangolása 1970-es évek közepén kezdődött. Célja a fogyasztók egészségének, biztonságának és fogyasztók gazdasági és jogi érdekeinek védelme, mint a fogyasztói jogok képviselője, jogorvoslat és jogviták rendezése, e-kereskedelem, szerződések, közlekedés, pénzügyi szolgáltatások, a termékek címkézése és csomagolása. A szakpolitika védi a fogyasztók tájékoztatáshoz és oktatáshoz, önszerveződéshez való jogát is.

Az oktatás, a képzés és az ifjúságpolitika (Európai Unió működéséről szóló szerződés, harmadik rész, XII. cím: *Oktatás, szakképzés, ifjúság és sport*) alapvető szerepet játszik az Unió jövőjének alakításában. Programjaival ösztönzi a mobilitást és együttműködést, támogatja és kiegészíti a tagállamok intézkedéseit. Főbb területei közé tartozik az oktatás és képzés, egész életen át tartó tanulás, szakképzés, a felsőoktatás, az ifjúság és sport ügye. A Maastrichti Szerződés tette lehetővé (Európai Unió működéséről szóló szerződés, harmadik rész, XIII. cím: *Kultúra*), hogy a kultúra területén is kifejtse az Európai Unió a tevékenységét az európai kultúra megőrzése, terjesztése és fejlesztése céljából. Olyan kezdeményezésekkel támogatja a területet, mint a Kultúra program, az Európa Kulturális Fővárosa, az Európa a polgárokért kezdeményezés, a digitális könyvtárak kialakítása, a kulturális örökségek digitalizálása és online hozzáféréseinek ösztönzése. Az együttműködés kiterjed a kulturális javak kivételére, az uniós tagállam területéről jogellenesen kiszállított kulturális tárgyak visszaszolgáltatására is. Ezen területhez kapcsolódik a nyelv- és kommunikációs politika, továbbá a rádiós, televíziós műsorszolgáltatás és a filmszínházak köre, azaz az audiovizuális médiaágazat, amely az információ és a szórakozás elsődleges forrása. A közösség célja ezen a területen az európai kulturális

sokszínűség, a kiskorúak védelme, a média sokszínűségének elősegítése és az európai filmgyártás bővítése, de ehhez a területhez tartozik még a határok nélküli televíziózás, a különféle médiaprogramok, a kiskorúak és az emberi méltóság védelme, a digitális televíziózás és interaktív média, az állami támogatás szabályai, a nagyfelbontású televízió és a testületek és ügynökségek szabályozásának köre. Az információs technológiáknak, az internetnek és a mobiltelefonoknak köszönhetően egyre nagyobb teret hódít az információs társadalom, nem csak a kommunikációban, hanem más területeken – így a foglalkoztatásban is. Az Európai Unió működéséről szóló szerződés 179–190. cikkének megfelelően az Unió célja, hogy előmozdítsa az új információs és kommunikációs technológiák fejlesztését és terjesztését. Az Unió 1998-ban liberalizálta az európai távközlési piacokat, amelyeket azóta folyamatosan megújítanak. A 2009-es távközlési csomag az egyenlőbb versenyfeltéteket kívánja biztosítani a távközlési szolgáltatók számára. Az internetes tevékenységekkel párhuzamosan kiemelt szerepet kap a jogellenes tevékenységek elleni védelem, a biztonság, az adatvédelem, valamint a szerzői jogok területe is. A kutatás és innováció területe csakúgy, mint az energetikai terület, egyre meghatározóbb, mivel egyik kulcsterülete lehet a gazdasági, társadalmi fejlődésnek. Erre vonatkozóan számos elemzés, stratégiai iránymutatás készült, amelyekben lefektették, hogy a kapcsolódó szakpolitika célja az, hogy az EU a világ vezető tudásalapú gazdaságává váljon. Ezt a kialakított együttműködéseken, a strukturális kapacitások bővülésével kívánják előmozdítani, ösztönözve a személyek és az ötletek szabad mozgását is (Európai Unió működéséről szóló szerződés, harmadik rész, XIX. cím: *Kutatás, technológiai fejlesztés és úrkutatás*).

A belső piac egy olyan egységes piac, ahol érvényesül az áruk, a szolgáltatások, a tőke és a munkavállalók szabad mozgása, a letelepedés és szolgáltatásnyújtás szabadsága, az oklevelek kölcsönös elismerése. Végrehajtását meghatározzák a versenypolitikára, a közbeszerzési szerződésekre, a társasági jogra, a szellemi, ipari és kereskedelmi tulajdonra, a Pénzügyi Felügyeletnek Európai Rendszerére, a pénzügyi szolgáltatásokra vonatkozó szabályozások.

A lisszaboni stratégia megújítása 2005-től a vállalkozás- és iparpolitikát Európa egyik fő prioritásává emelte, mivel a vállalkozások meghatározó tényezői, hajtóerői a növekedésnek és a foglalkoztatásnak. Az Európai Unió működéséről szóló szerződés 173. cikke alapján az Unió és a tagállamok biztosítják az uniós ipar versenyképességéhez szükséges feltételek meglétét, melynek fenntartása folyamatos kihívást jelent. Ennélfogva az Unió célja egy olyan környezet kialakítása, amely megalapozza és lehetőséget teremt a vállalkozások fejlődéséhez, az ipari együttműködéshez és az ipari lehetőségek kiaknázásához, ugyanakkor szerepet kap a vállalatok társadalmi felelősségvállalása és versenyképessége. A versenypolitika, az Unió által képviselt szabad verseny a nyitott piacgazdaság egyik kulcseleme. A közösségi versenyjogi szabályok alapjait, az állami támogatásokra és a vállalkozásokra vonatkozó szabályokat az Európai Unió működéséről szóló szerződés VII. címének 1. fejezete fekteti le. Ennek alapján az Unióban tilos a vállalkozások közötti olyan megállapodás, döntés vagy összehangolt magatartás, kartell, amely hatással lehet a tagállamok közötti kereskedelemre és amelynek célja vagy hatása a belső piacon belüli verseny megakadályozása, korlátozása vagy torzítása.

Tilos a vállalkozások erőfölényével való visszaélése is, amennyiben ez hatással lehet a tagállamok közötti kereskedelemre. Tilos a tagállamok által vagy állami forrásból bármilyen formában nyújtott olyan támogatás, amely bizonyos vállalkozásoknak vagy bizonyos áruk termelésének előnyben részesítése által torzítja a versenyt vagy azzal fenyeget, amennyiben ez érinti a tagállamok közötti kereskedelmet. A versenyszabályok a közzállalkozásokra, a közszolgáltatásokra és az általános érdekű szolgáltatásokra is érvényesek, de amennyiben ezen különleges szolgáltatások célkitűzéseinek megvalósítása veszélyeztetett, akkor a versenyszabályokat figyelmen kívül lehet hagyni, hatályon kívül lehet helyezni. A verseny körülményeit meghatározza az adózás is. Az Unió adópolitikájának két területe a közvetlen és a közvetett adózás. A közvetlen adózás – ehhez a területhez tartozik például a társasági és a személyi adózás – kizárólagosan tagállami hatáskör, amit ennek alapján ugyan az Unió nem szabályoz közvetlenül, azonban számos irányelvben és ítélkezési gyakorlatban nyújt támogatást ezeken a területeken, ennek révén a tagállamok intézkedéseket tettek az adóelkerülés és a kettős adózás megelőzésére. A közvetett adózás körébe esik az alkoholra, a dohányra és az energiára kivetett jövedéki adózás és a hozzáadott érték típusú adók. A közvetett adózás érvényesül az áruk szabad mozgásának és a szolgáltatásnyújtás szabadságának biztosításában; a szabályozás alapvető célja, hogy az egyes tagállamokban alkalmazott kulcsok és kialakult rendszerek közötti különbségek ne torzítsák a belső piaci versenyt. Ennek érdekében intézkedéseket hoztak az adóverseny kedvezőtlen hatásainak elkerülése céljából. A tagállamok sem közvetlenül, sem közvetve nem vetnek ki más tagállamok termékeire a hasonló jellegű hazai termékre közvetlenül vagy közvetve kivetett adónál magasabb hazai adót, illetve nem vetnek ki olyan adót sem, amely alkalmas más termékek közvetett védelmére (Európai Unió működéséről szóló szerződés, harmadik rész, VII. cím, 110–113. cikk).

A Gazdasági és Monetáris Unió alapvető részét képezi a belső piacnak. Az Európai Közösséget létrehozó szerződés VII. címével létrehozott Gazdasági és Monetáris Unió vezette be a tagállamok gazdaságpolitikáinak európai szintű koordinációját és előírja a tagállamok számára a túlzott költségvetési hiány elkerülését is. A Gazdasági és Monetáris Unió a közös valuta, az euró bevezetéséhez vezetett. 1999. január 1. óta az Európai Központi Bank feladata az európai monetáris politika irányítása, amelyet harmonizált fiskális politikák és összehangolt gazdasági politikák egészítenek ki. Nincs a gazdasági politikáért felelős egyetlen intézmény, amely a gazdasági politikáért egyedül felel: a felelősségi körök a tagállamok és számos uniós intézmény között oszlanak meg, amelyek között szerepet kap az Európai Központi Bank, a Központi Bankok Európai Rendszere, a Gazdasági és Pénzügyi Bizottság, az Eurocsoport és a Gazdasági és Pénzügyi Tanács (ECOFIN).

Bevezették a gazdasági politikák koordinációját és felügyeletét, valamint a súlyos gazdasági nehézségekkel küzdő tagállamok számára kidolgozott pénzügyi támogatási mechanizmust is. 2011 decemberében lépett hatályba a Stabilitási és Növekedési Paktumot módosító és a nemzeti költségvetés-politikák felügyeletére szolgáló szabályokat és eszközöket biztosító reform, majd 2013-ban a költségvetési paktum, ami a gazdasági és monetáris uniósbeli stabilitásról, koordinációról és kormányzásról szóló szerződés fis-

kális összetevője és az a rendelet is, melynek célja a költségvetési és gazdasági felügyelet erősítése.

Létrejött egy új felügyeleti és végrehajtási eljárás, a makrogazdasági egyensúlyhiány kezelésére szolgáló eljárás. Ennek háttérében az a célkitűzés áll, hogy a makrogazdasági egyensúlyhiányokat minél előbb azonosítani és ezáltal kezelni lehessen, különösen azokra az esetekre vonatkozóan, amelyeknek a többi tagállamra továbbgűrűző hatása lehet. 2010 májusában létrejött egy ideiglenes stabilizációs mechanizmus, az Európai Pénzügyi Stabilizációs Mechanizmus és az Európai Pénzügyi Stabilitási Eszköz. A Stabilizációs Mechanizmus kiadásait az EU költségvetése fedezi, saját forrásainak terhére. Az EU költségvetése által garantált hiteleket a Bizottság pénzügyi piacokról történő kölcsönfelvételéből finanszírozzák. Ez a mechanizmus Írország és Portugália esetében lépett érvénybe. Az Európai Pénzügyi Stabilitási Eszköz közel 440 milliárd euró összegű hitelezésre hivatott. Az euroövezetbe tartozó tagállamok mint részvényesek által garantált hiteleket a pénzügyi piacokról történő kölcsön felvételéből finanszírozzák. A mechanizmus Írország, Portugália, Spanyolország és Görögország számára nyitott. Folytatásként 2010 októberében létrejött az elsődleges támogatási mechanizmus, az Európai Stabilitási Mechanizmus, amely egy állandó eszköz, amely a két ideiglenes válságkezelési mechanizmust váltja fel, amelyek párhuzamosan léteznek. A pénzügyi érdekek védelme fontos prioritás, az Unió csalás elleni küzdelmének jogi alapja az Európai Unió működéséről szóló szerződés 325. cikke. A csalás elleni területhez kapcsolódnak a pénzhamisításhoz, a szellemi tulajdonjogok megsértéséhez, termékhamisításhoz és a korrupcióhoz kapcsolódó szabályozások. A csalás elleni hivatal (OLAF) feladata a csalásokkal kapcsolatos vizsgálatok lefolytatása.

A szabadság, a biztonság és a jog érvényesülése alapján az Unió és tagállamai tiszteletben tartják az alapvető jogokat, az eltérő jogrendszereket és jogi hagyományokat. A kapcsolódó szakpolitikai területek közé tartozik az uniós polgárság, az Európai Unió külső határainak őrzete, igazgatása, a polgári és büntetőügyekben folytatott igazságügyi együttműködés, a bevándorlási és menekültügyi politikák, a rendőrségi együttműködés és a bűnözés, terrorizmus, emberkereskedelem, kábítószerrel szembeni küzdelem (Európai Unió működéséről szóló szerződés, harmadik rész, V. cím: *A szabadságon, a biztonságon és a jog érvényesülésén alapuló térség*). Az Európai Unió kül- és biztonságpolitikájának feladata a biztonságpolitika kialakítása, áttekintése, a válságkezelés, a konfliktusmegelőzés és a nemzetközi együttműködések ösztönzése is. A területet elsősorban az Európai Unióról szóló szerződés V. címe: *Az Unió külső tevékenységére vonatkozó általános rendelkezések és a közös kül- és biztonságpolitikára vonatkozó különös rendelkezések* szabályozza.

Az Európai Unióról szóló szerződés 49. cikke és a koppenhágai kritériumok határozzák meg a bővítés kereteit. Az 1993-as koppenhágai kritériumok a csatlakozni kívánó államok számára a belépés feltételeiként határozták meg, hogy képesnek kell lenniük a tagságból eredő kötelezettségek teljesítésére, jogi, intézményi, politikai és monetáris értelemben véve is. A politikai kritériumok közé tartozik a stabil demokratikus intézményrendszer, valamint az emberi és kisebbségi jogok érvényesülése, védelme, a gazdasági kritérium az uniós versenynek megfelelő, működő piacgazdaságot jelenti.

A bővítési folyamat alatt felkészítik a csatlakozni kívánó országot, hogy a csatlakozása után tagállamként meg tudjon felelni a követelményeknek. A stabilizációs és társulási folyamat célja, hogy a potenciális tagjelölt országokat közelítse az Európai Unióhoz. Ezen folyamatok szigorú feltételeken alapulnak. A bővítéssel együtt nő az Unió belső piaca, lélekszáma, valamint globális szerepe, ugyanakkor szem előtt kell tartania stabilitását is, amely számos új feladatot és irányt szab az Unió további alakulásának.

A harmadik országokkal történő külkapcsolatok alakítása Kelet- és Közép-Európára, az euromediterrán partnerség országaira, Közel-Kelet országaira, az afrikai, karib-tengeri és csendes-óceáni térség országaira, Dél-Afrikára, Ázsiára, Latin-Amerikára és az iparosodott országokra irányul. Az Európai Unió működéséről szóló szerződés, ötödik rész, III. címének: *Együtműködés harmadik országokkal és humanitárius segítségnyújtás* alapján a fejlesztéseket, az Európai Unió nemzetközi fejlesztési támogatását, a fejlesztési együttműködését a szegénység csökkentésén, felszámolásán keresztül támogatja. Az Unió fejlesztési politikája a kezdeti időkben csak az Unióhoz tartozó tengerentúli országokra és területekre vonatkozott, napjainkra kiterjesztették valamennyi fejlődő országra. Ez a terület képezi az Unió külkapcsolatainak egyik pillérét, fő területei a következők: a fejlesztéspolitikák összehangolása, az ágazati fejlesztéspolitikák támogatása, mint az emberi jogok, jogállamiság és demokrácia, fenntartható fejlődés, a környezet, az afrikai, karib-tengeri és csendes-óceáni térség országainak, Dél-Afrikának, a tengerentúli országok és területek, valamint a legkevésbé fejlett országok támogatása. A humanitárius segítségnyújtásban az Unió világszerte, támogatásainak célja az Unió kívüli népeiséget súlyosan érintő válsághelyzetekre való felkészülés és azok kezelése. Fő tevékenységei között sorolható fel a sürgősségi segítségnyújtás, az élelmiszersegély, továbbá a menekültek és a lakóhelyüket elhagyni kényszerülő személyek segítése, az emberi jogok érvényesülésének támogatása. A terület koordinációját a Humanitárius Segélyek és Polgári Védelem Főigazgatósága látja el.

Ahogy arról a fejezet elején is szó volt, a közös kereskedelempolitika, amelyet az Európai Unió működéséről szóló szerződés ötödik részének II. címe szabályoz, vitathatatlanul az Európai Unió külkapcsolatainak fő alapja. A tagállamok Unió kívüli országokkal folytatott kereskedelmi kapcsolatokat szabályozza a vámunió és a közös vámtarifa számos rendelkezésén keresztül. Stratégiájának középpontjában a globális, versenyképes Európa áll, a közös kereskedelempolitikai rendszer keretében meghatározza többek között az exportra és az importra vonatkozó közös szabályokat, a dömpingellenes és a szubvencióellenes intézkedéseket, a kereskedelmi akadályok elleni védelem eszközeit, szabályait is. Az Unió kereskedelempolitikája nem a tagállamoknál, hanem *teljes mértékben uniós szinten* valósul meg. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az Unió egyik alapelve a tagjai közötti szabad kereskedelem volt és a világkerkedelem liberalizálásának is elkötelezett híve, amely a *Kereskedelmi Világszervezet (WTO) keretében meghatározott* szabályokon alapul. A szervezet vitarendezési rendszerének kiemelt felhasználója az Európai Unió: a WTO létrejöttétől 2014. április elejéig az Unió 167 vitarendezési ügyben vett részt, melyből kilencven esetben felperesként, hetvenhét esetben alperesként szerepelt. A WTO tárgyalásokon az Uniót a Bizottság képviseli, amely együttműködik a tagállamokkal, azok kormányával és az Európai Parlamenttel.

A vámunió (Európai Unió működéséről szóló szerződés, harmadik rész, II. cím: *Áruk szabad mozgása*, 1. fejezet – *Vámunió*), azt jelenti, hogy nincsenek az Unióban belső határok és ez igaz minden árukereskedelemre. Ennek alapján tilos a tagállamok között az import- és exportvámok, valamint az azokkal azonos hatású díjak alkalmazása. A külső határoknál a harmadik országokból érkező árukra a közös vámtarifa, valamint az integrált vámtarifa vonatkozik. A tagállamok vámhatóságainak egységes alkalmazási gyakorlatát a Közösségi Vámkódex biztosítja.

Végül az utolsó, de egyik legkiemeltebb terület a *közös költségvetés*, amely összefüggésben áll az összes többi szakpolitikával és szabályozási területtel: az Unió költségvetésének, a bevételeinek és kiadásainak igazodnia kell a különböző szakpolitikai területeken megvalósuló programok finanszírozási igényéhez. Az Unió a kiadásai finanszírozásához saját forrásokkal, köztük vámokkal, mezőgazdasági lefölözésekkel, hozzáadottérték-adóval, a bruttó nemzeti jövedelmen alapuló forrással rendelkezik. A bevételek 73%-a a tagállamok befizetéseiből, 15%-a a vámokból és a cukorilletékből, 11%-a az áfa alapú forrásokból, 1%-a pedig az egyéb bevételekből származik. Az Unió általános költségvetésének megállapítására és végrehajtására vonatkozó szabályokat a költségvetési rendelet határozza meg (Tanács 1605/2002/EK, Euratom rendelete). Az Unió éves költségvetését különleges jogalkotási eljárás keretében eljárva az Európai Parlament és a Tanács határozza meg. (Európai Unió működéséről szóló szerződés 314. cikke).

Összefoglalás

A 16.1. számú táblázat adataiból látható, hogy a legtöbb jogszabály a mezőgazdaság és a külkapcsolatok területére vonatkozott, de a fejezet arra is rávilágít, hogy lassan nincs olyan terület, amelyre valamilyen formában az unió nincs befolyással. Ez következhet méretéből, világgazdasági szerepéből, azonban az biztos, hogy csak a benne szereplő országok által kötött kompromisszumok mentén maradhat fent.

16.1. táblázat: Az EU által szabályozott főbb területek, valamint a jogi aktusok száma

Jogterületek	Hatályos jogi aktusok száma	Hatályon kívüli jogi aktusok száma	Előkészítés alatt álló jogi aktusok száma
Általános, pénzügyi és intézményi ügyek	1373	2261	122
Vámunió és az áruk szabad mozgása	1015	2845	62
Mezőgazdaság	3363	7310	169
Halászat	1267	1636	95
Munkavállalók szabad mozgása és szociálpolitika	606	285	70
Letelepedési jog és a szolgáltatásnyújtás szabadsága	299	155	47
Közlekedéspolitika	774	258	120
Versenypolitika	1813	352	8
Adózás	192	146	51
Gazdaság- és monetáris politika és a tőke szabad mozgása	563	151	66
Külkapcsolatok	3853	3966	612
Energia	422	269	38
Iparpolitika és belső piac	1678	890	178
Regionális politika és a strukturális eszközök összehangolása	393	557	32
Környezet, fogyasztók és egészségvédelem	1983	562	231
Tudomány, tájékoztatás, oktatás és kultúra	458	263	38
Vállalkozások	124	39	26
Közös kül- és biztonságpolitika	578	447	37
A szabadságon, a biztonságon és a jog érvényesülésén alapuló térség	676	130	164
Polgárok Európája	25	5	2

Forrás: <http://eur-lex.europa.eu/browse/directories/legislation.html> alapján saját szerkesztés, letöltés dátuma: 2014.04.07.

A csatlakozástól eltelt 10 év jó apropó ahhoz, hogy végiggondoljuk, milyen változásokat, eredményeket hozott hazánk számára az uniós csatlakozás, és mi ennek a tíz évnek az egyenlege, melyhez kapcsolódóan mindannyian tudunk jó és rossz példákat felsorakoztatni. Lehet az EU-hoz tartozni és ki lehet belőle lépni. Ne felejtsük el, hogy a szervezet gazdasági érdekek mentén és azok megvalósítására jött létre, amely kereteken idővel túlnőtt, azonban nyugodtan kijelenthetjük, hogy ma is ez a legfontosabb mozgatórugója. Azonban növekedésével mind területi, mind gazdasági társadalmi területei, szakpolitikai vonatkozásában bonyolultabbá teszi a működését azért, hogy stabilitását és fennmaradását biztosítani tudja. Az, hogy a globalizált világban az EU-ból kimaradjunk, vagy tagjaként lassan, de tanuljuk a játékszabályait, véleményem szerint nem alternatíva. Tudomásul kell venni és magunknak is tudomásul kell vennünk: mint minden tagság, így az uniós tagság is jogokkal és kötelességekkel jár: vonatkozik ez az Unióra és hazánkra is. Saját érdekeinket is érvényre kell juttatni, melynek módja a megfelelő, felkészült, szakszerű magyar részvétel az uniós jogszabályalkotásban és döntéshozatalban, kint és itthon egyaránt, a jogszabályok hazai véleményezése során.

Ellenőrző kérdések

1. Mutassa be az EU jogszabályi hierarchiáját!
2. Mit jelent a hatáskörmegosztás és milyen alapelvei vannak?
3. Hogyan tudja egy tagállam a saját érdekeit érvényesíteni az uniós döntéshozatal során?
4. Mi a belső piac és a Gazdasági és Monetáris Unió?
5. Mi a vámunió, mely országokra vonatkozik?

Felhasznált irodalom

- GOMBOS, K.: *Az Európai Unió jogának alapjai*. Complex Kiadó Kft., Budapest, 2012.
- HORVÁTH, Z.: *Kézikönyv az Európai Unióról*. HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2011.
- KENDE, T., SZÜCS, T.: *Európai közjog és politika*. Complex Kiadó Kft., Budapest, 2006.
- KENDE, T., SZÜCS, T.: *Bevezetés az Európai Unió politikáiba*. Complex Kiadó Kft., Budapest, 2011.
- OSZTOVITS, A. (szerk.): *Az Európai Unióról és az Európai Unió működéséről szóló szerződések magyarázata*. Complex Kiadó Kft., Budapest, 2013.
- PAPP, M., VÁRNAY, E.: *Az Európai Unió joga*. Complex Kiadó Kft., Budapest, 2006.
- A költségvetési eljárás; http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/hu/ftu_1.4.3.pdf
- A Maastrichti és az Amszterdami szerződés; http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/hu/ftu_1.1.3.pdf
- A Szerződések egységes szerkezetbe foglalt változata, Alapjogi Charta (2010), Luxembourg: Az Európai Unió Kiadóhivatala, 2010.

- A Tanács 1605/2002/EK, Euratom rendelete (2002. június 25.) Az Európai Közösségek általános költségvetésére alkalmazandó költségvetési rendeletről (Hivatalos Lap, 248., 2002. 09. 16.) és a módosító rendelkezések
- Az Egységes Európai Okmányig megtett út; http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/hu/ftu_1.1.2.pdf
- Az első szerződések; http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/hu/ftu_1.1.1.pdf
- Az Európai Bizottság; http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/hu/ftu_1.3.8.pdf
- Az Európai Tanács; http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/hu/ftu_1.3.6.pdf
- Az Európai Unió jog forrásai és hatálya; http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/hu/ftu_1.2.1.pdf
- Az Európai Unió és a Kereskedelmi Világszervezet; http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/hu/FTU_6.2.2.pdf
- Ismertetők az Európai Unióról; 2014-es kiadás (2013), Luxembourg: Az Európai Unió Kiadóhivatala, www.europarl.europa.eu/factsheets/hu
- Kormányközi döntéshozatali eljárások; http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/hu/ftu_1.4.2.pdf
- Kormányközi döntéshozatali eljárások; http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/hu/ftu_1.4.2.pdf
- Közérthetően az Európai Unió szakpolitikáiról. Gazdasági és monetáris unió és az euró. Az Európai Unió Kiadóhivatala Luxembourg, 2013.
- Nemzetek feletti döntéshozatali eljárások; http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/hu/ftu_1.4.1.pdf

Jegyzetek

Jegyzetek

Jegyzetek